

8

КИЇВ • 1969

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін про участь трудящих у суспільно-політичному житті Радянської країни
- Комінтерн у боротьбі за єдиний фронт проти фашизму
- 25-річчя соціалістичної революції в Болгарії
- Про шляхи становлення класових суспільств
- До 200-річчя від дня народження І. П. Котляревського (добірка)
- До 150-річчя від дня народження П. О. Куліша (добірка)
- Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. Л. Д. Витрук, Е. П. Талан. В. И. Ленин об участии трудящихся в общественно-политической жизни Советской страны. А. Д. Скаба, Д. Н. Сташевский. Коминтерн в борьбе за единый фронт против фашизма (1933—1939 гг.). Венелин Коцев. 25-летие социалистической революции в Болгарии. В. В. Лапин. О путях становления классовых обществ. Сообщения. Е. И. Цымбал. Парторганизации Украины в восстановлении морского транспорта (1943—1945 гг.). К 200-летию со дня рождения И. П. Котляревского. Л. В. Олийник. Общественно-политические и исторические взгляды И. П. Котляревского. Ф. И. Стеблій. Распространение и издание произведений И. П. Котляревского в Галиции в 20-х—40-х годах XIX ст. Б. С. Аба-лихин. Об участии И. П. Котляревского в формировании 5-го Полтавского казачьего полка в 1812 г. В. Н. Орел. Кубанцы—Ивану Котляревскому. К 150-летию со дня рождения П. А. Кулиша. Л. А. Коваленко. П. А. Кулиш как историк. С. Н. Злупко. П. А. Кулиш и борьба общественных течений в Западной Украине. П. С. Гончарук. Исторические взгляды П. А. Кулиша во время его пребывания в Кирило-Мефодиевском братстве (1846—1847 гг.). Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On a Sentenary from V. I. Lenin's Birthday*. L. D. Vitruk, E. P. Talan. V. I. Lenin on Participation of the Working People in Social and Political Life of the Soviet Union. A. D. Skaba, D. I. Stashevsky.—The Comintern in the Struggle for the United Front against Fascism (1933—1939). Venelin Kotsev. The 25th Anniversary of the Socialist Revolution in Bulgaria. V. V. Lapin. On Ways of Formations of Class Societies. Communications. E. I. Tsymbal. Party Organizations of the Ukraine in the Reconstruction of the Sea Transport (1943—1945). *On 200 Years from I. P. Kotlyarevsky's Birthday*. L. V. Oliynyk. Social, Political and Historic Views of I. P. Kotlyarevsky. F. I. Stebly. Distribution and Publishing of I. P. Kotlyarevsky's Works in Galitsia in 20-40ties of the XIX Century. B. S. Abalikhin. On I. P. Kotlyarevsky's Participation in the Formation of the 5th Poltava Cossak Regiment in 1812. V. N. Orel. Inhabitants of the Kuban River Area to Ivan Kotlyarevsky. *On 150 Years from P. O. Kulish's Birthday*. L. A. Kovalenko. P. O. Kulish as a Historian. S. M. Zlupko. P. O. Kulish and the Stuggle of the Public Tendencies in the Western Ukraine. P. S. Goncharuk. P. O. Kulish's Historic Views during His Stay in the Kirill-Mefodiy Fraternity (1846—1847). Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (101)

СЕРПЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

- Д. Д. Вітрук, Є. П. Талан — В. І. Ленін про участь трудящих в суспільно-політичному житті Радянської країни 3

- А. Д. Скаба, Д. М. Сташевський — Комінтерн у боротьбі за єдиний фронт проти фашизму (1933—1939 рр.) 15
Венелін Коцев (Болгарія) — 25-річчя соціалістичної революції в Болгарії 24
В. В. Лапін — Про шляхи становлення класових суспільств 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Є. І. Цимбал (Одеса) — Парторганізації України у відбудові морського транспорту (1943—1945 рр.) 46

До 200-річчя від дня народження І. П. Котляревського

- Л. В. Олійник — Суспільно-політичні та історичні погляди І. П. Котляревського 54
Ф. І. Стеблій (Львів) — Поширення і видання творів І. П. Котляревського в Галичині в 20—40-х роках XIX ст. 61
Б. С. Абаліхін (Волгоград) — Про участь І. П. Котляревського у формуванні 5-го Полтавського козачого полку в 1812 р. 62
В. М. Орел (Тельманово Донецької області) — Кубанці — Івану Котляревському 66

До 150-річчя від дня народження П. О. Куліша

- Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський) — П. О. Куліш як історик 68
С. М. Злупко (Львів) — П. О. Куліш і боротьба суспільних течій в Західній Україні 71
П. С. Гончарук — Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві 78

ЗАМІТКИ

- В. Ю. Омельчук (Москва) — До питання про військово-патріотичне виховання радянського народу 86
О. М. Мальований (Донецьк) — З історії боротьби іллірійських племен з рабовласницькими державами Балканського півострова в VII—III ст. до н. е. 90
Є. В. Максимов — Землеробство і скотарство на Середньому Придніпров'ї на рубежі нової ери 96

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. Ф. Довгань (Кам'янець-Подільський) — Зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл у 1959—1965 рр. 102
В. Р. Сторожук — Зміцнення колективності партійного керівництва на Україні в 1921—1925 рр. 103

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. М. Острячко — З досвіду роботи партійних організацій шкіл по вихованню учнів на прикладі життя та діяльності В. І. Леніна 106

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- К. І. Стецюк — Дбайливо охороняти історичні пам'ятники столиці України . . . 111

СПОГАДИ

- М. О. Левкович (Москва) — Скви́рське підпілля 117

НАШ КАЛЕНДАР

- М. Г. Сирцов — Авангард американського робітничого класу (До 50-річчя компартії США) 120
О. О. Шимон (Харків) — Становлення українського радянського кіно 123
П. П. Цвіркун — 30-річчя розгрому японських імперіалістів біля р. Халхин-Гол . 126
В. І. Клоков — Славна сторінка бойової співдружності (До 25-річчя Словацького народного повстання) 128

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- П. Х. Бєляєва — Публікація лєнінських творів у газетах України (грудень 1919 — грудень 1920 рр.) 131
Д. С. Наливайко (Ніжин) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- О. А. Бєвзо, В. Г. Сарбей — Статистика народного господарства і культури Української РСР 144
І. Я. Мірошников (Харків) — В боях за Харківщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны 146
Я. Д. Ісаєвич (Львів) — О. Ставровський. Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття 147
М. М. Бондар — Д. А. Азду́син. Археология СССР 150
А. І. Доронченков, Георги Йорданов (Болгарія) — Велика Жовтнева соціалістична революція. Перемога, всесвітньоісторичне значення і вплив її на Болгарію. 1917—1923. Революційний і профспілковий рух в Болгарії. 1878—1944. 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- О. І. Лугова — Друга наукова українсько-грузинська сесія 154
Л. К. (Кам'янець-Подільський) — Третя історико-краєзнавча конференція Хмельницької області 155
О. Ф. Мельник (Радомишль Житомирської області) — Скарбниця літопису народної доблесті 156
П. Ю. Сєгал (Коломія Івано-Франківської області) — Зал бойової, революційної і трудової слави Коломийщини 157
А. І. Кубишев — Робота Комарівського загону Канівської давньоруської експедиції 158
Петро Петрович Єфіменко 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (візповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4.
Телефон 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 8, 1969.

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля

Технічний редактор Д. А. Березовська.

Коректори Н. А. Буток, Т. М. Мейведева.

БФ 04193. Здаю на складання 27.VI 1969 р. Підписано до друку 12.VIII 1969 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умови. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,06
Тираж 10739. Зам. К-125.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

Л. Д. ВІТРУК, Є. П. ТАЛАН

В. І. ЛЕНІН ПРО УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РАДЯНСЬКОЇ КРАЇНИ

Геніальний мислитель, засновник Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Ленін указував, що суспільний прогрес безпосередньо залежить від участі народних мас в історичному процесі і що закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є безперервне зростання свідомої, творчої активності трудящих. Ці теоретичні положення допомагають усвідомити суть суспільно-політичного життя, змістом якого в нашій країні є невідпинний розвиток свідомої й активної участі трудящих у здійсненні політики Комуністичної партії і Радянської держави по будівництву комуністичного суспільства.

Науково обгрунтовуючи шляхи побудови нового суспільства, В. І. Ленін учив комуністів залучати до здійснення цієї величної мети найширші народні маси, озброювати їх практичним досвідом соціалістичного будівництва. Володимир Ілліч був глибоко переконаний у тому, що створення нового суспільства під силу лише мільйонам трудящих. «Соціалізм, — підкреслював він, — не створюється за указами згори. ...соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»¹.

Вся ленінська теоретична спадщина пройнята ідеєю про те, що творчість трудящих по будівництву нового суспільства спрямовується Комуністичною партією. Положення В. І. Леніна про керівну роль партії знайшло своє втілення у Програмі та Статуті, прийнятих XXII з'їздом КПРС. «Партія існує для народу і служить народові. Вона є найвищою формою громадсько-політичної організації, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства. Партія керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає організованого, планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за досягнення кінцевої мети — перемоги комунізму»².

В умовах соціалізму, коли на зміну стихійному розвитку суспільного життя прийшло свідоме управління його процесами, невідпинно

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 250.

² Статут Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 3.

зростає роль Комуністичної партії в піднесенні свідомості мас. Саме від цього фактора значною мірою залежить успішне розв'язання комуністичного будівництва. В Програмі КПРС підкреслюється, що чим вища свідомість членів суспільства, тим повніше і ширше розгортається їх творча активність у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в розвитку комуністичних форм праці і нових відносин між людьми і, отже, тим швидше й успішніше розв'язуються завдання будівництва комунізму³. Нині КПРС об'єднує в своїх рядах 13,5 млн. найпередовіших представників робітничого класу і всіх трудящих. Партія керується революційною теорією марксизму-ленінізму, спирається на об'єктивні закони розвитку суспільства і на цій основі розробляє політику, що відбиває науково обгрунтовані, загальнонародні інтереси. Політика КПРС спрямована проти будь-якої соціальної й національної нерівності, має глибоко інтернаціональний характер. Природно, що в цій політиці трудящі бачать вираз своїх інтересів і тому так активно беруть участь у втіленні її в життя.

В. І. Ленін указав основні напрями діяльності партії по залученню радянських громадян до участі в державних справах. Володимир Ілліч підкреслював вирішальну роль народних мас у створенні матеріально-технічної бази соціалістичного суспільства, в управлінні народним господарством. Про це слід говорити передусім не тільки тому, що матеріальне життя є основою всякого суспільства, а й виходячи з особливостей радянського ладу. В першому варіанті праці «Чергові завдання Радянської влади» Ленін підкреслював, що у Країні Рад вперше в найновішій історії в управлінні державою політичні завдання займають підпорядковане місце по відношенню до завдань економічних⁴. У такому підпорядкуванні Володимир Ілліч вбачав вирішення проблеми «хто кого» в умовах, коли соціалістична економіка тільки зароджувалась. Така постановка питання характерна не лише для перших років Радянської влади. Економіці належить вирішальна роль протягом усієї історії комуністичного будівництва.

В. І. Ленін підкреслював, що здійснити завдання партії по створенню соціалістичної економіки можна лише з допомогою енергії та ініціативи мільйонів трудящих⁵. Саме в цьому Ілліч бачив умову успішного вирішення Радянською владою найважчих, здавалось би, нездійснених завдань. Він завжди вчив партію звертатись за складних обставин насамперед до робітничо-селянських мас, радитися з ними, правдиво відкривати їм справжній стан речей⁶. Дотримання цієї ленінської настанови допомогло партії залучити широкі народні маси до вирішення найскладніших завдань соціалістичного будівництва на всіх його етапах і за короткий історичний строк вивести країну зі стану розрухи та відсталості до рівня економічно розвинутої держави.

В народних масах В. І. Ленін бачив не лише виконавців, а й організаторів соціалістичної економіки країни. Він безмежно вірив у розум народний, стверджував, що народ має непочате й багатюще джерело організаторських талантів, «...які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»⁷. В умовах радянського ладу трудящі маси, за словами Ілліча, — це широченний резервуар, з якого партія черпає «...най-

³ Див. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 102.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 130.

⁵ Див. там же, стор. 138.

⁶ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 119.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

щиріших, найзагартованіших тяготами життя, найближчих до робітників і селян вождів їх у справі будівництва соціалізму»⁸.

З перших же днів Радянської влади великий вождь націлював Комуністичну партію на якнайширше залучення трудящих до управління виробництвом, на виявлення для цієї справи здібних робітників та селян. Ілліч дбав про те, щоб цей новий прошарок практичних організаторів виробництва зайняв належне йому керівне місце⁹. За соціалізму ті, кого капіталізм відкидав у ряди найбільш пригноблених, темних, повинні самі управляти всією промисловістю, всім виробництвом¹⁰.

Особливе місце в залученні трудящих до управління виробництвом Ленін відводив професійним спілкам. У Програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б), указувалось: «Забезпечуючи... нерозривний зв'язок між центральним державним управлінням, народним господарством і широкими масами трудящих, професійні спілки повинні в найширших розмірах залучати ці маси до безпосередньої роботи по веденню господарства»¹¹.

Втілюючи в життя програмні положення, Комуністична партія під керівництвом В. І. Леніна вживала практичних заходів по залученню трудящих через профспілки до управління виробництвом. У грудні 1919 р. Володимир Ілліч вніс пропозицію про розробку постанови Ради Народних Комісарів щодо участі профспілок в управлінні залізничним транспортом¹².

З розгортанням соціалістичного будівництва, зокрема після введення нової економічної політики, Ленін загострив увагу партії на необхідності розширення участі профспілок у зміцненні фундаменту соціалістичної економіки, в управлінні підприємствами, відбудові великої промисловості, налагодженні радянської торгівлі, встановленні правильних взаємовідносин пролетарської держави з селянством¹³.

Важливу роль В. І. Ленін відводив професійним спілкам у комплектуванні спільно з господарськими органами апарату установ, в організації участі робітничого класу у фінансовій політиці (введенні податків, встановленні державних монополій, тарифів)¹⁴ тощо. Профспілки, на думку Володимира Ілліча, мали стати головним засобом залучення широких мас до боротьби з бюрократизацією економічного апарату Радянської влади, що дасть можливість налагодити справді народний контроль над результатами виробництва¹⁵.

Надзвичайно великого значення вождь надавав діяльності профспілок по вихованню нових рис людини соціалістичного суспільства. Вже в матеріалах до проекту другої програми партії він виділяв такі важливі виховні функції профспілок, як узагальнення практичного досвіду мас, подолання в свідомості людей пережитків капіталізму¹⁶. Ленін підкреслював, що профспілки мають навчити маси «...управління, не книжного, не лекціями, не мітингами, навчити досвідом, зробити так, щоб на місце тієї передової верстви, яку пролетаріат дав із свого середовища, ...прийшло десять таких самих»¹⁷. Отже, бути вихователями

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 54.

⁹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 144.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 37, стор. 528.

¹¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 394—395.

¹² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 39, стор. 338.

¹³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 368; т. 44, стор. 491, 492.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 44, стор. 479.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 38, стор. 435.

¹⁶ Див. там же, стор. 406.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 391.

мільйонів трудівників, які б на своєму досвіді вчилися управляти виробництвом, бути школою господарювання, школою комунізму¹⁸ — такий величний шлях накреслив Володимир Ілліч для профспілок Радянської країни.

У наш час профспілки об'єднують понад 80 млн. чол. Під керівництвом Комуністичної партії вони ведуть величезну роботу по залученню трудящих до управління виробництвом. Однією з основних форм діяльності профспілок у цьому напрямку є організація роботи виробничих нарад, які виникли ще в 1923 р. за ініціативою робітників Ленінграда. Надаючи великого значення ролі профспілок в управлінні виробництвом, грудневий Пленум (1957 р.) ЦК КПРС виніс рішення про перетворення виробничих нарад на всіх підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах у постійно діючі профспілкові органи, які спрямовують свою роботу на виконання й перевиконання трудящими державних планів, найбільш повне використання внутрішніх резервів, створення умов для високопродуктивної праці, вдосконалення методів управління підприємствами, поширення досвіду новаторів і передовиків виробництва.

Для залучення радянських людей до управління виробництвом профспілки використовують також робітничі збори, складання колективних договорів, масові громадські рейди та огляди, перевірки організації праці, технічного обладнання та його використання, виробничі технічні конференції тощо.

Особлива роль належить профспілкам у вихованні в трудящих комуністичного ставлення до суспільно корисної праці. Аналізуючи особливості праці в різних суспільно-економічних формаціях, В. І. Ленін зауважував, що кріпосницька організація суспільної праці трималась на дисципліні палки, капіталістична — на дисципліні голоду, комуністична ж, «...до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих, що скинули ярмо як поміщиків, так і капіталістів»¹⁹.

Найважливішим методом виховання комуністичного ставлення до праці стало соціалістичне змагання, що бере свій початок від комуністичних суботників, які виникли в перші роки Радянської влади. У 1920 р. В. І. Ленін писав: суботники мають стати лабораторією форм комуністичної праці²⁰. Вже у виникненні перших суботників Ілліч геніально побачив паростки комуністичного ставлення до праці, свідому ініціативу трудящих у піднесенні її продуктивності, «...початок повороту, який має всесвітньо-історичне значення»²¹. Ленін постійно цікавився розвитком цього явища, дбайливо збирав усі матеріали про організацію трудящими суботників, узагальнював значення їх для розвитку соціалістичного суспільства. Він розробив основні принципи організації соціалістичного змагання, дійовість якого вбачав у силі прикладу, в можливості його повторення, у гласності²².

Керуючись цими настановами Леніна, Комуністична партія на всіх етапах історії Радянської держави приділяла виняткову увагу організації соціалістичного змагання, яке відіграло величезну роль у розвитку нового суспільства. Соцзмагання, що нині переросло в масовий рух за комуністичне ставлення до праці, стало однією з основних форм вияву суспільно-політичної активності мільйонів трудящих нашої країни. В

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 392; т. 32, стор. 2.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

²⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 288.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379.

²² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 545.

змаганні з усією повнотою виявляється творча ініціатива трудівників міста і села. Кожний його учасник прагне внести щось своє, нове, прогресивне в загальну справу комуністичного будівництва. «Комунізм, — стверджував великий вождь трудящих, — починається там, де з'являється самовіддана... турбота *рядових робітників* про збільшення продуктивності праці, про охорону *кожного пуда хліба, вугілля, заліза* та інших продуктів, які дістаються не тим, хто працює особливо, і не їх «ближнім», а «далеким», тобто всьому суспільству в цілому, десяткам і сотням мільйонів людей»²³.

В. І. Ленін накреслив шлях залучення до управління виробництвом мільйонних мас селянства. Таким шляхом, єдино вірним, найбільш доступним і зрозумілим широким верствам трудівників села, Володимир Ілліч вважав кооперацію²⁴. Як відомо, найвищою формою виробничої кооперації є колгосп. «Колгосп як суспільна форма господарства, — говориться в Програмі КПРС, — за характером організації, демократичними основами, які все більше розвиватимуться, забезпечує управління виробництвом самими колгоспними масами, розгортання їх творчої ініціативи, виховання колгоспників в дусі комунізму. Колгосп — це школа комунізму для селянства»²⁵.

Суспільно-політичне життя широких народних мас Радянського Союзу проявляється не лише в їх участі у розвитку народного господарства, а й у діяльності по управлінню державою.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що соціалістична держава — це новий, особливий тип держави, в якій сполучаються риси державної та громадської організації і яка здійснює всесвітньо-історичний перехід до справжньої участі в управлінні державою авангарду «...трудящих мас, роблячи з них і законодавця, і виконавця, і військову охорону, і ...апарат, який може перевиховати маси»²⁶. Вже 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. на засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів Ленін проголосив, що з перемогою революції буде розбито старий державний апарат і «пригноблені маси самі утворять владу»²⁷.

З перших же днів Радянської влади Володимир Ілліч поставив перед партією невідкладне завдання якомога повніше й ширше залучати трудящих до керівництва справами держави. В багатьох своїх творах він рішуче виступав проти передсуду, ніби управління державою є справою привілейованих, так званих «вищих класів», а для трудівників це непосильне завдання²⁸. Звичайно, у трудящих, коли вони прийшли до влади внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, ще не було досвіду державного управління, не було достатньої кількості підготовлених кадрів. Але Володимир Ілліч був глибоко переконаний, що робітники і селяни навчаться керувати державою. Ліквідація неписьменності, вчив він, підвищення культурного рівня населення — ось необхідна умова для свідомої й активної участі народних мас у політичному житті Країни Рад²⁹.

Важливим показником справжнього демократизму органів Радянської влади В. І. Ленін вважав переважання в них не професіональних політиків, а робітників і селян. У світлі цих настанов партія з перших

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 413.

²⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 67.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 106.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 204.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 323, 366; т. 28, стор. 391; т. 30, стор. 45.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 155.

років радянського будівництва проводила лінію на розширення представництва трудящих в усіх керівних органах. У резолюції VIII з'їзду РКП(б) відзначалося, що ВЦВК має поповнюватися в основному діями, які ведуть постійну роботу серед мас робітників і селян³⁰. Згодом Ілліч неодноразово повертався до цього питання. В основу прийнятої 29 листопада 1919 р. Пленумом ЦК РКП(б) постанови щодо складу ВЦВК ліг написаний Леніним проєкт³¹. У 1922 р. Володимир Ілліч піддав критиці склад ВЦВК IX скликання, в якому більшість становили службові особи, і запропонував ухвалити рішення Політбюро ЦК партії про те, щоб не менш як 60% членів ВЦВК були робітники й селяни³².

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що в умовах Радянської влади надзвичайно важливо залучити до управління державою поголовно всіх трудящих³³. Вказуючи на роль народних мас у створенні нового суспільства, засновник першої в світі пролетарської держави писав: «Як сотні були... будівниками в епоху кріпосного права, як тисячі й десятки тисяч будували державу в епоху капіталізму, так тепер соціалістичний переворот може бути зроблений тільки при активній безпосередній практичній участі в управлінні державою десятків мільйонів»³⁴.

Одним з першочергових завдань після перемоги Жовтня було зламати старий державний апарат і створити новий. Партія направила в радянський апарат своїх кращих синів, залучила до роботи в ньому тисячі представників народних мас. Питання підготовки цих кадрів В. І. Ленін висвітлював у «Доповіді про діяльність Ради Народних Комісарів 11 (24) січня 1918 року», у статті «Чергові завдання Радянської влади», «Промові на I з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 року» та в багатьох інших виступах і творах.

Вперше в історії людства, зазначав Володимир Ілліч, за Радянської влади основою всього державного апарату — як місцевого, так і центрального — стали трудящі маси³⁵. Вирішальну роль їх у створенні апарату нової соціалістичної держави В. І. Ленін підкреслював неодноразово. Вождь пролетаріату закликав «оробітничити» апарат Радянської влади — залучити до нього якомога більше робітників і трудящих селян. У цьому Ленін бачив «чудовий засіб» одразу «подесятерити» сили Радянської республіки, засіб, якого жодна капіталістична країна ніколи не мала й мати не може, — залучення народних мас до управління державою³⁶.

В. І. Ленін указував на відповідальність самих трудящих за організацію та діяльність нового, пролетарського державного апарату. У першому ж зверненні Радянського уряду «До населення» Володимир Ілліч писав: «Товариші-трудящі! Пам'ятайте, що ви самі тепер управляєте державою. Ніхто вам не допоможе, якщо *ви самі* не об'єднаєтесь і не візьмете *всі справи* держави в *свої* руки»³⁷.

Ілліч був переконаний у непереможності Країни Рад, «...бо *вперше* не меншість, ...а справжня маса, величезна більшість трудящих *самі* будують нове життя...»³⁸. Він неодноразово підкреслював, що участь пере-

³⁰ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 416.

³¹ Ленинский сборник XXXVI, стор. 84.

³² Див. там же, стор. 492.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 107; т. 33, стор. 148.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 391.

³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 84.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 299; т. 27, стор. 239.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 261.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 53.

важної більшості народу в управлінні державою є неодмінною умовою її успіхів³⁹.

В. І. Ленін надзвичайно високо цінував успіхи трудящих у державному будівництві. В «Листі до американських робітників» він з гордістю писав, що в Країні Рад «...величезна більшість трудящих *самі* будують нове життя, *своїм досвідом* розв'язують найтрудніші питання соціалістичної організації»⁴⁰.

Найважливіша роль у залученні трудящих мас до управління державою в нашій країні належить Радам. В багатьох ленінських творах, виступах, документах розкриваються докорінні переваги Рад над буржуазним парламентаризмом. У праці «Чи вдержать більшовики державну владу?» В. І. Ленін указав, що Ради дають «...зв'язок з масами, з більшістю народу настільки тісний, нерозривний, легко перевіримий і відновлюваний, що нічого подібного в старому державному апараті нема й сліду»⁴¹. І основною рисою Рад засновник першої в світі Радянської держави вважав їх народність, нерозривний зв'язок з широкими верствами трудящих.

«Ради робітників і селян, — писав Ленін, — це — новий *тип* держави, новий вищий *тип* демократії... Вперше демократія служить тут для мас, для трудящих, переставши бути демократією для багатих...»⁴². На відміну від буржуазного парламенту, який обдурює маси лицемірними вивісками, прикриває махінації парламентських ділків, Ради зближують державний апарат з трудящими⁴³.

Просто і доступно роз'яснював Ілліч, у чому полягає соціалістичний характер демократизму Рад. У тому, по-перше, що виборцями є трудящі маси; по-друге, що відпадають всякі бюрократичні формальності та обмеження виборів; по-третє, що в особі Рад створюється масова організація авангарду трудящих, яка дає можливість керувати найширшими масами, виховувати їх політично, залучати до управління державою⁴⁴. І далі, що місцеві Ради вільно об'єднуються на началах демократичного централізму в єдину загальнодержавну Радянську владу; що Ради зосереджують у своїх руках не тільки законодавчу владу, а й втілення у життя законів через усіх членів Рад, «з метою поступового переходу до виконання функцій законодавства і управління держави поголовно всім трудящим населенням»⁴⁵.

Ілліч надавав величезного значення організаторській ролі Рад, підкреслюючи, що вони являють собою «...апарат, за допомогою якого авангард пригноблених класів може піднімати, виховати, навчати і вести за собою *всю гігантську масу* цих класів, яка досі стояла цілком поза політичним життям...»⁴⁶. Розширенню кількості трудівників, залучених до управління державою, сприяє, на думку В. І. Леніна, насамперед, постійна змінюваність складу Рад.

Виняткову увагу В. І. Ленін приділяв регулярному скликанню з'їздів Рад як найвищих їх органів. Навіть в умовах громадянської війни в нашій країні відбулося чотири Всеросійських з'їзди Рад, а також численні з'їзди Рад на місцях, у роботі яких взяли діяльну участь тисячі представників трудящих.

Володимир Ілліч вимагав, щоб кожний депутат обов'язково вико-

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 324.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 53.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 76.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 54.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 86.

⁴⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 236, 237.

⁴⁵ В. І. Ленін про залучення мас до управління державою, К., 1963, стор. 92.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 77.

нував певну практичну роботу по управлінню державою⁴⁷ і щоб об'єднати депутатів «...поспідовно мінялися, охоплюючи все коло справ, зв'язаних з державним управлінням, всі його галузі...»⁴⁸.

В. І. Ленін учив, що важливим положенням соціалістичного демократизму, виразом повновладдя народу, гарантією відповідальності депутата перед виборцями є право відкликання депутатів, які не виправдали довіри трудящих⁴⁹. У цьому вождь вбачав «...справжній народний смисл Рад»⁵⁰. Право відкликання депутатів перетворилося в нашій країні на один з ефективних методів поліпшення роботи Рад депутатів трудящих. У листопаді 1959 р. Верховна Рада Української РСР прийняла закони про порядок відкликання депутатів Верховної, обласної, районної, міської, сільської і селищної Рад депутатів трудящих Української РСР⁵¹. Радянські виборці використовують своє право на відкликання депутатів, які не виправдали виявленого їм довіри. В 1965 р. по Українській РСР було відкликано 67 депутатів місцевих Рад, у 1966 р.— 96⁵².

Вчення В. І. Леніна про залучення через Ради якнайширших верств трудящих до свідомого й активного суспільно-політичного життя стало дороговказом для Комуністичної партії, яка за порівняно короткий історичний строк добилася в цьому величезних успіхів. У 1967 р. кількість депутатів та активу Рад становила понад 25 млн. чоловік. У роботі Рад, як підкреслив Л. І. Брежнєв, «...дістає свій безпосередній вияв влада народу, який сам управляє справами суспільства і держави»⁵³.

Керуючи Радами, КПРС свято дотримується ленінської вказівки про обрання до них насамперед робітників і селян. Так, у складі обраної 1967 року Верховної Ради УРСР робітники і селяни становили 52,5% від загальної кількості депутатів⁵⁴, а в місцевих Радах республіки ще більше — 66,1%⁵⁵.

Ради стали справжніми органами народного представництва, поєднавши в собі риси державних і громадських організацій. Активна, безпосередня участь трудящих у роботі Рад стала однією з основних умов переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну державу.

Досвід державного управління трудящі здобувають, беручи участь у роботі народних судів як судді та народні засідателі. В. І. Ленін у першому варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» вказував, що судова діяльність є однією з функцій державного управління і що залучення до неї найширших мас трудящих є залученням їх до управління державою⁵⁶.

Як один з найважливіших засобів залучення трудящих мас до державного управління В. І. Ленін розглядав їх контрольно-інспекційну діяльність — «повсюдний, загальний, універсальний»⁵⁷, «найсуворіший

⁴⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 126, 237; т. 29, стор. 87.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 87.

⁴⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 239; т. 29, стор. 102.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 300.

⁵¹ «Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки», 1959, № 32, стор. 170, 171.

⁵² «Радянська Україна», 12 травня 1967 р.

⁵³ Л. І. Брежнєв. П'ятдесят років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 25.

⁵⁴ Україна за п'ятдесят років (1917—1967). Статистичний довідник, К., 1967, стор. 53.

⁵⁵ «Правда», 26 березня 1967 р.

⁵⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 187.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 367.

всенародний, всеосяжний»⁵⁸ облік та контроль за виробництвом і розподілом продуктів.

В організації масового, мільйонами трудівників підтримуваного обліку і контролю В. І. Ленін вбачав шлях до побудови соціалізму. В нашій країні, говорив він, «...вистачить хліба, заліза, лісу, вовни, бавовни і льону на всіх, аби тільки правильно розподілити працю і продукти, аби тільки встановити всенародний діловий, практичний контроль за цим розподілом...»⁵⁹.

В. І. Ленін, упевнений, що сумлінний облік і контроль робітників та селян «...за багатими, за шахраями, за дармоїдами, за хуліганами може перемогти ці пережитки проклятого капіталістичного суспільства...»⁶⁰, надавав великого значення контрольній діяльності трудящих у боротьбі із зловживаннями, тяганиною, бюрократизмом⁶¹ тощо.

Володимир Ілліч накреслив конкретні шляхи залучення трудящих до контрольної діяльності. Так, на засіданні Московської міськради 6 березня 1920 р. він указував, що найменш підготовленим робітникам можна доручати спочатку роботу понятих з тим, щоб готувати їх до більш важливих ролей у державних справах⁶².

Ефективним заходом, що сприяє залученню трудящих до участі в контролі, Володимир Ілліч вважав виступи керівних працівників перед масами із звітами за виконану роботу. Такі звіти він пропонував проводити систематично і якомога частіше⁶³. Сам Ленін подавав приклад постійного й нерозривного зв'язку з народом.

Важливою формою участі трудящих у здійсненні контролю, в управлінні державою В. І. Ленін вважав їх скарги, надіслані в радянські установи. Ілліч вимагав дійово реагувати на заяви робітників і селян. Він завжди був нещадним до працівників, які затягували розгляд заяв трудящих або переслідували осіб, що зверталися в державні установи зі скаргами.

Під керівництвом В. І. Леніна в Радянській республіці була створена система партійно-державного контролю, основою якої стали широкі маси робітників та селян. У період розгорнутого будівництва комунізму ленінська ідея про здійснення трудящими контролю широко втілюється в життя. Мільйони кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства та радянської інтелігенції беруть діяльну участь у роботі органів народного контролю.

Таким чином, в нашій країні дедалі ширше зростає участь трудящих у державному будівництві. Це зумовлено тим, що завдання комуністичного будівництва, як підкреслюється в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня, «...не можуть бути розв'язані без залучення до управління справами суспільства широких мас трудящих»⁶⁴.

В умовах радянського ладу залучення народних мас до суспільно-політичного життя відбувається також через численні громадські організації трудящих, зокрема через ВЛКСМ.

В. І. Ленін ставив перед комсомолом відповідальні завдання по комуністичному вихованню молоді, основною умовою якого є наполегливе навчання. І великий учитель палко закликав юнаків та дівчат оволо-

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 221.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 367.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 456; т. 32, стор. 46; Ленинский сборник XXXVI, стор. 227, 228.

⁶² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 377.

⁶³ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 228.

⁶⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 38.

дівати всіма надбаннями культури людства. Основою комуністичного виховання В. І. Ленін також вважав безпосереднє залучення юнацтва до господарського, державного і культурного життя країни.

Володимир Ілліч підкреслював, що комсомол має бути зразком для всього підростаючого покоління, ударною ініціативною групою, яка показує приклад комуністичної свідомості й дисциплінованості, яка веде юнацтво шляхом, указаним Комуністичною партією. За твердим переконанням великого Леніна, радянська молодь зможе «...почати і довести до кінця спорудження будови комуністичного суспільства»⁶⁵.

Нині в рядах Комуністичної спілки молоді нашої країни налічується понад 23 млн. юнаків та дівчат. Комсомол став активним помічником партії по залученню підростаючого покоління до суспільно-політичного життя, до здійснення її політики.

Важливого значення В. І. Ленін надавав безпосередній участі в будівництві соціалізму жінок, які до революції були найбільш відсталою групою населення. Велика Жовтнева соціалістична революція принесла визволення жінці, відкрила їй широкий шлях до вільного, щасливого життя. Назавжди були знищені ганебні закони, що ставили її в принизливе, нерівноправне становище. Радянська влада забезпечила жінці «рівні права з чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя»⁶⁶.

Основну роль у справі завоювання рівноправності жінок В. І. Ленін відводив їх участі в суспільному виробництві⁶⁷. Піклуючись про долю трудівниць, великий вождь пролетаріату вказував: «Нам треба, щоб жінка-робітниця добилася не тільки по закону, але й у житті рівності з чоловіком-працівником. Для цього треба, щоб жінки-робітниці все більшу й більшу участь брали в управлінні громадськими підприємствами і в управлінні державою.

Управляючи, жінки навчаться швидко і доженуть чоловіків»⁶⁸.

Засновник Радянської республіки мріяв про те, щоб для кожної трудівниці стала доступною політика, щоб жінки перетворились з домашніх господарок на господарок — громадських працівниць, щоб вони брали дійову участь в управлінні державою. Залучити мільйони радянських трудівниць до активної участі в будівництві нового суспільства допомогли створені в нашій країні вже в перші роки Радянської влади за ініціативою і з безпосередньою участю В. І. Леніна спеціальні організації: жінвідділи, жіночі ради, постійно діючі делегатські збори.

Втілюючи в життя настанови великого Леніна, Комуністична партія домоглася того, що в Радянській країні, як ніде в світі, жінки відіграють важливу роль у виробничому, науковому і культурному житті, в охороні здоров'я і вихованні дітей, в роботі партійних, державних органів і громадських організацій.

Неабияке значення для суспільно-політичної активізації трудящих СРСР мають творчі спілки, наукові товариства, спортивно-оборонні організації тощо.

Одним з яскравих проявів суспільно-політичної активності трудящих є їх виступи у пресі. Залученню до цієї справи як комуністів, так і безпартійних робітників та селян В. І. Ленін надавав важливого значення. В листі до редакції газети «Экономическая жизнь» (листопад 1923 р.) він рекомендував друкувати більше кореспонденцій з

⁶⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 259.

⁶⁶ Конституція (основний закон) СРСР, К., 1966, стор. 27.

⁶⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

⁶⁸ Там же, стор. 337.

місць — з заводів, рудників, радгоспів і т. д.⁶⁹ Друкований «...орган, — писав він, — буде живим і життєвим тоді, коли на п'ять літераторів, що керують і постійно пишуть, — п'ятсот і п'ять тисяч працівників не літераторів»⁷⁰.

Розгортання робськорівського руху в нашій країні значно допомогло Комуністичній партії зміцнити зв'язок з масами, посилити вплив преси на трудящих, мобілізувати громадськість на виконання завдань господарського і культурного будівництва. КПРС завжди приділяла велику увагу керівництву цим рухом. Для його дальшого розвитку важливе значення мали постанови пленумів ЦК КПРС «Про поліпшення керівництва масовим рухом робітничих і сільських кореспондентів радянської преси» (1958 р.) і «Про дальший розвиток громадських заasad у радянській пресі і радіо» (1960 р.). Уже в 1962 р. на Україні ряди кореспондентів з місць налічували 5 млн. передових представників робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції⁷¹.

В суспільно-політичному житті Радянської країни важливе місце посідає діяльність громадськості по здійсненню ленінської ідеї дружби між народами та інтернаціональних зв'язків з трудящими всього світу. Джерело сили і могутності Радянської республіки в її боротьбі за незалежність, економічний та культурний розвиток В. І. Ленін бачив у дружбі народів. У грудні 1919 р., коли вирішувалась доля Радянської республіки, він писав: «Перемогти Денікіна, знищити його, зробити неможливим повторення подібного нашестя — такий є корінний інтерес і великоруських і українських робітників і селян...

У цій довгій і важкій боротьбі ми, великоруські й українські робітники, повинні йти найтіснішим союзом, бо поодинокі нам, напевно, не справитись»⁷².

Розробляючи ідею створення радянської багатонаціональної держави, Володимир Ілліч підкреслював необхідність активізації широких народних мас у розвитку різноманітних форм національної державності. В «Листі до робітників і селян України» (грудень 1919 р.) він писав: «Ми хочемо *добровільного* союзу націй, — такого союзу, який не допускає би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»⁷³.

Коли 1921 року з ініціативи партійних і радянських органів Закавказзя було порушено питання про створення федерації закавказьких республік, В. І. Ленін, визнаючи цю справу потрібною, вважав за необхідне відкласти її реалізацію на деякий час. Він рекомендував «...поставити питання про федерацію якнайширше на обговорення партії і *робітничих та селянських мас*, енергійно вести пропаганду за федерацію і *провести її* через з'їзди Рад кожної республіки...»⁷⁴.

Отже, Володимир Ілліч надавав великого значення систематичному роз'ясненню серед широких народних мас ідеї об'єднання народів у Радянській державі. Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік у грудні 1922 р. стало яскравим втіленням у життя ленінської ідеї дружби народів.

В. І. Ленін наголошував на важливості діяльності народних мас по зміцненню інтернаціональних зв'язків з трудящими зарубіжних

⁶⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 16.

⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 470.

⁷¹ УРЕ, т. 12, стор. 290.

⁷² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 267.

⁷³ Там же, стор. 264.

⁷⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 99.

країн. Корені пролетарського інтернаціоналізму він бачив у соціально-економічному становищі трудящих, в їх класовій єдності. «...Власність, — писав Ілліч, — роз'єднує і перетворює людей у звірів, а праця об'єднує»⁷⁵.

З перших же днів існування Радянської влади В. І. Ленін підкреслював, що вона робитиме все для допомоги міжнародному революційному рухові, для забезпечення шляху, який веде людство до створення соціалістичного суспільства⁷⁶. В будівництві соціалізму трудящими Країни Рад Володимир Ілліч бачив живий приклад, що запалює народні маси всього світу⁷⁷. Він використовував щонайменшу можливість, щоб проінформувати пролетаріат зарубіжних країн про життя в Радянській республіці. Так, у серпні 1918 р., надіславши в США свій славетний «Лист до американських робітників», Ілліч розповів пролетарям Америки про основні досягнення трудящих нашої країни в будівництві соціалістичного суспільства.

В. І. Ленін виховував у трудящих нашої країни почуття інтернаціонального обов'язку, вміння дійово допомагати братам по класу. «...Інтернаціоналізм полягає не у фразах, не у висловленні солідарності, не в резолюціях, а в ділі»⁷⁸. Яскравим прикладом конкретного прояву революційного пролетарського інтернаціоналізму була допомога Країни Рад німецьким робітникам у 1918 р. «...братанням, агітацією, публікацією таємних договорів та ін. Це була допомога ділом»⁷⁹. Цим самим, говорив Ілліч, трудящі нашої країни допомогли німецьким пролетарям відчутти себе братами російських робітників⁸⁰.

Водночас В. І. Ленін учив радянських людей використовувати досвід і знання робітників інших країн, «...здійснюючи таким способом на ділі... єдність класової боротьби робітників за комунізм у всьому світі»⁸¹.

В. І. Ленін надзвичайно високо цінував солідарність міжнародного пролетаріату з трудящими першої пролетарської держави. В найтяжчі роки громадянської війни «моральною силою російського робітника було те, що він знав, розумів, відчував допомогу, підтримку..., яка була подана йому пролетаріатом усіх передових країн в Європі»⁸². Однією з основних причин поразки військ Антанти В. І. Ленін вважав міжнародну солідарність трудящих. «Як тільки міжнародна буржуазія замахується на нас, її руку схоплюють її власні робітники.»⁸³

Керуючись ленінськими вказівками, КППРС на всіх етапах своєї діяльності приділяла велику увагу зміцненню інтернаціональних зв'язків з трудящими всього світу.

У період комуністичного будівництва невпинно зростає роль народних мас у вирішенні питань виробничого, соціального і духовного життя. В цьому непереможна могутність Радянської держави, найпереконливіший доказ життєвості ленінського передбачення про те, що «...державна сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁸⁴.

⁷⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 290.

⁷⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 171.

⁷⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 421, 422.

⁷⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 57.

⁷⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 5.

⁸⁰ Див. там же, стор. 434.

⁸¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 233.

⁸² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 244—245.

⁸³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 272.

⁸⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

КОМІНТЕРН У БОРОТЬБІ ЗА ЄДИНИЙ ФРОНТ ПРОТИ ФАШИЗМУ (1933—1939 рр.)

Минуло 26 років з того часу, як припинив свою діяльність створений В. І. Леніним III, Комуністичний Інтернаціонал. За цей період в світі відбулися кардинальні зміни, значно зросли сили миру, демократії й соціалізму. Проте й нині, в нових умовах, перед людством стоять питання, що їх вирішував Комінтерн. Про це свідчить те широке коло проблем, які піднімалися на червневій Нараді 75-ти комуністичних і робітничих партій у Москві, та документи, схвалені нею.

В центрі уваги Комуністичного Інтернаціоналу протягом його існування була боротьба проти фашизму, проти загрози нової світової війни, за мир в усьому світі.

Ще з початку поширення фашизму в Італії, раніше, ніж будь-хто, В. І. Ленін побачив у ньому велику небезпеку для людства і закликав рішуче боротися з цим злом, що може принести народам незчисленні страждання.

Зокрема, великий інтерес становить лист В. І. Леніна до Г. В. Черіна (листопад 1922 р.), де він пише, що фашисти — це «дикуни, чорносотенці *гірші за Росію 1905 року...*» і пропонує главі радянської делегації на Генуезькій конференції продумати таку форму протесту проти розгулу реакції в Італії: «Чи не прискіпатись нам до Муссоліні, і всім (Воровському і всьому складові делегації) *вийхати з Італії, почавши цькування її за фашистів?* Зробимо міжнародну демонстрацію...

По-моєму слід.

Допоможемо італійському *народові* всерйоз»¹.

Вже IV конгрес Комінтерну відзначив загрозу активізації фашизму та необхідність відсічі йому. В тезах конгресу підкреслювалось: «У тісному зв'язку з економічним наступом капіталу стоїть політичний наступ буржуазії на пролетаріат. Особливо яскраво він виявляється у міжнародному фашизмі». Звідси IV конгрес робить такий висновок: «Одне з найважливіших завдань комуністичних партій полягає в організації опору міжнародному фашизмові»².

Особливо широко розгорнулася антифашистська діяльність Комінтерну з 1933 р., оскільки світова економічна криза 1929—1933 р. привела до загострення всіх непримиренних суперечностей капіталізму, до дальшої диференціації класових і політичних сил буржуазного суспільства. Безпосереднім наслідком кризи був повсюдний наступ реакції, що проявився у відвертих спробах встановити терористичну диктатуру буржуазії в її найбільш ганебній формі — фашизмі. «Диктатура буржуазії — зазначав у вересні 1932 р. XII Пленум Виконкому Комінтер-

¹ В. И. Ленин. ПСС, т. 54, стор. 310.

² Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919—1932, М., 1933, стор. 297.

ну,— продовжує еволюціонувати в бік посилення політичної реакції і фашизації держави...»³.

Спроби встановлення фашистських режимів були майже в усіх капіталістичних країнах, а в Німеччині вони призвели до захвату керма державної влади націонал-соціалістами. Проголошення в Німеччині кривавої диктатури Гітлера заохотило найреакційніші кола імперіалізму, вселило в них впевненість і в свою чергу викликало нову хвилю фашистського штурму. Зловісна тінь свастики розпласталась над усім світом.

Однією з головних причин безперешкодного наступу фашизму стало те, що світовий пролетаріат — єдина в той час сила, здатна дати відсіч реакції, був розколотим, позбавленим єдиного керівництва. З величезної армії пролетаріату на початку 30-х років тільки 60 млн. робітників об'єднувались профспілками. Але і цей загін не мав свого організаційного й керівного центру. Близько 20 млн. робітників належали до реформістської Міжнародної федерації профспілок. Клерикальні спілки нараховували 3 млн. чол., 11 млн. входили в так звані «незалежні» організації⁴.

Профінтерн, заснований ще у 1921 р., об'єднував у своїх рядах близько 25 млн. трудящих, з яких 18 млн. припадало на радянські профспілки. У цьому міжнародному русі він був єдиним на той час революційним органом, що захищав життєві інтереси трудящих, твердо стояв на позиціях безкомпромісної класової боротьби і тісно співробітничав з Комуністичним Інтернаціоналом.

Керівництво інших профспілкових об'єднань задовго до заснування Профінтерну відмовилось від революційної боротьби і стало на шлях співробітництва з буржуазією. Клерикальні спілки поклали в основу своїх платформ «соціальні принципи» Ватикану і проповідували «духовне переборення капіталізму». Міжнародна федерація профспілок і більшість «незалежних» у свою чергу пропагували необхідність «господарської демократії» і можливість, як підтвердив у 1933 р. Брюссельський з'їзд МФП, «за нинішніх обставин побудувати господарство, яке відповідало б усім вимогам»⁵. Всі ці організації перебували під впливом соціал-демократії і II Інтернаціоналу.

Ідейне кредо і політична платформа II Інтернаціоналу і соціал-демократичних партій, що входили до його складу, не мали нічого спільного з революційною боротьбою пролетаріату. Праві лідери навіть не приховували, що головне своє завдання вони вбачали у збереженні й зміцненні капіталістичної системи на основі її «удосконалення». Замість боротьби проти панування капіталу вони сконцентрували вогонь своєї критики на комуністах. В спеціальній резолюції Брюссельський конгрес II Інтернаціоналу (1933 р.) зобов'язав свої секції вести боротьбу «як проти диктатури справа, так і проти диктатури зліва», тобто пролетарської. Ще далі пішла преса соціал-демократичних партій, що висунула гасло: «Розглядайте комуністів як особистих ворогів, бийте їх»⁶.

Складність ситуації полягала в тому, що опортуністи продовжували впливати на значну частину трудящих та інших верств населення. За кандидатів соціал-демократичної партії Франції на виборах в парламент у 1932 р. було подано близько 2 млн. голосів, соціал-демократич-

³ XII пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. III, М., 1933, стор. 164.

⁴ Уильям З. Фостер. Очерки мирового профсоюзного движения, М., 1956, стор. 400, 464.

⁵ А. Лозовский. За единство мирового профдвижения, М., 1935, стор. 42.

⁶ «Коммунистический Интернационал», 1933, № 6, стор. 6.

на партія Німеччини на виборах до рейхстагу зібрала 8 млн., неодноразово формували власний уряд англійські лейбористи. В Швеції, Данії, Чехословаччині та інших країнах соціал-демократи також мали можливість або сформувати уряд, або увійти в нього нарівні з представниками буржуазних партій. Діяльність лідерів цих партій краще будь-яких декларацій і заяв свідчила про те, що вони провадили ту ж саму політику буржуазії, а іноді захищали інтереси капіталу ще старанніше.

Зрада інтересів трудящих керівництвом опортуністичних партій II Інтернаціоналу і реформістських профспілок завдала великої шкоди світовому робітничому рухові, послабила позиції пролетаріату і фактично сприяла наступові реакції і фашизації внутрішнього життя капіталістичних країн. Для подолання розколу в робітничому русі, згуртування світового пролетаріату Комуністичний Інтернаціонал і Профінтерн, починаючи з 1921 р., понад 20 разів звертались до Соціалістичного Інтернаціоналу і Міжнародної федерації профспілок з пропозицією створення єдиного фронту боротьби як у загальних питаннях, так і в зв'язку з конкретними подіями⁷. І кожного разу незмінно наштовхувались на відмову.

Проте після приходу Гітлера до влади Комінтерн спробував ще раз добитися спільних дій, щоб протистояти наступу фашизму. 19 лютого 1933 р. під тиском рядових членів партій Виконком Соціалістичного Інтернаціоналу заявив про бажання укласти свого роду «пакт про ненапад» між комуністами і соціалістами й приступити до переговорів у справі утворення єдиного фронту. Але це був лише тактичний маневр, що й підтвердили наступні дії і, насамперед, реагування правих соціалістів на звернення Виконкому Комінтерну від 5 березня. Як підкреслювалось у цьому документі, «перед лицем наступаючого на робітничий клас Німеччини фашизму, що розв'язує руки світовій реакції, Виконком Комуністичного Інтернаціоналу закликає всі комуністичні партії зробити ще одну спробу встановлення єдиного фронту з соціал-демократичними робітниками при безпосередній участі соціал-демократичних партій»⁸. Отримавши чітку і конкретну відповідь, лідери II Інтернаціоналу відступилися від своєї ж пропозиції. Через кілька днів його Секретаріат відмовився від переговорів з Комінтерном, мотивуючи це тим, що вони нібито можуть призвести «до зростання недовір'я всередині робітничого руху»⁹, а 18 березня Виконком II Інтернаціоналу схвалив таке рішення. Конференція Соціалістичного Інтернаціоналу, що відбулася у серпні 1933 р., також відхилила пропозицію Комінтерну. В ухваленій нею резолюції «роз'яснювалося», що «всі спроби єдиного фронту спрямовані не на встановлення міжнародної єдності, а лише на боротьбу всередині робітничого класу»¹⁰. Так само від спільних дій з Профінтерном відмовилась і Міжнародна федерація профспілок¹¹.

Виконком Комінтерну передбачав такий результат. Тому в своєму зверненні від 5 березня він закликав всі комуністичні партії, не чекаючи закінчення переговорів з керівництвом II Інтернаціоналу, взяти ініціативу в свої руки і «звернутись до відповідних центральних комітетів соціал-демократичних партій, що входили в Соціалістичний Інтер-

⁷ А. Лозовский. Назв. праця, стор. 7, 9, 10.

⁸ «Правда», 6 березня 1933 р.

⁹ Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным конгрессом (Материалы), М., 1935, стор. 41.

¹⁰ Там же, стор. 42.

¹¹ А. Лозовский. Назв. праця, стор. 9–10.

націонал, з пропозиціями про спільні дії проти фашизму і наступу капіталу». Водночас була викладена також конкретна програма єднання зусиль у цій справі¹².

Таким чином, звернення Комінтерну поклало початок новому етапу його боротьби проти фашизму, за подолання розколу в світовому робітничому русі — періоду боротьби за єдиний фронт «знизу». Всім цим і визначались головні завдання Комінтерну. На плечі комуністів ліг весь тягар організаційної та ідеологічної роботи по мобілізації народних мас, по розгортанню і зміцненню широкого антифашистського руху, проблемам якого Комуністичний Інтернаціонал приділяв значну увагу. Зокрема, вони всебічно обговорювались на XII Пленумі Виконкому у 1932 р., стали центральним пунктом порядку денного XIII Пленуму (листопад—грудень 1933 р.), що дав чітке визначення класової суті фашизму і розробив конкретні завдання комуністичних партій на найближчий період.

Втілюючи в життя прийняті рішення, Виконком Комінтерну неодноразово звертався до комуністів і соціал-демократів, робітників і робітниць усіх країн, роз'яснював суть подій, що відбувались, закликав згуртувати ряди для опору спільному ворогові. Комуністичний Інтернаціонал став організаційним центром всього руху проти фашизму.

Висунута Комінтерном тактика єдиного антифашистського фронту, концентрація уваги на боротьбі з реакцією не були, однак, відмовою від кінцевої мети комуністичного руху, не означали відступу від класової боротьби, не суперечили ленінській теорії соціалістичної революції. В. І. Ленін неодноразово вказував, що боротьба за демократію, хай навіть буржуазну, є складовою і обов'язковою часткою класових битв пролетаріату. «Було б докорінною помилкою думати, — підкреслював Володимир Ілліч, — що боротьба за демократію здатна відвернути пролетаріат від соціалістичної революції... Навпаки, як неможливий переможний соціалізм, що не здійснює повної демократії, так не може підготуватись до перемоги над буржуазією пролетаріат, який не веде всебічної, послідовної і революційної боротьби за демократію»¹³.

В березні 1933 р., виконуючи директиви Комінтерну, комуністичні партії майже всіх капіталістичних країн офіційно звернулись до керівництва соціал-демократичних партій з пропозицією утворити єдиний фронт. Але тільки Незалежна робітнича партія Великобританії відгукнулась на це звернення і підписала 17 березня угоду з Компартією. Опортуністичні керівники в інших країнах виступили проти ініціативи комуністів. Лідер соціал-демократичної партії Швеції навіть заявив при цьому, що «більшовизм необхідно розбити»¹⁴, а друкований орган соціалістів Чехословаччини газета «Право ліду» підкреслила: «Найважливішим завданням... віднині є збереження чіткої лінії вододілу між нами і комуністами»¹⁵.

Керуючись рішеннями своїх центральних комітетів, комуністи приступили до повсякденної копіткої роботи серед рядових членів соціалістичних партій і реформістських спілок, роз'яснюючи класову суть фашизму і небезпеку його наступу, мобілізуючи маси на рішучу відсіч реакції. Компартія США, наприклад, як і інші, закликала трудящих не чекати результатів переговорів між партіями і професійними організаціями, «а створювати на кожній фабриці і в кожному місті спільні комітети дій, організовувати й проводити об'єднані мітинги, демонстра-

¹² «Правда», 6 березня 1933 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 129.

¹⁴ «Коммунистический Интернационал», 1935, № 8, стор. 26.

¹⁵ «Коммунистический Интернационал», 1933, № 12, стор. 36—37.

ції, походи і страйки»¹⁶. На відміну від своїх лідерів і всупереч їх заборонам рядові соціал-демократи і члени реформістських спілок палко підтримували пропозицію комуністів про єдиний фронт, а низові організації нерідко укладали спеціальні угоди з відповідними осередками компартій.

Активні дії комуністів привели до бажаних наслідків. У США в безрезні—квітні 1933 р. в антифашистських демонстраціях, організованих ними у Нью-Йорку, Чикаго, Пітсбурзі, Клівленді, брало участь понад 130 тис. робітників, у тому числі й членів АФП¹⁷. 1 травня тільки в Нью-Йорку на вулиці вийшло близько 150 тис. чол. «Багатотисячна демонстрація на Юніон-сквер, — сповіщала «Дейлі Уоркер», — є доказом того, що величезна маса робітників Нью-Йорка включилась у боротьбу проти голоду, фашизму і війни»¹⁸. Під керівництвом комуністів у Великобританії було створено близько 100 об'єднаних антивоєнних і антифашистських комітетів. В антифашистській конференції, проведеній комуністами в Лондоні, взяли участь 44 делегати місцевих відділень лейбористської партії і 90 — від кооперативної гільдії¹⁹. У Чехословаччині гасло єдиного фронту набуло такої популярності серед робітників всіх партій і профспілок, що керівництво соціал-демократії погрожувало виключенням з партії тих членів, які брали участь в спільних з комуністами кампаніях²⁰.

Ще більших успіхів у справі об'єднання всіх трудящих країни на боротьбу проти фашизму домоглась Французька комуністична партія. Наприкінці 1933 р. у Франції діяло вже 270 комітетів єдиного фронту, а до середини 1935 р. — понад 1500²¹.

Єдино вірна тактика комуністичних партій привела до того, що у 1933 р. до антифашистського руху майже всіх капіталістичних країн було залучено широкі верстви населення, незалежно від партійної чи профспілкової приналежності. Практично вже в 1933 р. виникла основа єднання трудящих у боротьбі проти спільного ворога, а в наступному році у Франції, Іспанії, Румунії та Італії між комуністичними та соціал-демократичними партіями, революційними та реформістськими профспілками були укладені й формальні угоди такого характеру. Це одна з головних причин припинення наступу фашизму в більшості капіталістичних країн. Водночас єдиний фронт «знизу» став основою міжнародного руху пролетарської солідарності в боротьбі проти гітлеризму.

Велику роль у згуртуванні світового пролетаріату відіграли Комуністичний Інтернаціонал Молоді, Червоний Профінтерн, Міжнародна робітнича допомога, МОДР та інші міжнародні робітничі організації, які діяли в тісному контакті з Комінтерном.

Антифашистський рух зростав день у день, охоплюючи все нові й нові верстви суспільства. Основною рушійною силою його був пролетаріат — найбільш послідовний і стійкий борець проти терористичної диктатури, який спирався на підтримку Країни Рад. В Радянському Союзі трудящі всього світу бачили не тільки дороговказ, але й могутню базу, оплот революційно-визвольного руху. Виступи пролетаріату

¹⁶ «Daily Worker», 30 березня 1933 р.

¹⁷ «Daily Worker», 27 березня 1933 р.

¹⁸ «Daily Worker», 12 травня 1933 р.; Международная солидарность трудящихся в борьбе с фашизмом против развязывания второй мировой войны (1933—1937), М., 1961, стор. 95—96.

¹⁹ XIII пленум ИККИ. Стенографический отчет, М., 1934, стор. 65; «Коммунистический Интернационал», 1933, № 21, стор. 54.

²⁰ «Коммунистический Интернационал», 1933, № 12, стор. 36—37.

²¹ XIII пленум ИККИ. Стенографический отчет, стор. 148; Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным конгрессом, стор. 198.

проти фашизму мали класовий характер, були невід'ємною складовою частиною революційної боротьби проти гніту капіталу.

Особливість антифашистського руху полягала в тому, що, починаючи з 1933 р., він набрав загальнодемократичного змісту. Численні демократичні організації боролися проти загрози нової світової війни. Переконливим оглядом цих сил був Міжнародний антивоєнний конгрес, що розпочав свою роботу в Амстердамі 25 квітня 1932 р. і представляв понад 30 млн. захисників миру. Ухвалений ним маніфест став хартією створення на конгресі постійнодіючого Всесвітнього комітету боротьби проти імперіалістичної війни. Один з організаторів і видатних діячів антивоєнного руху Анрі Барбюс говорив, що «завдання Всесвітнього комітету, крім обнародування рішень конгресу, крім підготовки і організації кампаній у пресі або масових зборів з питання про озброєння капіталістичних країн, про зlodіяння імперіалізму, колоніалізму і фашизму, полягає в залученні все більшого й більшого числа прихильників відповідно до формули єдиного фронту»²². Амстердамський рух об'єднав представників різноманітних партій і груп. Так, у конгресі брало участь 803 комуністи, 325 соціалістів, близько тисячі делегатів реформістських профспілок²³. Згодом в цих рядах були представники майже всіх верств населення.

На середину 1933 р. почало чітко проявлятися прагнення до спільних дій на основі єдиного фронту двох головних напрямів руху прогресивної громадськості — антифашистського й антивоєнного. На цей час їх уже неможливо було розмежувати, оскільки фашизм означав не тільки наступ реакції у внутріполітичному житті капіталістичних країн, але й посилення підготовки до нової світової війни. Ще на антифашистському конгресі в залі Плейель Анрі Барбюс підкреслював: «Ми не відокремлюємо, ми не можемо відокремити боротьбу проти війни від боротьби проти фашизму»²⁴.

Спочатку об'єднання обох напрямів, не діставши ще організаційного оформлення, проявлялось у спільному проведенні окремих кампаній, в ухвалі резолюцій, що відповідали цілям як амстердамського, так і антифашистського рухів. Нарешті, 20 серпня 1933 р. у Парижі було проведено спільне засідання Амстердамського і Антифашистського комітетів, на якому й прийнято рішення про об'єднання обох напрямів і створення єдиного Всесвітнього комітету боротьби проти війни і фашизму, відомого ще під назвою Комітет Амстердам-Плейель.

Ідеї Комінтерну про необхідність згуртування всіх прогресивних сил для відсічі фашизму знайшли відгук у найбільш масових національних і міжнародних організаціях, зокрема в об'єднаннях студентів, жінок, письменників, юристів, ветеранів війни і т. д. Під гаслом мобілізації всіх антифашистів у серпні 1933 р. було проведено Всесвітній конгрес жінок, у вересні й наприкінці того ж року — міжнародні конгреси молоді та студентів, а в червні 1935 р. — I Всесвітній конгрес письменників.

Виникали також нові організації, як в національних, так і в міжнародних масштабах, що ставили перед собою мету — боротися з терористичною диктатурою. Так був створений Міжнародний комітет допомоги жертвам німецького фашизму, який разом з іншими організаціями доклав великих зусиль, мобілізуючи світову громадськість на боротьбу за врятування Димитрова та інших в'язнів гітлерівської Німеччини.

²² А. Видадь. Анрі Барбюс — солдат мира. М., 1962, стор. 260.

²³ Там же, стор. 253.

²⁴ Там же, стор. 268.

Таким чином, генеральна лінія Комінтерну на створення єдиного антифашистського фронту була активно підтримана прогресивною громадськістю світу, яка під керівництвом комуністів згуртувалася у боротьбі проти найлютішого ворога людства. Про це яскраво свідчив спільний протест у грудні 1933 р. 13 пайбільших міжнародних організацій проти ганебного судилища в Лейпцігу. Під цим документом підписалися Всесвітній комітет боротьби проти війни і фашизму, Міжнародний комітет молоді, Міжробдоп, МОДР, Ліга боротьби проти імперіалізму і війни, Європейське бюро Профінтерну, Європейське бюро Червоного спортивного інтернаціоналу, Інтернаціонал робітників освіти, Міжнародне об'єднання революційних письменників і артистів, Міжнародний комітет студентів, Жіноча ліга за мир і свободу тощо.²⁵

Досвід, нагромаджений комуністичними партіями, світовим пролетаріатом і всіма антифашистськими силами, й досягнуті ними успіхи дали змогу VII конгресу Комінтерну висунути чіткий стратегічний план і нову тактику, щоб протидіяти наступу реакції. Проаналізувавши хід боротьби за єдиний фронт у 1933—1935 рр. і підбивши підсумки, VII конгрес спрямував зусилля всіх комуністів на дальше її розгортання. Водночас було піддано критиці ряд помилкових положень, зокрема невірну оцінку комуністичними партіями соціал-демократії як соціал-фашизму. «Перед лицем великої загрози фашизму... — говорилося у резолюції конгресу, — здійснення єдиного фронту боротьби робітничого класу являє собою на сучасному історичному етапі головне найближче завдання міжнародного робітничого руху»²⁶. Ці рішення поклали початок новому етапу в розвитку антифашистського руху.

Озброєні чіткими і конкретними директивами Комінтерну, комуністичні партії негайно приступили до здійснення наміченої програми. Найбільших успіхів у цьому домоглися комуністи Франції та Іспанії.

У Франції єдиний фронт виник ще в 1934 р. У 1935 р. на нараді лівих парламентських груп комуністи виступили з пропозицією про розширення спільної платформи і перетворення його в Народний, уже практично створений «знизу» трудящими. Саме Народному фронту, очолюваному Компартією, вдалося зірвати нову спробу встановлення у Франції фашистської диктатури: 14 липня 1935 р. 35-тисячному зборищу членів організації «Вогняних хрестів» було протиставлено 500-тисячну демонстрацію трудящих.

В січні 1936 р. Французька компартія опублікувала повну програму Народного фронту з широкого кола питань, що мали першочергове значення для мас. Під тиском рядових членів партії і комітетів єдиного фронту лідери соціалістів були вимушені схвалити цей крок комуністів. Погодилися з проголошеною програмою і лідери реформістських профспілок, внаслідок чого у березні відбулося об'єднання двох найбільших профспілкових організацій і створення єдиної Загальної конфедерації праці. У результаті зростаючого впливу цих сил їх представники на парламентських виборах здобули переконливу перемогу, і в червні 1936 р. у Франції вперше до влади прийшов уряд Народного фронту.

15 січня того ж року було підписано угоду про створення Народного фронту в Іспанії. До його складу увійшли Комуністична і Соціалістична партії, Комуністична і Соціалістична спілки молоді, Республіканський Союз, Загальний Союз трудящих і ряд інших організацій. На-

²⁵ Лайпцигський процес и международната солидарност з борбата против фашизма. 1933—1934, София, 1958, стор. 503—504.

²⁶ Резолюции VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. М., 1935, стор. 131.

ступного місяця Народний фронт завоював більшість мандатів на виборах у кортеси. Він став основою і головним організатором героїчної боротьби іспанського народу проти фашистської диктатури.

Фашистський закат у липні 1936 р. в Іспанії, здійснений при активній допомозі Німеччини, Італії й Португалії і підтриманий іншими капіталістичними країнами, означав початок дальшого наступу і консолідації всіх чорних сил реакції. Прогресивна громадськість світу зустріла цей закат гнівом і обуренням, а героїчна боротьба іспанського народу викликала нову могутню хвилю міжнародної солідарності.

Натхненником і організатором нової кампанії, проведеної у більшості країн під гаслом єдиного антифашистського фронту, як і завжди в найбільш відповідальні моменти, виступив Комінтерн, підтриманий комуністичними партіями. Знову він звернувся до керівництва II Інтернаціоналу, пропонуючи об'єднати зусилля для боротьби проти розгулу фашизму в Іспанії, і знову його пропозиція було відкинута. Праві лідери соціал-демократії продовжували саботувати створення єдиного фронту у всесвітньому масштабі, допомагаючи цим самим міжнародній реакції.

Наприкінці липня — на початку серпня 1936 р. комуністичні партії США, Англії, Франції, Польщі, Швеції та інших країн звернулись до трудящих і всієї прогресивної громадськості з палкими закликами організувати масову кампанію солідарності з іспанським народом. Комуністи терпляче роз'яснювали, що тільки спільними діями, тільки на основі єдності всіх борців проти фашизму можливо зупинити його наступ і запобігти новій світовій війні. Так, у зверненні, підписаному 16 комуністичними партіями, підкреслювалось: «Об'єднуйтесь, комуністи, соціалісти, члени профспілок, демократи, католики, протестанти, віруючі й атеїсти, друзі миру, об'єднуйтесь для того, щоб сьогодні рятувати від бойні дітей Каталонії і тим самим завтра врятувати ваших дітей!»²⁷.

У відповідь на це рух на захист іспанського народу розгорнувся по всьому світу, ще більше згуртовуючи прогресивні сили. Крім існуючих форм боротьби, застосовувались нові. Найбільш дієвою з них стала збройна участь представників інших країн у жорстоких битвах з фашизмом. В інтернаціональних бригадах в Іспанії боролися посланці 54 країн світу.

В результаті могутньої кампанії міжнародної солідарності, а також неоцінимої моральної, політичної, економічної і військової допомоги радянського народу, трудящі Іспанії протягом майже трьох років стримували шалену атаку об'єднаних сил фашизму. У всіх країнах рух солідарності переростав у боротьбу антифашистських сил проти світової реакції. Допомога республіканській Іспанії перетворилась, по-суті, в платформу міжнародного єдиного робітничого фронту.

Історія підтвердила, що діяльність одного лише фронту «знизу» не могла відвернути другої світової війни і привести до знищення фашизму. Але рішуча боротьба Комінтерну за єдність рядів антифашистів має велике історичне значення, зокрема тому, що вона створила широку базу для розгортання в роки другої світової війни могутнього руху Опору, заклала основи всенародної боротьби проти фашизму, яка, зрештою, привела до нищівного розгрому гітлерівської коаліції і визволення народів від коричневої чуми.

Комуністичний Інтернаціонал категорично відкинув ворожі тверд-

²⁷ Международная солидарность трудящихся в борьбе с фашизмом против развязывания второй мировой войны, стор. 379—380, 386—387, 394—396.

ження, «ніби комуністи бажають війни, чекають, що вона принесе революцію». Наша партія, марксисты-ленінці світу й сьогодні заявляють, що вони ніякою мірою не зв'язують перспективу руху суспільства до соціалізму з світовими війнами. Досвід історії підтверджує, що той, хто прагне до революції, повинен неухильно і повсякчасно виступати проти мілітаристської імперіалістичної політики і підтримувати справедливі, спрямовані на захист соціалізму війни, боротьбу народів проти імперіалістичного гніту, національно-визвольний рух.

Другу світову війну фашизм готував і розв'язав під антикомуністським прапором. В наші дні американський імперіалізм, неофашизм у Західній Німеччині, кліка маоїстів на східних кордонах нашої Вітчизни під прапором антикомунізму, антирадянщини або ведуть локальні війни, або готують агресивні удари проти світу соціалізму, насамперед Радянського Союзу. Отже, проблема боротьби проти фашизму і загрози нового всесвітнього кровопролиття, за мир у всьому світі надзвичайно актуальна й нині. Саме тому широка прогресивна громадськість широко вітала виступ глави делегації КПРС, Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на Нараді комуністичних і робітничих партій у Москві та схваленні нею Основний документ «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил».

Цілеспрямована революційна діяльність Комінтерну, його досвід і бойовий дух ухвалених ним рішень, що засуджували агресивні, загарбницькі війни з боку імперіалістів та їх прихвоснів, і в наш час не втратили актуальності. Вони є цінним надбанням комуністичних партій, які керуються принципами пролетарського інтернаціоналізму, творчого марксизму-ленінізму в боротьбі за демократію, національну незалежність, за мир і соціалізм.

25-РІЧЧЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В БОЛГАРІЇ

Болгарський народ святково зустрів великий ювілей — 25-річчя соціалістичної революції в Болгарії. Ця знаменна подія була урочисто відзначена народами соціалістичних країн, усім прогресивним людством. 9 вересня 1944 р. Болгарська комуністична партія, що згуртувала прогресивні сили країни під прапором Вітчизняного фронту, в тяжкій кривавій боротьбі проти фашизму та капіталізму встановила диктатуру пролетаріату. Цей історичний подвиг був здійснений з допомогою Радянської Армії — визволительки народів від німецького фашизму. Перемога соціалістичної революції в Болгарії звільнила творчі сили народу, вперше в історії зробила його суверенним господарем своєї країни, володарем її долі.

Тринадцять століть існує Болгарія, і хоч з часу перемоги соціалістичної революції пройшла лише чверть віку, в країні відбулися перетворення, що за своєю глибиною, розмахом, тенденціями і перспективами не мають собі рівних в її минулому. Перший секретар ЦК БКП Тодор Живков дуже влучно назвав грандіозні успіхи болгарського народу в будівництві соціалізму найвищою вершиною в національній історії Болгарії.

Всі успіхи Болгарії в будівництві нового суспільства стали можливими лише внаслідок творчого застосування марксистсько-ленінського вчення, ідей великого вождя світового революційного руху В. І. Леніна, 100-річчя від дня народження якого разом з усім світом готується відзначити й болгарський народ. Ім'я й справа великого вождя пролетаріату глибоко запали в свідомість і серця болгарських трудящих.

* * *

Великий син болгарського народу, видатний діяч міжнародного комуністичного й робітничого руху Георгій Димитров говорив, що дружба з радянським народом так же необхідна болгарському народові, як сонце й повітря будь-якій живій істоті. Болгарський народ глибоко переконаний у цій істині. Ось чому сміливими й жалюгідними виявляються буржуазні історики й політики, слухняні слуги імперіалізму, які намагаються довести нібито непорушна болгаро-радянська дружба — кон'юнктурне явище, що вона нав'язана великою країною своєму меншому партнерові. Але досить знати історичні факти, щоб побачити всю безпідставність і безперспективність підлих підступів ворогів Болгарії. Болгаро-радянська дружба уходить корінням у далеке минуле, ґрунтується на історичних традиціях, спільній боротьбі проти загального ворога, тісній культурній взаємодії. Ця дружба загартувалася в соціалістичній єдності, заснованій на однаковому суспільному ладі, ідеології марксизму-ленінізму, на спільній меті — боротьбі за перемогу комунізму в усьому світі.

В далекому минулому, ще в епоху раннього середньовіччя між болгарською державою та Київською Руссю встановилися тісні

політичні, економічні й духовні зв'язки. Внаслідок історичних обставин, середньовічна Болгарія стала першою країною, де виникли й почали розвиватися слов'янська письменність, література, мистецтво. Вже в IX ст. Болгарія перетворилася у вогнище слов'янської цивілізації. Тоді ж почалися й безпосередні контакти її з Київською Руссю. Тисячу років тому під час походів київського князя Святослава болгарські й руські воїни брали участь у спільній боротьбі проти Візантії. Протягом усього періоду середньовіччя духовні й політичні зв'язки між братніми країнами не припинялися. Взаємне збагачення двох національних культур ще в ту далеку епоху стало передумовою встановлення міцних історичних традицій.

Після великого національного нещастя болгарського народу — падіння Болгарії наприкінці XIV ст. під османським ігом — багато болгарських письменників, учених і представників духовництва знайшли притулку в Києві та Москві і своєю діяльністю безпосередньо сприяли зміцненню зв'язків, етнічної та культурної спільності народів обох країн, поширенню свідомості цього. Тут слід відзначити діяльність болгарина Кіприана, який став київським митрополитом, а потім і митрополитом всієї Русі. Справу Кіприана продовжив його племінник Григорій Цамблак також київський митрополит, твори якого сприяли розвитку української та російської літератури.

В жорстоку епоху п'ятивікового османського іга болгарський народ пов'язував свої надії на визволення з існуванням могутньої слов'янської держави — Росії, яка єдина могла покласти край іноземному пануванню в Болгарії і була заінтересована в цьому. Значну роль у популяризації визвольної ідеї відіграв ряд українських діячів. Великий гетьман України Богдан Хмельницький планував почати війну проти Туреччини з метою визволення балканських слов'ян і повідомляв про це російського царя. Певне значення для виникнення цієї ідеї видатного державного діяча України мала політична місія відомого болгарського патріота Петра Парчевича, який ставив своєю метою об'єднання зусиль слов'янських народів для боротьби з Туреччиною.

Однією з найскавіших сторінок в історії болгаро-українських взаємин є епоха болгарського Відродження. Саме тоді, коли Україна увійшла до складу російської держави, багато її діячів — істориків, письменників, публіцистів — виявляли жвавий інтерес до долі болгарського народу, співчували його боротьбі і прагнули залучити до справи захисту болгар найширші кола громадськості. Одним з найвидатніших представників болгарського Відродження був українець Юрій Іванович Венелін. Його численні твори і особливо найзначніший з них — «Стародавні й сучасні болгари в політичному, народоописовому, історичному і релігійному їх відношенні до росіян» відіграли неоціненну роль у розвитку національної самосвідомості болгар.

Особливо велике значення для зміцнення дружби болгарського та українського народів мала творчість великого українського поета Т. Г. Шевченка. Вплив Т. Г. Шевченка можна простежити в творах класиків болгарської літератури Петко Р. Славейкова, Любена Каравелова, Христо Ботева, Івана Вазова. Сам Т. Г. Шевченко жваво цікавився Болгарією, обґрунтував ідею федерації рівноправних слов'янських народів з республіканською формою управління. В Болгарії цю ж ідею розвивали Г. Раковський, Л. Каравелов, Х. Ботев і В. Левський. Це було вже новим етапом у взаєминах братніх народів, коли революційно-демократичний рух розмежувався з офіціальним панславізмом і протиставив себе йому. Тут слід відзначити діяльність чудової української письменниці Марко Вовчок, революційного демократа поета

П. Грабовського, великого Каменяря Івана Франка, видатної поетеси Лесі Українки, які своєю творчістю сприяли кращому ознайомленню двох братніх народів, обміну духовними цінностями, поширенню персодових демократичних ідей.

Болгаро-українські відносини, поряд із своєю специфічністю, псвід'ємні від болгаро-російських відносин. У російській прогресивній культурі, в революційній суспільній думці обидва народи — болгарський і український вбачали джерела натхнення у прагненні до національної самобутності, суспільного прогресу, братерства різних за своєю чисельністю та роллю у світі, але рівноправних слов'янських народів, визволення їх від будь-якого соціального та національного гноблення. Ця мета, що не могла здійснитися в умовах буржуазно-поміщицького ладу, стала прапором революціонерів-марксистів Росії, України і Болгарії.

Найтісніші узи зв'язують болгарський революційний рух з російським і українським. Загальновідомий факт, що засновник марксистської партії болгарського пролетаріату, патріарх соціалізму на Балканах Димитр Благоев був засновником однієї з перших марксистських груп у Петербурзі. Перед тим як опинитися в тодішній столиці Росії, болгарський революціонер певний час вчився в Одесі, де дістали освіту чимало його співвітчизників. Багато з них одночасно були діячами російського, українського та болгарського революційного руху. Через Варну й Одесу багато років проходив шлях доставки нелегальної літератури в Росію, по якому переправляли й ленінську «Искру». Особливо велика роль належить у цьому болгарину Івану Загубанському. Під час першої російської революції цілий ряд болгар в Одесі брав участь у боротьбі проти царського самодержавства.

З радістю й надією зустріли болгарські трудящі перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Болгарська комуністична партія закликала трудящих наслідувати приклад російських братів. Партія Димитра Благоева вбачала в Жовтневій революції приклад для себе, своєї боротьби проти капіталізму й реакції в Болгарії.

Багато болгар брало активну участь у боротьбі за зміцнення молододі Радянської влади, зокрема, на Україні. Вони боролися проти німецьких окупантів, англо-французьких інтервентів і білогвардійських банд. У період між двома світовими війнами, коли в Болгарії був встановлений жорстокий фашистський режим і переслідувалася навіть найменша згадка про Радянський Союз, зв'язки між братніми народами не припинялися. Велика заслуга в цьому належить Болгарській комуністичній партії, яка в найтяжчих умовах невтомно пропагувала успіхи Радянського Союзу, роз'яснювала широким народним масам, що шлях радянських трудящих можуть й повинні наслідувати болгарські брати по класу.

Визволення Болгарії від фашизму відкрило якісно новий етап болгаро-радянських відносин і зв'язків народів. Болгаро-радянська дружба стала синонімом найтіснішого співробітництва в усіх галузях — політичній, економічній, ідеологічній, культурній, військовій. Міцною основою такої органічної єдності двох країн і двох братніх народів стали однаковий суспільно-політичний лад, і марксистсько-ленінська ідеологія.

* * *

Коли в своєму переможному поході Радянська Армія підійшла до кордонів Болгарії, Болгарська комуністична партія підняла патріотичні

сили народу і 9 вересня 1944 р. здійснила збройне повстання. Трудящі перемогли. Шлях до глибоких революційних перетворень був відкритий. До влади прийшов уряд Вітчизняного фронту. Болгарія примкнула до антифашистської коаліції. Її армія, поновлена й реорганізована, пліч-о-пліч з Радянською Армією взяла участь у заключному етапі війни проти гітлерівської Німеччини. Фашистські злочинці в країні були покарані Народним судом. Внаслідок всенародного референдуму у вересні 1946 р. Болгарія була проголошена Народною республікою. Наприкінці 1947 р. в країні були націоналізовані промислові підприємства, шахти й банки. В тяжких умовах подолання економічної спадщини, що дісталася від фашистського режиму, й нерозв'язаних політичних питань, викликаних наявністю Союзницької контрольної комісії та ворожої опозиції всередині країни, відсутністю мирного договору, Болгарська комуністична партія виявила революційну зрілість. Вона спромоглася спрямувати зусилля трудящих на виконання дворічного плану відбудови народного господарства (1947—1948 рр.), головним завданням якого було забезпечення обстановки для швидкої відбудови розореної війною та гітлерівською окупацією економіки, досягнення й перевернення довоєнного рівня виробництва в усіх галузях народного господарства. Поряд з цим план передбачав будівництво ряду нових промислових підприємств, електростанцій, а також створення і зміцнення трудових кооперативних землеробських господарств. В ті роки країна постійно відчувала неоціненну допомогу і підтримку Радянського Союзу, завдяки яким вона змогла зберегти свою національну незалежність, територіальну цілісність, державний суверенітет і врятуватися від економічної катастрофи.

Принципове значення для розвитку Болгарії по шляху соціалізму мали рішення V з'їзду Болгарської комуністичної партії (1948 р.) — останнього партз'їзду, що пройшов під керівництвом Георгія Димитрова. Цей історичний для Болгарії з'їзд накреслив науково обгрунтовану розгорнуту програму будівництва Народної Республіки Болгарії як соціалістичної держави. В розробці програми широко і творчо використовувався всесвітньо-історичний досвід Радянського Союзу. Практика соціалістичних перетворень у Болгарії ще раз підтвердила основні закономірності переходу від капіталізму до соціалізму. БКП вміло застосовувала ці загальні закономірності з врахуванням специфічних особливостей своєї країни.

V з'їзд партії став знаменним і своїм внеском у розвиток марксистсько-ленінської теорії з питань політичних форм держави перехідного періоду. Георгій Димитров обгрунтував на ньому положення, згідно з яким народна демократія є формою диктатури пролетаріату. Таким чином була внесена ясність у кардинальну проблему політичної надбудови в умовах народної демократії. Знайшов підтвердження марксистсько-ленінський принцип керівної ролі робітничого класу й його авангарду — Комуністичної партії в умовах соціалістичного будівництва Болгарії. Ця роль не була нав'язаною чи випрошеною. Вона була завойована у впертій класовій боротьбі з експлуататорськими фашистськими й реакційними елементами, що чинили впертий опір прогресивним перетворенням. В ході цієї боротьби переважна більшість болгарського народу переконалася в правильності політики Болгарської комуністичної партії і підтримала будівництво соціалізму в своїй країні.

Головне завдання першого п'ятирічного плану полягало у створенні економічних і культурних основ соціалізму. В країні вже були всі необхідні передумови для його розв'язання: народно-демократична влада, що успішно виконувала функції диктатури пролетаріату, усус-

пільнена промисловість, загальнонародні банки, державні торговельні підприємства, сільське господарство, що швидко розвивалося по соціалістичному шляху, і всебічна безкорислива допомога Радянського Союзу. План передбачав швидку зміну співвідношення промислового й сільськогосподарського виробництва на користь промисловості. За роки першої п'ятирічки обличчя країни докорінно змінилося. З'явилося 700 нових великих підприємств; промислове виробництво за чотири роки подвоїлося і перевищило довоєнний рівень у чотири рази. Політика індустріалізації країни не тільки підносила її економічну могутність, але й інтенсивно змінювала класову структуру суспільства, об'єктивно історично розширювала базу народно-демократичної влади, зміцнювала новий лад.

В період першої п'ятирічки країна здійснила величезний стрибок і в розвитку електрифікації. Якщо напередодні другої світової війни Болгарія займала по виробництву електроенергії одне з останніх місць у Європі, то внаслідок виконання першої п'ятирічки стала виробляти електроенергії у п'ятеро більше. Виходячи з специфічних умов країни, партія мудро поєднувала зусилля в галузі електрифікації з науково обгрунтованим планом широкої агромеліорації. Політика прискореної індустріалізації спричинилася до прогресивних змін у структурі народного господарства. Співвідношення виробництва двох основних галузей народного господарства (у процентах) з 34 : 66 на користь сільського господарства в 1939 р. змінилося в 1952 р. на 67 : 33 на користь промисловості.

В роки першої п'ятирічки партія твердо слідувала лінії забезпечення розвинутої індустріально-аграрної структури народного господарства. Ця прогресивна лінія, намічена видатним керівником партії і держави Георгієм Димитровим, дістала дальший розвиток у рішеннях квітневого Пленуму ЦК БКП (1956 р.), який був яскравим виявленням ленінської мудрості Центрального Комітету БКП очолюваного Тодором Живковим. Пленум суворо засудив волюнтаризм і суб'єктивізм у керівництві народним господарством. Було відновлено і творчо застосовано принцип матеріальної заінтересованості в сільському господарстві, підвищено закупочні ціни на ряд сільськогосподарських продуктів. У країні було введено пенсійне забезпечення селян-кооператорів. Основою економічної політики продовжувала бути мета прискореної соціалістичної індустріалізації. Рішення квітневого Пленуму сприятливо відбилися на всьому житті партії та держави. Квітнева лінія БКП означала творчий підхід і ленінську принциповість у використанні національних традицій в соціалістичному будівництві та їх діалектичне поєднання з досвідом РСР і КНР.

VII з'їзд БКП (1957 р.) вніс ясність у такі основні питання розвитку країни, як характер революції, природа трудових кооперативних землеробських господарств і шляхи піднесення двох форм соціалістичної власності до рівня єдиної комуністичної власності. Він констатував перемогу в країні соціалістичних виробничих відносин.

Ефективне керівництво господарством потребує не тільки визначення середніх строків виконання планів, але й глибокого наукового знання стійких тенденцій розвитку на більш тривалий період. Ось чому VIII з'їзд партії болгарських комуністів (1962 р.) зробив першу спробу розробки генерального перспективного плану розвитку країни на період 1960—1980 рр., вироблення якого є виявленням широти поглядів БКП на питання керівництва економікою. Це свідчить про прагнення органічно сполучати поточне, середньострокове й довгострокове планування і прогнозування, постійно підвищувати науковий рівень пар-

тійного керівництва народним господарством. VIII з'їзд БКП цілком схвалив мету перспективного плану і намітив шляхи дальшого вдосконалення системи керівництва економікою.

Новою вершиною ленінської політики БКП став IX з'їзд партії (1966 р.), що яскраво продемонстрував життєву силу нового суспільно-політичного та економічного ладу. З'їзд підбив підсумки успіхів, досягнутих у створенні матеріально-технічної бази соціалізму, і схвалив орієнтацію на те, що основою вирішення проблем державного розвитку мають стати науковий підхід, діловитість, теоретичні обговорення та дискусії, ретельна розробка й продумане експериментування у визначенні системи керівництва народним господарством. З'їзд затвердив план п'ятої п'ятирічки, головним завданням якої намічене продовження будівництва соціалістичного суспільства в Народній Республіці Болгарії шляхом дальшого зміцнення матеріально-технічної бази, вдосконалення соціалістичних виробничих відносин, забезпечення зростання свідомості трудящих і піднесення їх життєвого рівня. Ця п'ятирічка знаменує принципово новий момент у здійсненні генеральної лінії партії, ставить у центр її політики боротьбу за рішучу інтенсифікацію й модернізацію всіх галузей народного господарства, значне підвищення продуктивності праці та ефективності народного господарства. З'їзд окремо підкреслив, що головною передумовою здійснення цих планів є широке запровадження досягнень науки і техніки.

За намітками з'їзду середньорічні темпи зростання суспільного продукту повинні досягти 8,5—9% при середньорічному прирості національного прибутку в розмірі 7,8—8,5%. Практично це означає, що до 1970 р. національний прибуток має перевищити рівень 1965 р. приблизно на 50%. Співвідношення промислового та сільськогосподарського виробництва зміниться з 76 : 24 (в 1965 р.) до 79 : 21 в 1970 р. Особливу увагу з'їзд приділив питанням комплексного економічного розвитку всіх районів країни. З цією метою широко обговорювалися проблеми територіального розміщення продуктивних сил.

Надзвичайно важливе значення для партії та країни мають рішення липневого Пленуму ЦК БКП (1968 р.), який обговорив основні напрямки дальшого розвитку системи управління суспільством. Завданням Пленуму було визначення оптимального варіанта суспільного розвитку, створення всіх передумов для найкращого функціонування державних, партійних, господарських та ідеологічних органів. Історичне значення липневого Пленуму полягає в тому, що він уперше обговорив не якесь окреме питання, а цілий комплекс проблем, що постали перед суспільством в період розгорнутого будівництва соціалізму. Насамперед це стосується технічного прогресу, вдосконалення економічної бази, поступового запровадження та розвитку нової системи управління народним господарством. Рішення Пленуму — підсумок пройденого шляху, який дає змогу зробити наступний крок уперед — до якісно нових змін, до синхронізації та гармонізації діяльності окремих ділянок суспільного організму держави в єдиному ефективному механізмі соціального управління, який відповідатиме новим умовам, що виникли в країні, досвіду та знанням кадрів, досягненням, вже завойованим партією та народом.

Здійснення рішень липневого Пленуму створить умови для повного виявлення переваг нової системи. Вихідний пункт для цього Пленум вбачає насамперед у повній перебудові планування, що має відповідати принципам нової системи. Особливу увагу Пленум приділив перспективному плануванню, програмуванню та прогнозуванню. На широкому фоні економічного механізму дії нової системи Пленум розглянув і визначив

напрямки розв'язання цілого ряду організаційних питань створення економічної структури як системи господарських об'єднань і підприємств. Звичайно, основною одиницею народного господарства при цій структурі залишається підприємство, де в кінцевому рахунку вирішуються всі проблеми боротьби за високорентабельну економіку, за інтенсивний розвиток народного господарства.

Вдосконалення структури і піднесення ефективності державних органів закономірно пов'язані з посиленням керівної ролі Комуністичної партії. БКП не тільки проголошує принципи соціалістичного демократизму і суворо стежить за їх додержанням, але й своєю всебічною діяльністю забезпечує необхідні умови для творчої праці, виявлення сил і здібностей трудящих, створення матеріальних і духовних цінностей в обстановці держання, вільного обміну думками, критики і самокритики.

Питання вдосконалення управління народним господарством і піднесення на новий вищий ступінь всієї системи управління суспільством не обмежуються лише національними рамками, розглядаються не ізольовано від нерозривних зв'язків Болгарської Народної Республіки з усіма країнами соціалістичної співдружності, а в єдності з інтересами світової соціалістичної системи. В процесі дальшої інтеграції соціалістичних країн, у розвитку й поглибленні міжнародного соціалістичного поділу праці і, насамперед, у безперервному розвитку економічних відносин з Радянським Союзом БКП вбачає одну з найважливіших умов успішного будівництва соціалізму.

В доповіді на липневому Пленумі Т. Живков заявив, що чим більше розширене відтворення спиратиметься на великі можливості, що їх надає співробітництво з Радянським Союзом, тим ефективнішим буде економічний розвиток Народної Болгарії. Це обов'язкова умова додержання вимог світового технічного прогресу і досягнення економічного рівня передових країн.

Успіхи болгарського народу показують величезне значення, яке мають для нього дружба і співробітництво з народами Радянського Союзу. Трудящі Болгарії пишаються сучасною соціалістичною промисловістю, що майже повністю створена з допомогою СРСР. До цього часу Народна Болгарія одержала понад 1,4 млрд. крб. радянських кредитів, використала в будівництві понад 4000 комплектів радянської науково-технічної документації. Створенню болгарської вітчизняної промисловості допомагали тисячі радянських спеціалістів. Велика кількість болгарських робітників і спеціалістів підвищувала свою кваліфікацію на радянських заводах, підприємствах і будовах.

Національна економіка Болгарії розвивається по шляху дедалі більшого зближення з економікою Радянського Союзу. Зараз БНР імпортує з братньої країни близько 60% всіх машин, 80% целюлози, 80% нафтопродуктів, понад 50% металів, необхідних народному господарству. Останніми роками дедалі більше поглиблюється процес кооперування та спеціалізації, що надає Болгарії змогу випускати продукцію в кількості, немислимій при обмеженому внутрішньому ринку.

На основі принципової домовленості, досягнутої на переговорах у 1967 і 1968 рр. між болгарською та радянською партійно-урядовими делегаціями на чолі з Т. Живковим і Л. І. Брежневим, були підписані угоди, що зміцнять співробітництво обох братніх країн. Відповідно до цих угод, у шостій п'ятирічці Болгарія імпортуватиме з СРСР понад 47 млн. т нафти і нафтопродуктів, понад 3 млн. т сталі, 1,45 млн. т чавуну; буде споруджено і в 1974 р. введено в дію газопровід, по якому вже в 1975 р. Болгарія одержуватиме з СРСР 3 млрд. м³ газу, необхід-

ного для народного господарства та побутових потреб трудящих. Особливо важливою є домовленість про спільну систему електронно-обчислювальної техніки та розвитку її виробництва в Болгарії. В шостій п'ятирічці Болгарія експортуватиме електронно-обчислювальні прилади в різні країни, причому лише в Радянський Союз — на суму понад 500 млн. крб. Взаємовигідні болгаро-радянські економічні відносини — приклад співробітництва в інтересах усієї соціалістичної співдружності.

Особливо пишастся болгарський народ досягненнями соціалістичної культурної революції. 25 років, що минули — золота епоха пробудження, активізації та комуністичної орієнтації духовного потенціалу народу. На основі свого історичного досвіду БКП переконана в тому, що болгарська культура може розвиватися по шляху соціалізму лише суворо й послідовно керуючись загальними, обов'язковими для всіх закономірностями соціалістичної культурної революції, насамперед, зміцнюючи в ході цієї революції гегемонію робітничого класу і посилюючи свою керівну роль. Тільки марксистсько-ленінська партія успішно може вирішити такі стратегічні завдання соціалістичної революції, як критичне переосмислювання культурної спадщини минулого, рішуче подолання реакційної ідеології, глибоке впровадження в усі сфери духовного життя ідей наукового комунізму, перебудова на соціалістичних основах освіти, науки та культурно-освітньої справи, перетворення культури та мистецтва у фактори соціалістичного будівництва, комуністичне виховання трудящих, створення народної інтелігенції.

Аналіз чвертьстолітнього культурного розвитку дає змогу виділити період до квітневого Пленуму ЦК БКП (1956 р.) і деякий час після нього як етап боротьби за суцільне соціалістичне перетворення духовної надбудови, закладення основ соціалістичної системи духовного життя суспільства, вирішення складних культурно-ідеологічних та естетичних проблем перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Спираючись на об'єктивні переваги соціалізму, на сили народу та передової інтелігенції, користуючись досвідом Радянського Союзу, БКП накопичила винятково цінний і оригінальний досвід у перебудові ідеологічного та культурного фронту на соціалістичних засадах. Величезну роботу провела партія по створенню широкої демократичної системи культурних установ для комуністичного виховання народу.

Другим етапом розвитку соціалістичної культури та культурної революції в Народній Болгарії був період після історичного квітневого Пленуму ЦК БКП, рішення якого пройняті творчим ленінським духом і естетичними принципами комунізму. Настанови Пленуму викликали перелом у методах роботи та керівництві літературним і художнім процесом. Рішення Пленуму підтримала вся художня інтелігенція країни. Характерною рисою культурного життя Болгарії за період, що минув після того, є всебічне поглиблення соціалістичної демократії в усіх сферах художньої творчості. Це явище стало тенденцією культурного розвитку країни. Поряд з творчими спілками письменників, художників, журналістів і композиторів, що вже існували, були створені нові — артистів, музичних діячів, архітекторів і кінематографістів.

Чудовим виявом творчого підходу в проведенні культурної революції була постанова ЦК БКП 1966 р. про перехід до суспільно-державного керівництва в галузі культури. Цю ідею одностайно схвалили всі громадські організації, наукові та культурні установи, творчі спілки. На I з'їзді культури шляхом таємного голосування було обрано Комітет мистецтва та культури — вищий представницький і керівний суспільно-державний орган сучасної болгарської культури.

Основною лінією культурної політики БКП було і є збереження позитивних тенденцій і рис тисячорічного культурного розвитку болгарського народу і створення на цій базі нової, багатой соціалістичної культури. За 25 років, що минули, діячі культури повніше виявили свої здібності, таланти і задуми у відображенні великої правди нового суспільного ладу — соціалізму. Творчі сили болгарських письменників, драматургів, артистів, музикантів, художників незмінно спрямовані на розв'язання головних проблем життя. Сучасна література, мистецтво і культура Болгарії стимулюють трудящих до найповнішого використання у будівництві соціалізму всіх фізичних, духовних і моральних сил.

Болгарська культура розвивається в єдності з культурою братніх соціалістичних країн, прогресивною культурою капіталістичних країн. Сила соціалістичної культури в її нерозривному зв'язку з найпередовішими ідеями та рухами епохи зокрема — ідеями марксизму-ленінізму, в її приналежності до великої культурної спільності світової соціалістичної системи. Талановитий болгарський народ вносить достойний вклад у скарбницю світової культури. Республіка має всі передумови для цього — чудову творчу інтелігенцію, згуртовану навколо партії та її політики, багату культурну спадщину, розвинуту матеріально-технічну базу, міцні культурні зв'язки з братніми соціалістичними країнами, насамперед з Радянським Союзом. Розв'язання поточних культурних завдань БКП сполучає із здійсненням генеральної перспективи духовного життя суспільства — створення культури та мистецтва майбутньої комуністичної Болгарії.

3 року в рік, п'ятирічку за п'ятирічкою, Болгарія йде дорогою Великого Жовтня. Колись відстала бідна країна, що стояла на останньому місці на Балканах і в Європі, доведена болгарською буржуазією до жебрацтва, Болгарія, тепер соціалістична, успішно змагається з розвинутими країнами світу.

За чверть століття національний прибуток, синтезований показник економічного прогресу, збільшився в п'ять разів. Обсяг промислового виробництва НРБ зріс у 30 разів, а основних виробничих фондів — у 27 разів порівняно з 1939 р. Якщо в 1939 р. промисловість становила лише 15% національного прибутку, то зараз — понад половину.

Тепер у сільському господарстві працюють 857 трудових виробничих кооперативів, на кожний з яких доводиться 4—5 тис. га оброблюваної землі, і 151 державне землеробське господарство. Ці великі в умовах Болгарії підприємства сприяють найширшому впровадженню механізації та інтенсифікації праці, застосуванню промислових методів сільськогосподарського виробництва.

За рівнем економічного розвитку Болгарія зайняла перше місце серед інших балканських країн. Зараз за один тиждень вона виробляє стільки промислової продукції, скільки виробила за весь 1939 р. Експорт Болгарії дорівнює експорту Туреччини і Греції разом узятих. А перспективи розвитку країни ще кращі.

* * *

Болгарська Комуністична партія і болгарський народ не раз заявляли і заявлятимуть, що всіма своїми успіхами в соціалістичному розвитку своєї країни завдячують вірності великому вченню марксизму-ленінізму, ідеям геніального творця Комуністичної Партії Радянського Союзу та Радянської держави — Володимира Ілліча Леніна. Цим пояснюється зростання трудового ентузіазму трудящих Болгарії в ході підготовки до відзначення ленінського ювілею.

Світ відзначить цю видатну подію в обстановці нестримного зростання сил соціалізму, коли хід історії переконливо підтверджує наукові передбачення К. Маркса і В. І. Леніна про неминучість загибелі капіталізму і закономірність перемоги комуністичної суспільної формації. Величезні революційні перетворення в епоху переходу від капіталізму до соціалізму в світовому масштабі нерозривно зв'язані з іменем і справою В. І. Леніна. Великий продовжувач вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін відкрив головні закономірності розвитку й загибелі капіталізму, створив геніальну теорію соціалістичної революції як єдиного виходу з протиріч імперіалізму, намітив основні напрями будівництва нового ладу.

Всією своєю кипучою діяльністю В. І. Ленін твердо і послідовно захищав чистоту марксистського вчення від усіх ревізіоністів, правих і «лівих» опортуністів. Досвід його боротьби проти «легального марксизму», економізму, меньшевизму, «лівого комунізму» і троцькізму є могутньою зброєю в руках комуністичних і робітничих партій, зброєю критики і подолання будь-якого опортунізму. В усіх відступах від марксизму В. І. Ленін бачив прояви впливу буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології. Він не переставав відзначати, що науковий комунізм — теорія визволення робітничого класу і що союз з іншими трудовими класами та верствами в жодному випадку не може бути приводом для відходу від класових пролетарських позицій. Принциповий класовий підхід і тепер допомагає комуністичним і робітничим партіям правильно оцінювати події та явища, не піддаватися ілюзії можливості сполучення пролетарського світогляду і пролетарської політики з буржуазною та дрібнобуржуазною ідеологією.

Болгарська комуністична партія вихована в дусі відданості і суворого додержання класово-партійного підходу в оцінці всіх суспільних явищ. Тому зовсім не випадково в сучасному світі з усіма його численними суперечностями й конфліктами БКП, вірна марксизму-ленінізму і пролетарському інтернаціоналізму, стоїть на правильних позиціях.

Велику увагу звертав В. І. Ленін на керівну роль робітничого класу та комуністичної партії як у боротьбі за повалення капіталістичного ладу, так і в будівництві соціалістичного суспільства. Великий Ленін створив партію нового типу — найвищу форму класової організації пролетаріату і привів її до перемоги в соціалістичній революції, до успішного соціалістичного будівництва. Володимир Ілліч учив, що лише міцна й монолітна партія, заснована на принципах демократичного централізму, може бути керівником, організатором і натхненником будівництва нового суспільства. Соціалізм немислимий без керівної ролі робітничого класу і його авангарду — комуністичної партії. Будь-які спроби «розм'якшити» соціалізм, тенденції відступу від керівної ролі робітничого класу та компартії є реакційними, і спрямовані в кінцевому підсумку на те, щоб загубити соціалізм. Ось чому БКП, виходячи з марксистсько-ленінських позицій, не тільки засуджує, але й рішуче бореться проти спроб створення якоїсь нової моделі «ліберального соціалізму», який надавав би однакові можливості революційному робітничому класові і контрреволюційним залишкам буржуазних і дрібнобуржуазних класів.

Не менш гостро виступав В. І. Ленін і проти іншої тенденції — перетворення диктатури робітничого класу в диктатуру над робітничим класом, керівництва партії — в керівництво над партією. Добре відомо, що такі концепції проповідували в СРСР троцькісти. Володимир Ілліч вчив, що партія сильна лише зв'язками з масами, коли вона

правильно висловлює прагнення і теоретично узагальнює досвід боротьби найширших мас робітників і всіх трудящих.

Керуючись ленінським вченням про характер, зміст і мету диктатури пролетаріату, БКП категорично таврує заміну диктатури пролетаріату одноособовою військово-поліційною диктатурою, що, на превеликий жаль, вдалося зробити націоналістичний і антирадянській групі Мао Цзе-дуна в Китаї.

Найважливішою проблемою, що стоїть зараз перед марксистами-ленінцями всього світу є досягнення і зміцнення єдності всіх революційних сил у боротьбі проти імперіалізму, проти його агресивної політики та загрози миру в усьому світі. Вирішальне значення для вироблення правильної стратегії й тактики цієї боротьби має ленінський аналіз імперіалізму, як джерела гноблення, злиднів і страждань мільйонів людей, приреченого на загибель ходом історичного розвитку.

Новим етапом боротьби справді революційних сил у світі проти імперіалізму стала міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, що відбулася в Москві. Болгарська комуністична партія, взяла найактивнішу участь у підготовці та проведенні цього форуму, цілком підтримала всі його висновки й рекомендації щодо зміцнення єдності дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил. Історичні рішення Наради, на якій були присутні представники 75 братніх партій, мають величезне значення для дальшого розгортання боротьби проти імперіалізму. Всупереч сподіванням антикомуністів, незважаючи на труднощі, створювані правим і «лівим» опортунізмом, Нарада досягла своєї основної мети — сприяла згуртуванню сил міжнародного комуністичного руху, ще активнішій боротьбі проти світового імперіалізму. Нарада явилася тріумфом марксистсько-ленінського принципу пролетарського інтернаціоналізму.

Вся діяльність міжнародного комуністичного і робітничого руху осяяна вічно живим творчим духом ленінізму. Саме в цьому органічному зв'язку сучасного комуністичного руху з ученням і діяльністю В. І. Леніна комуністи бачать запоруку непереможності своєї справи.

Болгарська комуністична партія вірна революційним традиціям, виховує трудящих своєї країни у дусі безмежної відданості вченню і заповітам В. І. Леніна. Ім'я і справа Леніна стали джерелом натхнення й невтомної боротьби болгарських комуністів.

Постанова ЦК БКП про урочисте святкування ленінського ювілею стала приводом для ще глибшого вивчення ленінської теоретичної спадщини, для посилення виховання трудящих у дусі безмежної відданості ідеям Леніна, справі Болгарської комуністичної партії, в дусі гарячої любові до своєї батьківщини — Народної Республіки Болгарії, до Радянського Союзу, в дусі послідовного пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до буржуазної ідеології та моралі до будь-яких відступів від марксизму-ленінізму.

* * *

Чверть століття, які минули з часу соціалістичної революції в Болгарії, підтвердили, що політика Болгарської комуністичної партії повністю відповідає життєвим інтересам болгарського народу, а також народів світової соціалістичної співдружності. Під прапором марксизму-ленінізму, життєдайної болгаро-радянської дружби, соціалістичного інтернаціоналізму Народна Республіка Болгарія зайняла достойне місце в ряді країн, що прокладають шлях світовому прогресу. З гордістю і впевненістю болгарські комуністи, весь болгарський народ дивляться вперед, у світле комуністичне майбутнє.

ПРО ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ КЛАСОВИХ СУСПІЛЬСТВ

Питання генезису класових суспільств за останнє десятиріччя стоїть у центрі уваги радянських істориків стародавнього світу в зв'язку з дискусією про «азіатський спосіб виробництва». У ході дискусії висловлено ряд принципіально важливих теоретичних положень.¹ А все ж логічний метод дослідження використовувався недостатньо, хоча правомірність застосування його навряд чи може будь-хто заперечувати. Значення цього методу чудово показано Ф. Енгельсом у рецензії на книгу К. Маркса «До критики політичної економії»².

Логічний метод дослідження набуває особливої ваги у розв'язанні проблем загального плану, подібних до нашої, оскільки конкретний історичний розгляд усіх її аспектів у вичерпній повноті ставить перед окремим дослідником непосильне завдання — досягнути неосяжне. А логічне дослідження, зрозуміло, із застосуванням перевірених історичним досвідом логіко-методологічних категорій, якими є категорії історичного матеріалу, — це розкриття самої логіки історії. Тут виступає «не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес»; це «не обстрактний процес мислення, який відбувається тільки в наших головах, а дійсний процес, який колись відбувався або все ще відбувається»³.

Саме логічний метод забезпечує правильність добору історичного матеріалу, його систематизацію, дозволяє відшукати й дослідити в нагромадженні історичних випадковостей основну, закономірну тенденцію розвитку, дозволяє відновити, реконструювати відсутні ланки процесу. В ході такого дослідження ми неминуче зіткнемося з великою кількістю «чому?» та «яким чином?», на що змушені будемо шукати відповідь, шукати знову ж логічним шляхом із залученням історичного матеріалу. На деяких з цих питань ми і зупинимося у статті.

Передусім, природно, йдеться про економічні передумови станов-

¹ И. М. Дьяконов. Община на древнем Востоке в работах советских исследователей. — «Вестник древней истории», 1963, № 1; там же. И. Д. П. Всесоюзная сессия по изучению древнего Востока; Л. С. Васильев. Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. — «Народы Азии и Африки», 1965, № 6; О. А. Афанасьев. Обсуждение в Институте истории АН СССР проблемы «Азиатский способ производства». — «Советская этнография», 1965, № 6; Ю. И. Семенов. Проблема социально-экономического строя древнего Востока. — «Народы Азии и Африки», 1965, № 4; там же. П. Васин. Дискуссия о характере древневосточного общества, 1966, № 3; Л. С. Васильев, И. А. Стучевский. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ. — «Вопросы истории», 1966, № 5; там же. Н. Ф. Колесникий. О некоторых типичных и специфических чертах раннеклассовых обществ, 1966, № 7; там же. Г. А. Меликишвили. К вопросу о характере древнейших классовых обществ, 1966, № 11; Общее и особенное в историческом развитии стран Востока (далее: Общее и особенное...). Материалы дискуссии об общественных формациях на Востоке (азиатский способ производства), М., 1966; И. М. Дьяконов. Проблемы экономики. О структуре общества Ближнего Востока до середины II тыс. до н. э. — «Вестник древней истории», 1968, № 4; Проблемы истории докапиталистических обществ. Сб., кн. I, М., 1968.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 465—468.

³ Там же, стор. 466.

лення класового суспільства — рабовласницького, як прийнято вважати. Загальне положення Ф. Енгельса, яке розглядає рабство як наслідок того, що «робоча сила людини стає здатною давати значно більше продуктів, ніж це потрібно для існування виробника»⁴, не можна, очевидно, розглядати ізольовано від інших його положень. У цьому переконаємося, повертаючись до ранньої праці Ф. Енгельса «Начерки до критики політичної економії»⁵, в якій він схвально оцінює твір А. Алісона «Основи народонаселення та їх зв'язок з добробутом людства»: «Алісон у згаданому вище творі захищав теорію Мальтуса, апелюючи до продуктивної сили землі і протиставляючи принципів Мальтуса той факт, що кожна доросла людина може виробити більше, ніж вона сама споживає, — факт, без якого людство не могло б розмножуватися, більше того, не могло б навіть існувати; інакше з чого жило б підрастаюче покоління»⁶.

Безпідставно вбачати тут якусь суперечність у системі цих поглядів Ф. Енгельса. В обох випадках мова йде про цілком ясні для нього аспекти проблеми, ясні настільки, що він не вважає за потрібне навіть більш або менш докладно зупинитися на них.

Звертаючись до К. Маркса, до його аналізу додаткової вартості, ми зустрічаємо насамперед положення, аналогічне висловлюванню Ф. Енгельса у праці «Походження сім'ї, приватної власності й держави», що підкріплюється посиланням на Ревенстона: «Якби праця кожної людини була достатня тільки для добування її власного харчування, то не було б ніякої власності»⁷.

Однак, це у К. Маркса всього лише перше логічне посилання, і було б помилково зупинятися тільки на ньому. Одразу ж слідом за цим К. Маркс висуває питання вже в іншій площині: «Лише тоді, коли, таким чином, сама їх праця вже до певної міри стала суспільною, — лише тоді виникають відносини, за яких додаткова праця однієї людини стає умовою існування іншої. На первісних ступенях культури продуктивні сили праці мізерні, але такі самі і потреби, що розвиваються разом із засобами їх задоволення і в безпосередній залежності від розвитку цих останніх»⁸.

Якщо в першому випадку К. Маркс порушує питання про природний базис додаткової праці й додаткової вартості, то у другому мова йде вже про їх суспільний базис. Для К. Маркса необхідність такого двопланового розгляду очевидна⁹.

Наскільки важливим є врахування соціального фактору, К. Маркс доводить на прикладі з жителем азійського архіпелагу — «хлібоколом»¹⁰. «Сприятливі природні умови дають йому безпосередньо лише одно — надлишок вільного часу. Для того, щоб він продуктивно ужив його на самого себе, потрібен цілий ряд історичних умов; для того, щоб він затратував його у вигляді додаткової праці на інших осіб, потрібен зовнішній примус»¹¹.

Цей приклад дуже показовий. Етнографії відомо чимало таких відсталих народів, сприятливі фізико-географічні умови існування яких дають можливість одержувати без особливої праці і за допомогою

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 169.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 507—533.

⁶ Там же, стор. 527.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 481, прим. 1.

⁸ Там же, стор. 482.

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 485—486 (про недоліки школи Рікардо).

¹⁰ Там же, стор. 485.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 484.

порівняно примітивної виробничої техніки понад необхідного ще й додатковий продукт. Це зумовлювало консервацію у них споживчих, привласнювальних способів господарювання, але ще не доводило до виникнення експлуатації й класового суспільства*. К. Маркс звертає на цю обставину велику увагу. Перефразовуючи слова поета Ф. Л. Штольберга, він пише: «Надто щедра природа «веде людину, як дитину, на помочах». Вона не робить її власний розвиток природною необхідністю»¹². К. Маркс дає висновок: «Сприятливі природні умови забезпечують завжди лише можливість додаткової праці, але ніяк не створюють самі по собі дійсної додаткової праці, а значить і додаткової вартості або додаткового продукту»¹³.

Логічним стрижнем міркувань К. Маркса тут є прагнення показати ілюзорність уявлень про те, «ніби давати додатковий продукт є природжена властивість людської праці»¹⁴. Але це лише окремий аспект питання, що включає далеко не всі матеріальні й соціальні умови виникнення класового суспільства. Спробуємо перелічити ці умови.

Роль *знарядь праці* очевидна. Загальновідомі висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса про це. Тут важливо підкреслити, що догматичне сприймання окремих положень класиків марксизму у відриві від системи їх поглядів привело до надто прямолінійного, однобічного розуміння цієї ролі і навіть до деякої фетишизації знарядь праці.

У різних фізико-географічних умовах одні й ті самі знаряддя дають різний економічний ефект¹⁵. Слід також відзначити, що й сам тип знарядь праці в тому чи іншому районі значною мірою визначається фізико-географічними умовами цього району.

Отже, *фізико-географічні умови* — другий фактор, що визначає процес утворення класового суспільства. Вони могли бути сприятливими, коли б не вели людину «як дитину, на помочах» і в той же час забезпечували певний мінімум для розвитку виробництва, або, навпаки, могли спричинитися до застійного характеру виробництва.

У прямій залежності від другого фактора є й третій — *умови для виникнення суспільного поділу праці*. Роль його чітко визначена К. Марксом: «Не абсолютна родючість ґрунту, а його диференційованість, різноманітність його природних продуктів становить природну основу суспільного поділу праці; завдяки зміні тих природних умов, в яких доводиться жити людині, відбувається умноження її власних потреб, здібностей, засобів і способів праці»¹⁶.

Суспільний поділ праці, диференціація виробничих процесів уже самі по собі — великий прогрес у виробництві. Але вони також з необхідністю зумовлюють четвертий фактор *умови для виникнення обміну продуктами суспільного виробництва*. З появою суспільного поділу праці й обміну продуктами виробництва процес утворення класового суспільства вступає у вирішальну стадію.

* «Відсутність стимулу до нагромадження додаткового продукту, — відзначає Е. О. Берзін, — призводить у ряді первісних племен до скорочення посівних площ після гарного врожаю або навіть в окремих випадках (у тропіках) до пропускання чергового сільськогосподарського сезону», тобто до збільшення дозвілля, а також до тимчасового збільшення дітородіння або до обміну на продукти інших родових колективів (Э. О. Берзин. Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций. — Общее и особенное..., стор. 60).

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 483.

¹³ Там же, стор. 484.

¹⁴ Там же, стор. 484—485.

¹⁵ Л. С. Васильев, И. А. Стучевский. Назв. праця, стор. 82; И. А. Стучевский. О первичных классовых формациях и азиатском способе производства. — Общее и особенное..., стор. 124.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 484.

Тут, однак, слід урахувати ще один дуже важливий фактор — *густоту народонаселення*. На початкових етапах становлення людського суспільства, коли ця густина була незначною, незначною була і можливість контактування між собою окремих людських колективів і поділ праці не міг йти далі природного поділу її між чоловіками й жінками в кожній такій спільності. Розрідженість населення виключала й можливість виникнення приватної власності на основні засоби виробництва. Дальший прогрес і ускладнення соціальної організації суспільства є в прямій залежності від зростання населення. Тут варто взяти до уваги відомі висловлювання К. Маркса про причини й роль міграції в стародавніх суспільствах¹⁷. У цих його визначеннях треба правильно розкрити зміст, який він вкладає у поняття «недостатній розвиток продуктивних сил». Оскільки продуктивні сили включають в себе засоби виробництва й людей, які реалізують ці засоби у виробничому процесі, то зростання населення є разом з тим і зростанням продуктивних сил. Міграції народів стародавніх часів, що були виявом діючого в тих умовах закону народонаселення, диктувались суб'єктивним прагненням цих народів привести продуктивні сили у відповідність з існуючими виробничими відносинами. Вони були спрямовані на консервацію виробничих відносин і в цьому значенні їх роль була гальмуючою. Разом з тим, прямуючи в райони з меншою густиною населення, міграційні потоки приводили до більш рівномірного розподілу його на величезних територіях. З дальшим зростанням чисельності населення до зони «критичної» густоти включались все нові й нові райони. У цьому розумінні роль стародавніх міграцій була прогресивною. Створення зони «критичної» густоти населення в районі Середземномор'я немалою мірою сприяло виникненню античної цивілізації. Дальше зростання населення, міграції, що не припинялися, завершилися епохою великого переселення стародавніх народів, певною мірою породили європейську цивілізацію¹⁸.

Міграції нівелювали суспільно-економічні умови життя стародавніх народів і були одним з вирішальних факторів, що протидіяли законові нерівномірного розвитку продуктивних сил. Дія цього закону для стародавніх періодів історії не завжди враховується окремими дослідниками. Міграції перемішували народи, тісно пов'язували відсталі варварські окраїни з центрами цивілізації.

Форми общинної власності, що історично склалися, істотно визначали темпи і характер утворення класового суспільства. Порівняно з вищепереліченими факторами вони є вже похідними, оскільки «залежать частково від природних задатків племені, а частково від тих економічних умов, за яких плем'я вже ставиться до землі, як до своєї власності, тобто привласнює плоди землі своєю працею; останнє, в свою чергу, само залежатиме від клімату, фізичного складу ґрунту, фізично обумовленого способу його експлуатації, від ставлення до ворожих або сусідніх племен, а також від змін, які тягнуть за собою переселення, історичні події і т. д.»¹⁹. Л. С. Васильєв і І. А. Стучевський в основному вірно й глибоко виклали думки К. Маркса з цього питання, хоч і без достатніх підстав приписали йому ту думку, що історична риса первісних общин визначається в основному природними факторами²⁰.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 541–542.

¹⁸ Діалектично суперечлива роль зростання населення в стародавніх суспільствах розкрита К. Марксом у праці «Формы, предшествующие капиталистическому производству». — «Вестник древней истории», 1940, № 1, стор. 18, 23, та ін.

¹⁹ К. Маркс. Формы, предшествующие капиталистическому производству, стор. 18.

²⁰ Л. С. Васильев, И. А. Стучевский. Назв. праця, стор. 79.

І, нарешті, *етнічний, расовий фактор*, від якого не можна просто відмахнутися. Взаємодіючи з оточуючим середовищем, кожна велика стала людська спільність виробляє, закріплює і розвиває чисто біологічними (спадковість) і соціальними шляхами ряд особливостей. Ці особливості в свою чергу виявляють зворотний вплив на взаємодію людської спільності з зовнішнім середовищем, на економічний і соціальний розвиток цієї спільності. Зауважимо, що К. Маркс, розглядаючи економічні або соціальні процеси в тій чи іншій країні, часто звертав увагу на етнічні особливості її населення. Під час дискусії А. В. Єфимов відзначав, що «на певному ступені суспільного розвитку раса як біологічна й історична категорія набуває нової якості, стає суспільною категорією»²¹. І. Г. Поздняков також вбачав як одну з причин відставання Сходу расовий та етнічний фактор, культуру, психічний склад²².

Сукупність всіх вищеперелічених факторів і утворює, на нашу думку, більш загальну категорію — умови матеріального виробництва. Як бачимо, деякі з цих факторів мають соціальну природу, значна частина — фізико-географічну і біологічну. Недооцінка останніх веде до спрощення, схематизації історичних процесів. К. Маркс і Ф. Енгельс, розглядаючи конкретні людські суспільства, як доісторичні, так і історичні, з метою з'ясування соціальних процесів, що відбувалися в них, не відривали ці суспільства від їхнього природного — фізико-географічного і біологічного середовища²³.

Думка про абсолютне, виключне панування соціальних факторів у людському суспільстві, не тільки сучасному, але й стародавньому, — одна з найпопулярніших у нашому методологічному арсеналі. Останнім часом вона досить чітко висловлена у праці Ю. І. Семенова «Як виникло людство»: «Рід виник, коли соціальні, виробничі відносини перемогли над відносинами статевими, біологічними і цілком витіснили останні з людського колективу... рід є першим колективом, в основі якого лежать виключно лише соціальні відносини, першим чисто соціальним, чисто виробничим об'єднанням»²⁴. Коли біологічні відносини розуміти вузько, в смислі форми статевих зносин, то, можливо, Ю. І. Семенов і має рацію. Якщо біологічні відносини і біологічні закони розуміти ширше, то вони не зникли остаточно і в наші часи, вони продовжують чинити свій вплив, підкоряючись соціальним законам, або знаходять відбиття в них. Проявом цього є хоч би «чисто соціальні» паліативні заходи окремих держав, спрямовані на збільшення або скорочення населення. Думки про те, що біологічний розвиток людини триває, не закінчено додержуються В. Властовський²⁵ і болгарські вчені Д. Сепетлієв і А. Карауланова²⁶.

Механізм взаємодії біологічних і соціальних законів залишається ще не досить ясним. Методологічно навряд чи правильно відривати соціальні форми руху від біологічних, протиставляти їх. Межа між ними діалектична, рухома. Соціальні форми руху виникають і діють на базі біологічних.

Саме в плані розгляду всіх факторів, що утворюють умови матері-

²¹ А. В. Ефимов. Этническая общность и общественные формации. — Общее и особенное..., стор. 180—181.

²² И. Г. Поздняков. О причинах отставания Востока. — Общее и особенное..., стор. 228.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 25—27.

²⁴ Ю. И. Семенов. Как возникло человечество, М., 1966, стор. 519.

²⁵ В. Властовский. Акселерация — одна из загадок XX века. — «Наука и жизнь», 1966, № 12, стор. 51.

²⁶ Д. Сепетлиев и А. Карауланова. Эволюция человека. — «Наука и жизнь», 1966, № 5, стор. 25—28.

ального виробництва, слід розв'язувати питання про закон відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил.

Звичайно, аксіомою залишається для істориків-марксистів положення про те, що «вітряк дає суспільство на чолі з феодалом, а паровий млин — з капіталістом». Різні засоби виробництва, а вони насамперед і розглядаються як основний, визначальний елемент продуктивних сил, з різним ступенем точності відбивають виробничі відносини.

Коли дослідники твердять, що продуктивні сили суспільства після гомерівського часу вищі від рівня їх у період мікенського суспільства, спираючись при цьому на апіорні положення (безперервність і обов'язковість поступального, прогресивного розвитку, що виражається в зміні мікенського наступним еллінським рабовласницьким суспільством), то в цьому явно є деяка натяжка. Така ж натяжка і в силу тих же апіорних положень є і в твердженнях про вищі (хай навіть потенційно) продуктивні сили і виробничі відносини ранньофеодальних суспільств, що тільки-но виникали на уламках Римської імперії, у порівнянні з античними. Можна припустити для подібних перехідних періодів деякий регрес у суспільному розвитку.

Відповідь, очевидно, в даному випадку повинна бути діалектичною. Яким чином була придушена антична цивілізація? Натиском варварів, їх численністю насамперед, їх фізичною силою. Суспільство, в даному випадку варварське, повертається до свого попереднього становища, від якого починається новий етап поступального еволюційного розвитку, нове нагромадження кількісних змін. Отже, все-таки регрес? Так, але відносний, а не абсолютний, оскільки еволюційний процес йде вище, він охоплює вже не порівняно незначну присередземноморську область, а всю Європу, що раніше була лише об'єктом експлуатації з боку високоорганізованих античних держав.

На наш погляд, загальний прогрес людства, від перших кроків *homo sapiens* і до наших днів, природно уявляти як прогресуючий хвильовий процес, що повільно, але неминуче захоплює все нові суспільства й веде до вирівнювання соціально-економічних рівнів. І в цьому — відповідь на відроджені тепер, такі популярні в західноєвропейській історіографії теорії циклічності, відповідь на питання: куди йде європейська цивілізація? До загальнолюдської цивілізації, яка буде новим, вищим етапом людського буття, до суспільства без слаборозвинутих експлуатованих націй, до суспільства без класів, неминуче настання якого науково обгрунтовано Марксом, Енгельсом, Леніним.

Таке розв'язання питання знімає як таке, що не виправдало себе положення про єдину безперервну лінію розвитку від рабовласницької формації до феодальної й дозволяє деяким дослідникам розглядати античне рабовласницьке суспільство якимось феноменом, винятковим явищем. Але в такому випадку, природно, виникає питання і про виняткову роль рабовласницького способу виробництва, а, отже, і про рабовласницьку формацію як таку. Питання це не може бути розв'язаним без з'ясування порівняльної анатомії способів виробництва.

Їх специфіка досить чітко виявляється вже при розгляді закону відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил.

Рабовласницький спосіб виробництва, що базується на позаекономічному примусу, не «вписується» в дію цього економічного закону. Рабовласницький спосіб може існувати в рамках будь-якої класової (експлуататорського суспільства), і навіть докласової, формації. Справді, нижчі, патріархальні форми рабства зафіксовані у народів, які були на докласовому ступені розвитку. І, навпаки, високорозвинуті форми використання праці рабів у широких масштабах, що значно перевищу-

ють масштаби стародавніх часів, спостерігалися у південно-американських штатах.

У своїй праці «Злиденність філософії» К. Маркс писав: «Рабство є така сама економічна категорія, як і всяка інша... воно завжди входило в число суспільних інститутів різних народів. Сучасні народи зуміли лише замаскувати рабство в своїх власних країнах, а у Новому Світі запровадили його без усякого маскування»²⁷.

У той час як використання праці рабів можливе при дуже низькому розвитку продуктивних сил, становлення феодального способу виробництва необхідно вимагає певного мінімуму розвитку продуктивних сил, що забезпечує одержання додаткового продукту. Без останнього феодальний спосіб виробництва неможливий. Феодал, індивідуальний або колективний (держава), не може вилучити у безпосереднього виробника частини необхідного продукту, що йде на відтворення його як індивідууму, оскільки відтворення феодальних відносин неможливе без відтворення безпосереднього виробника, що є носієм цих відносин через феодальні форми власності. Слід згадати, що раб не зв'язаний з виробництвом через власність, оскільки він сам власність і не є носієм виробничих відносин, оскільки він не суб'єкт, а об'єкт цих відносин. Тому для суспільств, що розвиваються природно-історичним шляхом, генезис феодального способу — це в той же час і генезис класового суспільства.

Конкретні дослідження стародавніх суспільств за останні десятиріччя виявили багато форм експлуатації, що не укладаються в загальноприйняті наукою межі рабовласницького або феодального способу. Цим і пояснюється, що одне й те ж суспільство визначається різними дослідниками то як рабовласницьке, то як феодальне; інші дослідники не вбачають в таких суспільствах будь-якого сталого економічного базису; треті припускають можливість кількох шляхів економічного розвитку. І хоча всі вони користуються загальноприйнятою термінологією, але вкладають в неї різний зміст. Тому у розв'язанні загальної проблеми дуже важливо повернутися до методологічних основ марксистського вчення про формації з метою можливо точного визначення тих або інших економічних категорій.

Виробничі відносини, відносини безпосереднього виробника і власника умов праці досить точно виявляють специфіку рабовласницького або феодального способу виробництва у порівнянні з капіталістичним, але мало сприяють виявленню специфіки рабовласницького способу на відміну від феодалізму: елементом позаконотомічного примусу в обох випадках завуальована суть економічних відносин. Деякі дослідники взагалі відмовляються бачити будь-які відмінні в типі експлуатації у рабовласницькому і феодальному способі виробництва, визнаючи економічний примус властивим тільки капіталістичному способу²⁸. Це є істотним моментом у створенні концепції, у відповідності з якою рабовласницький, феодальний і азійський способи виробництва — суть три варіанти однієї «вторинної» формації²⁹. На цій же підставі О. А. Седов об'єднує рабовласницький і феодальний «соціально-економічні типи» в один — «аграрний», заснований на позаконотомічному примусу дрібного виробника³⁰. Схожість між собою висновків зазначених авторів не ви-

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 131—132.

²⁸ Ю. М. Кобищанов. Феодализм, рабство и азиатский способ производства.— Общее и особенное..., стор. 42; там же. И. А. Стучевский. О первичных классовых формациях и азиатском способе производства, стор. 127, прим. 2.

²⁹ И. А. Стучевский. Назв. праця; Л. С. Васильев, И. А. Стучевский. Назв. праця, стор. 89—90.

³⁰ Л. А. Седов. О социально-экономических типах развития.— Общее и особенное..., стор. 49.

падкова. Справедливо зауважив В. Н. Никифоров: «Коли вважати основою феодалізму позаекономічний примус, тоді, звичайно, немає ніякої різниці між феодалізмом і тим ладом, який ми називаємо рабовласницьким»³¹.

Як позаекономічний примус розглядає експлуатацію селян через податки (тобто ренти) і К. В. Хвостова. Правда, вона вважає, що для визначення феодалізму потрібно уточнити цей критерій і пропонує вважати основною ознакою феодалізму особливий вид позаекономічного визиску, а саме експлуатацію селян великими землевласниками³². Ще більші сумніви в правильності цього критерію висловлює В. В. Крилов, який справедливо гадає, що рабство — це «особливий, відмінний від феодалізму тип економічних відносин. При ньому рентних відносин виникнути не може»³³. Нарешті, ще виразніше цей погляд висловлено В. Н. Никифоровим: «При всій схожості рабовласницької й феодальної формації основи їхні різні: в основі рабовласницького способу виробництва лежить позаекономічний примус, насильство над особою; в основі феодалізму — економічний примус, коли одні, володіючи землею, можуть завдяки цьому примусити інших працювати на себе»³⁴.

Слід звернути увагу на принципіальну важливість правильного з'ясування ролі позаекономічного примусу в методологічному плані. В чому помилка дослідників, які відстоюють першу точку зору? У тому, на нашу думку, що вони розглядають прояв дії позаекономічного примусу у відчуженні у безпосереднього виробника додаткового продукту, тобто в сфері розподілу, а не виробництва. Якщо розуміти позаекономічний примус як форму примусового вилучення у безпосереднього виробника його продукту, то подібну форму ми знайдемо і в капіталістичному суспільстві (робітник аж ніяк не добровільно віддає капіталістові додаткову вартість, утворену його працею).

Розглядаючи позаекономічний примус у сфері виробничих відносин, неважко встановити, що, незважаючи на схожість, а часом і тождність форм вияву, суть цього примусу при рабоволодінні і при феодалізмі все-таки принципіально відмінна. Основне, що характеризує відносини рабовласника й раба — це відносини особистої залежності, особистої несвободи і брутално примусової експлуатації останнього, насильно нав'язані йому. Але ті ж відносини особистої несвободи (і переважно вони одні як форма позаекономічного примусу) природно впливають з феодального способу виробництва, оскільки тут, за словами К. Маркса, «відношення власності повинне в той же час виступати як безпосереднє відношення панування і поневолення... отже, необхідні відносини особистої залежності, особиста несвобода, в якій би то не було мірі і прикріплення до землі як придатка до неї, необхідна кріпосна залежність у справжньому розумінні цих слів»³⁵.

Суть виробничих відносин, основний критерій, що визначає специфіку рабовласницького і феодального способів виробництва, з'ясовується тільки при порівнянні відносин безпосереднього виробника до умов його праці або, інакше, характеру з'єднання робітника із засобами виробництва. Це положення відповідає методологічним висловлюванням

³¹ В. Н. Никифоров. Заключительное слово по докладу.— Общее и особенное..., стор. 240.

³² К. В. Хвостова. Социологические модели «западные и восточные типы общественных отношений»,— Общее и особенное..., стор. 211.

³³ В. В. Крылов. Азиатский способ производства как особая форма рабства или феодализма, стор. 98.

³⁴ В. Н. Никифоров. Назв. праця, стор. 239—240.

³⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 325—326.

К. Маркса. Досить звернутися до його аналізу феодальної земельної ренти. К. Маркс відзначає, що тільки земля і протистоїть безпосередньому виробникові як умова праці, що є чужою власністю, умова праці, що уособлена до нього і оліцетворена у земельній власності³⁶.

Таким чином, власник виступає у феодальному суспільстві як персоніфікована умова праці безпосереднього виробника. Тому, коли персоніфікація вуалює суть відносин безпосереднього виробника до умов його праці, доцільно звернутися до дослідження самої цієї суті.

Виходячи із зазначеного критерія, основну лінію розвитку людського суспільства можна визначити як лінію поступового й послідовного відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва (первісно-комуністична власність — володіння — цілковита експропріація; відповідно: первіснообщинна формація — феодалізм — капіталізм). Це, однак, усього тільки схема, що не розкриває логіку самого історичного процесу.

К. Маркс відкрив загальні закони розвитку людського суспільства й довів їх правильність на прикладі розкриття логіки розвитку капіталістичного суспільства. У чому суть логіки розвитку капіталізму? У саморозвитку, у саморусі капіталу, в удосконаленні органічного складу його, у зростанні частки постійного й зменшенні частки перемінного капіталу, отже, у зменшенні частки праці робітників³⁷. Ідеальний капіталізм для капіталіста — це виробництво без робітників. Безпосередній виробник виступає тут у двоякій формі: як ідивідуум він є щось постійне, як робоча сила він — величина перемінна, що зростає незалежно від його волі в міру зростання продуктивності праці. Капіталіст заінтересований саме в цій другій іпостасі безпосереднього виробника і не виявляє ніяких особливих інтересів до першої; в його інтересах бути вільним від будь-яких зобов'язань щодо безпосереднього виробника як особи. Природно, що ці ж, апробовані усім ходом сучасної історії принципи повинні лягти і в основу дослідження логіки розвитку феодалізму. На противагу капіталістичному виробництву попередня йому епоха була епохою переважно екстенсивних форм розвитку виробництва. У докласовому суспільстві, коли існує єдність «неорганічних умов людського буття і цього діяльного буття»³⁸, відносини власності виступають «як відносини людини до її природних умов виробництва, як до приналежних їй, як до своїх, як до *передумов, даних разом з її власним буттям*»³⁹. За умов вкрай повільного розвитку виробничої техніки співвідношення двох елементів продуктивних сил — умов праці й безпосередніх виробників — було прямо пропорційним і визначалось нормою продуктивності праці, а саме зростання продуктивних сил являло собою насамперед процес кількісних нагромаджень (пропорційне збільшення умов праці й безпосередніх виробників). Кількісне збільшення тільки одного з цих елементів — населення — без відповідного збільшення другого ставить під загрозу існування первісної общини і регулюється, зокрема, міграціями⁴⁰.

Як уже зазначалося, саме виникнення приватної власності — значною мірою вже результат порушення співвідношення цих двох елементів, що природно склалися. Приватна власність є насамперед результат обмеженості засобів існування і передусім землі, а не результат нагро-

³⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 11, стор. 329.

³⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 644.

³⁸ К. Маркс. *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, стор. 20.

³⁹ Там же, стор. 21.

⁴⁰ Там же, стор. 23.

мадження багатств; останнє саме вже є наслідком виникнення приватної власності, розколу й поляризації суспільства.

Однак, підкоривши собі суспільне виробництво, приватна власність тільки перерозподілила продуктивні сили, але не внесла, та й не могла внести, істотних якісних змін до них. Виробництво по-старому базувалося на екстенсивних формах господарювання, і зростання його по-старому могло здійснюватися за рахунок кількісного нагромадження продуктивних сил, що передбачало пропорційну єдність, пропорційне збільшення обох їхніх елементів. Це означало, що, привласнивши один із зазначених елементів (умови праці, землю), власник, індивідуальний або колективний, повинен був привласнювати другий елемент (безпосереднього виробника), оскільки обробляти привласнену землю він не міг, та, звичайно, і не прагнув до цього.

Виникла таким чином залежність мала двобічний характер: не тільки позбавлений власності на землю виробник потрапляв у залежність від нового власника засобів виробництва, але сам цей власник був у залежності від безпосереднього виробника, його буття як власника визначалось наявністю робітників, за допомогою яких його власність включалась у виробництво. А це і є основний принцип феодального способу виробництва. Цілком зрозуміло, що характер цієї залежності був відмінним. Ситуація істотно не змінюється і в тому випадку, коли одне суспільство завойовує чужі землі і примушує їх населення працювати на себе. Виникла внаслідок такого завоювання залежність є по суті феодальна залежність. Хоча становище завоюваного мало чим відрізняється від становища раба, завойовник може навіть убити або продати його, але тоді він змушений буде сам працювати за нього, бо перебуває в економічній залежності від завоюваного, так само як завоюваний від нього.

Феодальна форма суспільних відносин є оптимальною для цієї епохи. Рабовласницькі відносини, що базуються на голому примусі, дають (і це відзначали вже в давній давнині, починаючи з Гомера) мінімальний виробничий ефект, вимагають великої консолідації інтересів експлуататорів; в умовах обмеженості земельних територій (це — передумова виникнення класового суспільства) впровадження рабської праці в основній сфері виробництва можливе було тільки шляхом заміни нею праці дрібних земельних власників, шляхом цілковитої експропріації їх; це, зрозуміло, тільки далі загострювало б суспільні відносини, а не консолідувало їх.

Так само і наймана праця через низьку її продуктивність, збільшити яку в цих умовах можна було тільки шляхом екстенсифікації, не давала оптимального ефекту. Оптимальною формою виробничих відносин могли стати тільки відносини, що базуються на сполученні позаекономічного та економічного примусу. Феодальна форма власності, що природно виростала в надрах первісної общини, містила в собі єдність цих двох видів примусу.

За певних умов, в окремих галузях суспільного виробництва застосовувались і рабоволодіння і навіть наймана праця. Так, у стародавній Греції й Римі рабська праця досить широко застосовувалась у рудниках, у морській справі, в деяких видах ремісничього виробництва. Але основною і абсолютною сферою застосування рабської праці була сфера споживання: різні категорії дворових служників, учителі, музиканти, лікарі, переписувачі, нарешті, просто красиві хлопчики й дівчата для розваг і т. д. Характерно, що саме ці категорії рабів високо цінилися на невільничих ринках.

Те, що рабська праця широко застосовувалася в ряді, так би мови-

ти, промислових галузей стародавнього виробництва, ще не є доказом провідної ролі рабовласницьких відносин і обов'язковості рабовласницької стадії. Скоріше навпаки.

Землеробство, ця перша природна сфера суспільного виробництва, що на тих етапах розвитку суспільства мала споживчий характер, була основною і визначала економічний характер суспільства, а промислові галузі, що обслуговували її, — другорядними.

Щодо рабів, зайнятих у сфері споживання, то їх статус значною мірою обумовлювався непродуктивним характером їх праці, що не вимагало перманентного впливу економічного фактору. До речі, саме в сфері споживання варіанти рабовласницьких відносин зберігаються найстійкіше. Різноманітні категорії дворової челяді у поміщицьких господарствах кріпосницької Росії, наприклад, ще в ХІХ ст. фактично були рабами.

На основі всього вищесказаного вирішується і питання про хронологічні рамки феодалізму. Феодальне суспільство — перша логічно немінуча форма існування класового суспільства, що диктувалася законами стародавнього виробництва. Через нерівномірність економічного розвитку класові феодальні, точніше ранньофеодальні, суспільства виникли в різні часи.

Рабовласницький спосіб виробництва не є продуктом внутрішнього спонтанного розвитку суспільства і не може бути виведений з нього. Як уже згадувалось, первісна організація не несе в собі елементів рабовласницьких відносин, оскільки існування кожного члена її у рівній мірі визначає «його наявне буття як члена якогось колективу» і «ставлення до землі через посередництво колективу, як до своєї землі»⁴¹. Ніякого внутрішнього зв'язку між цими відносинами і рабовласницькими відносинами немає. Насильство, позаекономічний примус з перших кроків рабовласницького суспільства виступає як всеосяжний фактор його існування. Воно ж є і єдиною умовою відтворення рабовласницьких відносин.

Коли бути послідовним, слід визнати, що рабовласницьке суспільство не являє собою єдиного, органічного суспільства, у власному розумінні цього слова, з притаманними цій єдності полярними силами — класами, які вирастають всередині цієї єдності, з боротьбою цих сил, що є джерелом внутрішнього розвитку такої єдності. В цих умовах клас рабовласників формується в межах одного суспільства, а клас рабів — у межах іншого. Саме тому діюча внаслідок цього суперечність є не внутрішньою суперечністю кожного з цих суспільств, а суперечність між ними.

Звідси також закономірно випливає висновок, що рабовласницька форма виробництва — не самостійна лінія соціально-економічного розвитку, а тільки побічна, що ускладнює основну лінію, тією або іншою мірою модифікує її.

Простежити, як історична закономірність пробиває собі шлях, незважаючи на всі «модифікації, обумовлені рабством» (К. Маркс), на наш погляд, — одне з найважливіших завдань радянських учених, які вивчають античний світ.

⁴¹ К. Маркс. *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, стор. 21.—22.

Повідомлення

ПАРТОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВІ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ (1943—1945 рр.)

Є. І. ЦИМБАЛ

В історико-партійній літературі є ряд праць про відродження морського флоту. В них розповідається про відбудову портів, судноремонтних заводів, підняття затоплених пароплавів і теплоходів та їх ремонт. Ці матеріали наведено по країні в цілому, а також по окремих пароплавствах¹. Щодо діяльності флотських парторганізацій Чорноморського та Азовського басейнів в роки війни, то, на жаль, це питання досліджене недостатньо².

Наприкінці 1943 та на початку 1944 рр. Радянська Армія почала визволяти приморські міста України. Під керівництвом партійних організацій трудящі приступили до відродження зруйнованого німецько-фашистськими окупантами народного господарства. Фронт потребував безперерйного постачання боеприпасів, зброї, продовольства та інших вантажів.

Успішний наступ радянських військ і швидке їх просування на захід збільшувало під час наступальних операцій віддаля між фронтом та базами забезпечення. Велику допомогу Червоній Армії подали працівники транспорту. Значна кількість вантажів для південних фронтів направлялась морськими шляхами Чорноморсько-Азовського басейну. Успіх бойових дій чималою мірою залежав від швидкого відновлення роботи морських портів, відродження судноремонтної бази, підняття затоплених пароплавів. Гітлерівці піддали приморські міста страшному руйнуванню, знищили причали, складські приміщення, ремонтні майстерні, устаткування, механізми. Так, збитки завдані німецькими вандалами Маріупольському порту, становили понад 17 млн. крб., Миколаївському — понад 92, Одеському — 108 млн. крб.³ У Миколаєві гітлерівці

¹ В. Г. Бакаев. Морской транспорт СССР за 40 лет, М., 1957; На голубых дорогах. Очерки об истории профсоюза рабочих морского и речного флота, М., 1965; С. Ф. Эдлинский. Балтийский транспортный флот в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., М., 1957; його ж. Северный транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1963; його ж. Каспийский транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг., М., 1963.

² Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, т. II, Одесса, 1947; В. Матузенко, А. Грейз. Славный путь (из истории развития Черноморского пароходства), Одесса, 1957; Я. М. Штернштейн. Морские ворота Украины, Одесса, 1958; Н. Сирота. Так сражалась Керчь. Воспоминания, Симферополь, 1961; Б. Нестеровский, П. Перепелицын, Г. Труфанов. Порт на Буге, М., 1962; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Документы и материалы, Одесса, 1964.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 181, арк. 35, 53, 56.

зруйнували більшість причалів, а також повністю знищили механічне устаткування⁴. Одеський порт вони зруйнували майже дощенту. Північно-західна частина його в районі Андросовського, Потановського, Воєнного та Нового молів лежала в руїнах. З 38 причалів торгової гавані могли приймати судна лише 11. До окупації порт мав 74 склади загальною площею 93 300 кв. м, а збереглося лише 5 площею 7500 кв. м. З 56 службових приміщень можна було відновити лише 9. В акваторії порту та підходах до неї залишалася велика кількість затоплених суден, мін⁵.

Відбудова морського транспорту почалася зразу ж після визволення міста від ворожих військ. Партійні організації при цьому керувались постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»⁶. Слідом за військами Радянської Армії у портові міста прибували оперативні групи управління пароплавання, на які покладалася відповідальність за облік та збереження уцілілого устаткування, приміщень і плавзасобів, а також за налагодження відбудовних робіт, організацію в портах робіт з військовими вантажами, що доставлялися морем⁷.

10 вересня 1943 р. було визволено Маріуполь, а наступного дня оперативна група управління пароплавання при допомозі місцевих партійних та радянських організацій взяла на облік всіх моряків, які працювали в порту до війни, провела набір робочої сили серед жителів міста. За два тижні колектив портовиків зріс до 800 чол.⁸

В Миколаївському порту працівники морського флоту, що прибули разом з частинами Радянської Армії, керували рятуванням від вогню берегових споруд і цінних вантажів. Десять днів близько 1500 робітників та моряків гасили пожежі, відстоювали від вогню народне майно⁹.

Після того, як 10 квітня 1944 р. ворог був вибитий з Одеси, розпочались відбудовні роботи на причалах порту. Члени оперативної групи — капітан далекого плавання І. Письменний та інженер М. Лиманчук насамперед зібрали колишніх працівників морського транспорту. Наступного дня на різних ділянках вже працювало близько двох тисяч чоловік. Для охорони майна був створений загін з 300 чол.¹⁰ Значну допомогу портовикам подавали партійні та радянські організації міста, зокрема Водно-транспортний райком КП України. Колектив порту поповнювався необхідними кадрами, на відповідальні ділянки направлялися комуністи. На 16 квітня тут приступило до роботи вже 3 100 чол., серед яких основну частину становили кадровики підприємств морського флоту¹¹.

Портовики Маріуполя, Херсона, Миколаєва, Одеси, Ізмаїла внесли значний вклад у постачання з'єднань 3-го Українського фронту, перевезення поранених та військовополонених.

З визволенням Маріуполя військове командування поставило перед працівниками морського порту ряд завдань, зв'язаних з доставкою

⁴ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 89, од. зб. 12, арк. 14.

⁵ Центральний архів Міністерства Морського флоту СРСР (далі — ЦА ММФ СРСР), ф. 65, оп. 3, спр. 8, арк. 68.

⁶ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 411—446.

⁷ ЦА ММФ СРСР, ф. 65, оп. 2, спр. 346, арк. 27.

⁸ Там же, спр. 2677, арк. 76—77.

⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 3, од. зб. 238, арк. 123.

¹⁰ Там же.

¹¹ ЦА ММФ СРСР, ф. 65, оп. 3, спр. 8, арк. 71.

морем боеприпасів, бойової техніки, продовольства для наступаючих частин фронту. Маріупольці доклали всіх зусиль, щоб виконати це відповідальне завдання. Вони протягом 13—14 вересня 1943 р. відремонтували дерев'яний нафтопричал, забезпечили прийом невеликих суден. Робітники Південно-Донецької залізниці усунули пошкодження на під'їзних коліях. 16 вересня порт почав приймати військові вантажі з пароплавів і перевантажувати їх у поїзди, що відходили до лінії фронту¹². Колектив моряків брав участь у відбудові портової електростанції. Через півтора місяці вона дала промисловий струм комунальним підприємствам міста¹³.

Особлива увага приділялася введенню у дію причалів, складських приміщень, механізмів, судноремонтних майстерень. Тут працювали найбільш кваліфіковані кадри будівельників, комсомольсько-молодіжні бригади. Високих виробничих результатів на цих об'єктах домоглися: ковали С. С. Безрукавний, П. І. Гусаков, котельник Г. Д. Гавриленко, мідник І. П. Пищиков, муляр Д. О. Шкуренко, слюсар І. І. Макмак та токар М. П. Цивенко. Значних успіхів досягла й комсомольсько-молодіжна бригада на чолі з її керівником т. Котлубеем. На початку листопада 1943 р. були створені Азовське будівельно-відбудовне управління та Азово-Чорноморська монтажна контора, які й очолили організацію відбудовних робіт в Маріупольському та інших портах Азовського басейну¹⁴.

Весь радянський народ подавав допомогу у відродженні морського транспорту. З усіх кінців країни йшли на адресу підприємств цієї галузі ешелони з будматеріалами, устаткуванням, механізмами. Так, моряки Каспія надіслали з Красноводська до Маріуполя два порталних електрокрани, з Архангельська надійшов порталний кран і чотири штабелеукладачі, бакинці відвантажили шість пересувних транспортерів¹⁵. Відновлювати Херсонський порт допомагали трудящі Мурманська, Азербайджану та інші представники братніх народів СРСР¹⁶.

З Владивостока, Сухумі, Сочі в морські порти України надходили вантажно-розвантажувальні машини¹⁷. На початку 1944 р. маріупольці не тільки приймали транспортні судна, але й збезпечили механізацію робіт¹⁸.

Партійна організація України подбала про поповнення підприємств морського транспорту працівниками масових професій. Серйозну потребу в кадрах відчувало Азовське морське пароплавання (відновило свою діяльність 1 жовтня 1943 р.), тут штати були укомплектовані лише на 80%. Такі ж труднощі виникли в будівельних організаціях Азовських портів, зокрема Маріупольського¹⁹.

Партія та уряд вживали всіх заходів, щоб прискорити відбудову портів та судноремонтних заводів Наркомморфлоту в містах Одесі, Миколаєві, Херсоні та ін. Партійні організації на місцях посилили керівництво цією справою, докладали ще більше зусиль, щоб допомогти портовикам кадрами, будівельними матеріалами.

¹² ЦА ММФ СРСР, ф. 65, оп. 2, спр. 2677, арк. 78.

¹³ Там же, оп. 3, спр. 346, арк. 34.

¹⁴ Там же, оп. 2, спр. 2677, арк. 87—88.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—31, од. зб. 142, арк. 14.

¹⁶ Миколаївський обласний державний архів, ф. Р-129, оп. 3, спр. 5, арк. 84—85.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—31, од. зб. 142, арк. 14.

¹⁸ ЦА ММФ СРСР, ф. 65, оп. 2, спр. 2677, арк. 98.

¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 7, арк. 3.

Одеський обком КП(б)У наприкінці серпня 1944 р. обговорив питання про роботу первинної організації порту, яка за цей період мобілізувала колектив на якнайшвидше відновлення зруйнованого господарства. За короткий час тут очищено 60 тис. кв. м території порту, піднято 3 і відремонтовано 2 судна, підготовлено для прийому вантажів 2 складські приміщення, введено в дію 9 перевантажувальних кранів, відновлено артезіанську свердловину для постачання суден водою, відремонтовано 13 вантажних автомашин. Одеський порт міг приймати для опрацювання щодоби 10 суден²¹. Проте для успішного виконання відповідальних завдань не вистачало кадрів та додаткових механізмів автотранспорту.

27 червня 1944 р. Одеський обком партії та облвиконком розробили заходи допомоги підприємствам морського флоту. Було ухвалено з числа непрацюючого населення міста мобілізувати на роботу в порти 6 тис. чол. з них: на судноремонтний завод № 1 — 2500 чол., стільки ж — в Одеське будівельне управління Наркомморфлоту, а в монтажно-відбудовне управління — 1000 чол.²²

Значну роботу в цьому напрямі провели партійні, профспілкові та комсомольські організації. Вони очолили рух за мобілізацію трудящих на відповідальні об'єкти народного господарства і зокрема морського транспорту. Розпочали свою діяльність і партійні організації морського флоту. У Маріупольському порту на 16 квітня 1943 р. перебувало на обліку лише 25 комуністів²³. 18 квітня 1944 р. відбулися перші партійні збори Миколаївського порту та судноремонтного заводу Чорноморського техфлоту, які створили первинну організацію з трьох комуністів. Коли зібралися 18 травня, на обліку вже було 10 членів партії²⁴, а в листопаді ряди комуністів торгового порту нараховували 26 членів партії і 5 кандидатів²⁵.

В Одеському порту партійна організація почала діяти 29 квітня 1944 р., в червні вона об'єднувала 12 членів²⁶. У жовтні — понад 100²⁷.

Незважаючи на свою нечисленність, комуністи провадили велику організаторську та політико-виховну роботу у виробничих колективах, мобілізуючи їх на ліквідацію наслідків війни, введення в дію портів, здійснення поставлених завдань.

В той період орган управління Чорноморського пароплавства та басейнового комітету профспілок моряків — газета «Моряк» виходила в Батумі і за рішенням обкому партії від 27 червня 1944 р. в Одесі почав видаватися тричі на тиждень бюлетень цієї газети тиражем в 1 500 примірників²⁸. На його сторінках систематично друкувалися повідомлення про успішний наступ Радянської Армії, хід відбудовних робіт у порту, замітки про кращих виробничників.

Широкого розмаху набула робота агітколективів. До складу їх включалися найбільш підготовлені комуністи. В Одеському порту у червні 1944 р. працювало 38 агітаторів, яких очолював член партійного бюро Б. В. Загоровський²⁹.

Надаючи великого значення відбудові Одеського порту, його ролі

²¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 142, оп. 1, од. зб. 1, арк. 24.

²² Там же, ф. 11, оп. 14, од. зб. 8, арк. 215.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—31, од. зб. 142, арк. 14.

²⁴ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 554, оп. 654, од. зб. 1, арк. 1, 3.

²⁵ Там же, од. зб. 4, арк. 11.

²⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 36, од. зб. 1, арк. 26.

²⁷ Там же, ф. 22, оп. 6, од. зб. 27, арк. 7.

²⁸ Там же, ф. 11, оп. 14, од. зб. 8, арк. 35.

²⁹ Там же, ф. 142, оп. 1, од. зб. 4, арк. 9.

у здійсненні перевезень для фронту та народного господарства, обласний комітет партії 27 липня звернувся в центральні партійні органи з проханням затвердити в порту посаду парторга ЦК ВКП(б)³⁰.

Комуністи були на вирішальних ділянках виробництва. В Миколаєві близько 50% членів партосередку працювало на причалах, близько 25% — на ділянках Головморбуду та монтажно-відбудовної контори. На об'єктах Головморбуду успіхів домоглися бригади на чолі з виконробом членом партії В. І. Сивохіним, відзначився зокрема слюсар-монтажник комуніст С. І. Шишкевич та ін.³¹

Партійні організації, здійснюючи керівництво відбудовними роботами в морських портах, дбали про своєчасне введення в дію механізмів, від яких залежало виконання військових та народногосподарських перевезень.

На початку 1945 р. на території Миколаївського порту працював лише один гусеничний кран та 13 візків. Нестача механізмів гальмувала вантажно-розвантажувальні роботи. Долаючи труднощі, портовіки приступили до прийому суден, забезпечували їм безперерйне курсування³². Протягом першого кварталу було введено в дію 4 переусувних вантажних крани, 12 стрічкових і 2 скребкових транспортери, 2 парових буксирних катери, 3 моторних катери, 19 вантажних машин, порталний електрокран, плавелеватор. За рекомендацією партійних організацій механізми передавались кращим виробничникам. Комсомольці порту шефствували над механізмами, створили комсомольсько-молодіжні пости, стежили за правильною експлуатацією та збереженням вантажно-розвантажувальної техніки. Все це дало можливість нагнати темпи робіт. Так, у березні 1945 р. через Миколаївський порт пройшло 569 т вантажів, у квітні — 8 818 т, а в травні близько 69 тис. т. З допомогою відновлених і введених в експлуатацію механізмів портовіки за цей час успішно провели роботи на 12 морських та 148 річкових суднах³³.

Дострокова відбудова порту і його виробничих об'єктів дала можливість вже в перший рік після визволення міста від німецько-фашистських загарбників опрацювати сотні тисяч фізичних тонн вантажів, а портовому флоту — перевезти 18,9 тис. пасажирів, або 113,8% річного плану³⁴.

Партійні організації приділяли особливу увагу праці вантажників. Члени партійного активу систематично проводили серед них роз'яснювальну роботу, допомагали в організації соціалістичного змагання. Кращими на першій вантажній ділянці зарекомендували себе бригади М. Циганкова та К. Касьяна, на другій ділянці — бригади М. Запорожченка, Т. Таланова та О. Дудника³⁵.

Під керівництвом партійних організацій на морському транспорті розгорнулося соціалістичне змагання. Особливого розмаху воно набуло в Одеському порту. В день і вночі працювали портовіки, значну допомогу їм подавали трудящі Одеси. Водно-транспортний райком партії провадив недільники, мобілізував жителів міста на впорядкування те-

³⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 14, од. зб. 14, арк. 14.

³¹ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 654, оп. 654, од. зб. 4, арк. 11.

³² Б. Нестеровский, П. Перепелицын, Г. Труфанов. Назв. праця, стор. 16—17.

³³ МОДА, ф. Р-129, оп. 3, од. зб. 114, арк. 55.

³⁴ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 654, оп. 654, од. зб. 12, арк. 6.

³⁵ Там же.

риторії причалів, складських приміщень, під'їзних колій. У травні—липні 1944 р. в трьох недільниках взяло участь 4500 чол.³⁶ На честь 1 травня 1944 р. змагалось близько двох тисяч портовиків Одеси, з них понад 60% перевиконали свої зобов'язання³⁷. Зразково попрацювали бригади мостовиків І. Мойсеєнка, водопровідників Ф. Чернова, вантажники на чолі з Ф. Бреденком та М. Маклаковою³⁸.

Одне з найскладніших завдань, яке довелося розв'язувати працівникам порту — підняття затоплених в акваторії суден. З найбільш досвідчених моряків була створена спеціальна бригада на чолі з К. Шульшовим³⁹, яка не маючи необхідних пристосувань, достатньої кількості допоміжного флоту, підняла і повернула до складу діючих чимало суден.

Всі відбудовні роботи морських портів проходили в умовах щоденних нальотів ворожої авіації⁴⁰, блокади з моря, гітлерівці направили флотилію підводних човнів, які стали з'являтися в районі Одеського та інших портів, нападати на наші транспортні судна, але це не зупиняло відважних моряків⁴¹.

28 липня 1944 р. в Одесу прибули з Очакова перші 12 катерів та сейнер «Чайка»⁴². Це викликало велику радість у радянських людей, жителів міста. Ворог був приголомшений, він знову почав загрожувати порту. В ніч на 4 серпня 1944 р. п'ять німецько-фашистських літаків скинули 20 бомб на причали, в ніч на 6 березня — 33 ворожих літаки знову бомбардували місто, в районі Практичної та Карантинної гавані, Платоновського молу за допомогою парашутів спустили міни⁴³.

Спроби німецько-фашистського командування ізолювати Одеський порт як військово-морську базу виявилися марними.

15 серпня у місто прибула Військова рада Чорноморського флоту з оперативною групою⁴⁴ і приступила до підготовки спільних операцій з наступаючими військами 3-го Українського фронту⁴⁵. Вранці 28 серпня перші транспорти з вантажами для армії пішли в порти Дунаю⁴⁶, наступного дня в Одесу прибув великий караван суден з військами та вантажами⁴⁷, а через тиждень відновилося перевезення морем з Батумі в Одесу пального для фронту та народного господарства. Початок цьому поклав танкер «Передовик»⁴⁸.

Морякам Чорноморського пароплавства необхідно було лише 3 місяці для налагодження роботи зруйнованого порту. Це стало можливим в результаті самовідданої праці тих, хто брав участь у його відбудові, а також внаслідок всенародної допомоги морякам, повсякденної уваги до їх потреб з боку партійних та радянських організацій.

За 8 місяців портовики Одеси підняли з дна моря 12 суден, катерів та барж, 8 з них відремонтували своїми силами, виготовили 3 спеціальні плоту для розмінування акваторія, знешкодили і вивезли з те-

³⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 14, од. зб. 8, арк. 48.

³⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 142, оп. 1, од. зб. 1, арк. 24; ф. 11, оп. 14, од. зб. 8, арк. 45.

³⁸ Там же, од. зб. 5, арк. 89.

³⁹ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 5, арк. 89.

⁴⁰ Архів історичного відділення Головного штабу Військово-Морського Флоту СРСР, ф. ШТ (далі — архів ІВ ВМФ СРСР, ф. ШТ), спр. 558, арк. 105.

⁴¹ Там же, спр. 9560, арк. 35.

⁴² Там же, спр. 9563, арк. 26.

⁴³ Там же, спр. 9567, арк. 53.

⁴⁴ Архів ІВ ВМФ, ф. ШТ, спр. 9572, арк. 26.

⁴⁵ Там же, спр. 13373, арк. 28.

⁴⁶ Там же, спр. 18376, арк. 100.

⁴⁷ Там же, спр. 12188, арк. 72.

⁴⁸ Там же, спр. 12250, арк. 15.

риторії порту близько 25 тис. артилерійських снарядів, близько 1000 авіабомб та сотні ручних гранат. Було також відремонтовано 7 причалів і забезпечено транспортування суден в нафтогавань⁴⁹.

Дострокове завершення відбудовних робіт дало можливість Наркомату морського флоту запланувати для Одеського порту на жовтень 1944 р. переробку 41 тис. т сухих вантажів та 65 тис. т нафтопродуктів⁵⁰. Колектив мав виконати це завдання не припиняючи ліквідації наслідків війни. 7 жовтня 1944 р. в порт прибули перші після відбудови океанські судна «Калинин», «Димитров», «А. Серов»⁵¹.

Наприкінці вересня і на початку жовтня пройшли партійні, профспілкові та комсомольські збори портовиків, були випущені стіннівки та бойові листки, на причалах та виробничих дільницях з'явилися лозунги і плакати із закликами виконати обов'язок перед Батьківщиною, посилити допомогу фронту. Трудівники порту успішно справилися з поставленими завданнями. В жовтні вони прийняли 8 великих суден, зачислили понад 120 годин робочого часу⁵², а в четвертому кварталі 1944 р. — близько 300 великотоннажних суден⁵³ і переробили при цьому близько 250 тис. т вантажів⁵⁴, більшість яких призначалась для фронту.

В жовтні 1944 р. за рішенням ДКО на лініях Чорноморського басейну організовувались планові перевезення, вводилися тверді графіки руху суден з військовими та народногосподарськими вантажами, визначалися для них конвої. Постійно діяло 4 лінії: Батумі—Поті—Одеса (тут курсували судна «Калинин», «А. Серов» та «Димитров», що перевозили в основному зерно, імпорتنі та інші вантажі)⁵⁵; Новоросійськ—Поті—Батумі; Батумі—Туапсе—Одеса; четверта зв'язувала Одесу, Констанцу, Варну та порти Дунаю. На комунікаціях між портами Кавказу та Одесою працювали «Москва», «Совнефть», «Передовик» та «Стахановец». Завдання цих танкерів полягало в тому, щоб забезпечити потреби в пальному 3-го Українського фронту, Дунайської військової флотилії, а також народного господарства визволених районів Півдня України та Молдавії⁵⁶. Особливо складними були рейси до зарубіжних портів. Тут в умовах серйозної небезпеки від мін і ворожих підводних човнів працювали мужні екіпажі суден «Ардеал», «Альба-Юлія», «Земляк», «Сызрань». Вони забезпечували військові перевезення, постачали все необхідне нашим воїнам, що билися з фашистами на території Румунії, Болгарії, Югославії⁵⁷. На початку 1945 р. на цю лінію вийшов теплохід «Україна», який до кінця війни здійснив 21 рейс з Одеси до Констанци, перевіз велику кількість поповнень для фронту, тисячі тонн боеприпасів, спорядження. 15 травня 1945 р. судно першим після війни відкрило Кримсько-Кавказьку вантажнопасажирську трасу⁵⁸.

Одночасно з відбудовою портів партійні організації приділяли значну увагу введенню до ладу зруйнованих судноремонтних заводів на визволений території від мін, завалів та відламків. Тисячі судноремонтників, які повернулися сюди разом з своїми сім'ями, вручну, без електроенергії, водопостачання, палива, закладали основу майбутніх

⁴⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 142, оп. 1, од. зб. 6, арк. 2.

⁵⁰ Там же, од. зб. 5, арк. 43.

⁵¹ Там же, од. зб. 6, арк. 2.

⁵² Там же, од. зб. 5, арк. 43.

⁵³ Я. Штеренштейн. Назв. праця, стор. 211.

⁵⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 3, од. зб. 238, арк. 115.

⁵⁵ Архів МО ВМФ, ф. 10, спр. 18283, арк. 213.

⁵⁶ Там же, арк. 215—216.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 3, од. зб. 238, арк. 119.

підприємств. На судоремонтному заводі № 1 в квітневі дні 1944 р. було всього 8 комуністів, яких очолював кадровий робітник Г. Круглий. Партійна організація, комуністи І. Лесовиков, Г. Лихута і І. Черков та інші організували зусилля трудового колективу, налагодили не тільки швидке відродження підприємства, але й одночасну допомогу фронту. Судноремонтники успішно виконували відповідальні завдання Радянської Армії. Майже вручну вони виконували термінові замовлення військового командування — ремонтували бронекатери призначені для форсування Дунаю⁵⁹.

Трудівники Одеського судноремонтного заводу № 2 також робили все, щоб повернути бойові кораблі військово-морського флоту в ряди діючих⁶⁰.

Комуністична партія і уряд, весь радянський народ допомагали відроджувати судноремонтну базу в північно-західному районі Чорного моря. У квітні 1944 р. згідно з розпорядженням заступника голови РНК СРСР А. І. Мікояна Головне трофейне управління Радянської Армії, Одеський, Миколаївський та Херсонський облвиконкоми відібрали й відвантажили трофейні матеріали, устаткування та інструмент, що були в їх розпорядженні, портам і судноремонтним заводам Української РСР, які в той час відбудовувалися⁶¹.

Внесли свій вклад у цю справу й трудящі східних районів країни. Так, 4 січня 1945 р. Магнітогорський міськком ВКП(б), схваливши ініціативу трудових колективів міста, прийняв рішення, яке поклало початок організації шефства і братньої допомоги магнітогорців відбудовникам Одеського судноремонтного заводу № 1 та працівникам морського транспорту⁶².

В роки Вітчизняної війни відбулися зміни екіпажів на суднах транспортного флоту. Вони поповнювалися приблизно на 75% за рахунок нових кадрів, підготовлених на короткотермінових курсах. Наприкінці війни на суднах працювало близько 30% некваліфікованих команд, 10—15% екіпажів не були укомплектовані на 3 вахти.

З метою підготовки кадрів масових професій в 1944—1945 рр. було створено 58 шкіл морехідного навчання, ремісничих училищ та шкіл ФЗН морського флоту загальною кількістю учнів 23 тис. чол. Поряд з цим уряд виділив необхідні кошти щоб підготувати стільки ж моряків на курсах та індивідуально-бригадним методом. В учбових закладах був проведений набір молоді до шкіл, де проходили навчання кадри для Чорноморського пароплавства, відправили близько 2 тис. юнаків та дівчат Україна, Грузія, Вірменія і Краснодарський край. Азовське пароплавство поповнилося молодими працівниками з Ростовської, Воронежської, Саратовської, Тамбовської та Куйбишевської областей, а також з Ставропольського краю і Кабардинської АРСР. Понад 1 тис. чоловік послали Україна та Молдавія в учбові заклади, що готували моряків для Дунайського пароплавства. В ході війни радянські люди, керовані Комуністичною партією, зробили все можливе для відновлення та введення в експлуатацію Чорноморсько-Азовського флоту.

⁵⁹ «Судноремонтник», 9 квітня 1965 р.

⁶⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 22, од. зб. 30, арк. 102.

⁶¹ ЦА ММФ СРСР, ф. 65, оп. 3, спр. 8, арк. 91.

⁶² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 126, оп. 1, од. зб. 8, арк. 1,

До 200-річчя від дня народження І. П. Котляревського

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Л. В. ОЛІЙНИК

Життя та діяльність Івана Петровича Котляревського припадають на період великих соціальних зрушень, революційної ломки суспільних феодальних відносин в Європі. Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. мала великий вплив і на Росію. Література, яка проникала в Росію і відбивала політику, законодавство, боротьбу класів і побут революційної Франції, привертала до себе увагу в дворянських особняках і в гостинному дворі, в столиці та провінції¹. В. Н. Каразін, згадуючи ті дні, писав, що «принадності французького перевороту» не тільки до України, але й до «глибини самого Сибіру поширювали свій вплив на молоді уми»². Просвітительські ідеї, в тому числі й світогляд французьких енциклопедистів, проникали і в середовище кріпаків³.

90-і роки XVIII ст. О. І. Герцен назвав весною, коли всі з хвилюванням у серці чекали «чогось незвичайного, святе нетерпіння тривожило уми і змушувало найсуворіших мислителів бути мрійниками»⁴. Особливо велике значення мала нищівна критика феодально-кріпосницьких відносин, зокрема гнівне викриття кріпосництва О. М. Радіщевим. Його твір «Подорож з Петербурга в Москву», незважаючи на заборону, знали дуже багато людей. Гострі класові суперечності російської дійсності — це та рушійна сила, яка дозволила найпередовішій російській суспільній думці стати співзвучною з ідеями і подіями французької революції протягом її висхідного періоду⁵. Іван Франко відзначав, що й на Україну «заходили течії тих самих думок і що під їх впливом зародилася думка про нове письменство в народній мові і про konieczність розвою південно-руської народності при допомозі освіти»⁶.

У другій половині XVIII ст. царизм завершує ліквідацію залишків автономії України, в цей час юридично оформлюється кріпосне право, а українська козацька старшина дістає права російського дворянства. То був період уже досить інтенсивного розвитку буржуазних відносин і загострення класової боротьби, активізації селянських антифеодальних виступів, серед яких найвизначніше на Україні було повстання турбаївців (1789—1793 рр.). Селянські рухи мали великий вплив і на розвиток передової суспільної думки. Боротьба проти феодально-крі-

¹ М. М. Штронге. Русское общество и французская революция 1789—1794 гг., М., 1956, стор. 61.

² В. Н. Каразин. Сочинения, письма и бумаги, Харьков, 1910, стор. 62—63.

³ А. А. Коган. Крепостные вольнодумцы (XIX), М., 1966, стор. 50.

⁴ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. IX, М., 1919, стор. 270.

⁵ М. М. Штронге. Назв. праця, стор. 184.

⁶ І. Франко. Нариси історії української літератури, Львів, 1910, стор. 84.

посницького ладу і проблема прогресивного розвитку Росії були в центрі уваги просвітителів.

На Україні визвольні ідеї наприкінці XVIII ст. проповідували Г. С. Сковорода, Я. П. Козельський, В. В. Капніст та інші. Всі вони засуджували кріпосництво як несправедливий суспільний лад, невідповідний природі людини. Початок XIX ст. відзначився такою все-світньо-історичною подією, як Вітчизняна війна 1812 р., що сприяла зародженню декабристського руху. Одним з центрів, де, як і на всьому Лівобережжі, були дуже сильні традиції визвольної боротьби, стала Полтавщина⁷. Все це справило великий вплив на формування поглядів видатного українського письменника й громадянина І. П. Котляревського.

Народився Іван Петрович 29 серпня (9 вересня) 1769 р. в Полтаві, де й пройшла більша частина його життя. Як розповідає особисто знайомий з письменником С. П. Стеблін-Каминський, «Котляревський... був на сходках та іграх народних і сам передоднянений брав участь у них, уважно вслуховувався в народний говір, запозичав пісні й слова, вивчав мову, нрави, звичаї, обряди, повір'я, перекази українців, ніби готуючи себе до майбутньої діяльності»⁸.

Глибоке знання народу, розуміння його страждань під гнітом поміщицької сваволі, натхнення любов до Батьківщини й бажання бачити її свободою і щасливою кликали кращих синів Росії і України на подвиг. Через вісім років після виходу в світ «Подорожі з Петербурга в Москву» О. Радіщева з'явилась славнозвісна поема «Енеїда» І. П. Котляревського, яка поклала початок становленню нової української літератури. Найважливішим періодом у житті й творчості Івана Петровича були 1818—1825 рр., коли він закінчив останні частини «Енеїди», написав п'єсу «Наталка Полтавка» і реалістичний водевіль «Москаль-Чарівник», брав найактивнішу участь в громадсько-культурному житті.

Про значення «Енеїди» О. І. Білецький писав, що вона стала відповіддю на запитання: бути чи не бути українській літературі, мові, культурі, українському народові. Ствердно відповіла на це поема Котляревського, що «з одного боку була підсумком тієї, здебільшого безіменної літератури пародій і сатир, яка в рукописах поширювалась в українському народі з другої половини XVIII століття, з другого, була заявкою, викликом, на який українські письменники не змогли одразу відповісти»⁹. То був сміх здорового народу. Такий сміх колись зривався з уст нескореного Байди. Могутній регіт чула Україна в Запорізькій Січі, коли Іван Сірко разом з своїми побратимами писав листа турецькому султанові. Сміх «Енеїди» — їдка сатира на гнобителів народу. Він, як слушно вважає проф. П. К. Волинський, був спрямований проти відживаючих форм життя старого феодального світу, був засобом боротьби за нове, прогресивне¹⁰.

І. П. Котляревський піднявся до розуміння глибокого класового розшарування на Україні, дав нищівну критику суспільству, де «всякий, хто вищий, той нижчого гне», а «бідний багатого повний слуга», де «письменні п'явки» можуть вільно з народу «кров смоктати». В образах олімпійських богів, різних земних царів і цариць яскраво

⁷ Л. Медведська. Декабристи на Полтавщині, Харків, 1960.

⁸ С. Стеблін-Каминський. Воспоминания об И. П. Котляревском (из записок старожила), Полтава, 1869, стор. 5.

⁹ О. І. Білецький. Українська література серед інших слов'янських літератур, К., 1958, стор. 20.

¹⁰ П. К. Волинський. Іван Котляревський, життя і творчість, К., 1969, стор. 160.

втілено риси феодально-поміщицької, бюрократичної верхівки, яка вела паразитичне життя. Використовуючи засоби народного гумору і сатири, Котляревський надає образам богів і царів типових, реалістичних рис. Замість вельможного панства читач бачить нікчемних, сварливих, заздрісних людей, егоїстів, хабарників. Гірким докоромправлячому класу звучать слова Юпітера, звернені до богів:

Поступки ваші всі не божі,
Ви на служителів похожі
І раді мордувать людей.

Співчуваючи знедоленим, письменник констатує, що біднота не знаходить захисту, бо так зване правосуддя на боці тих, хто має гроші й владу: «Суд у правду не вникає, за панами потакає», бо судді «по правді не судили, та тільки грошики лупили, і обдирали хабарі». Хабарі були буденним явищем, без них не вирішувалось жодне питання, жодна справа.

На противагу твердженням ідеологів кріпацтва, які зневажливо ставилися до праці, І. П. Котляревський показав, що саме в праці виховуються найкращі якості людини. Позитивні герої його творів — прості трудівники, які шанують працю, вважають її почесною справою, цінують по ній людину. Письменник на боці Наталки, Петра, Терпелихи... Їм він віддає свої симпатії, змальовує їх добрими, щирими, розумними, дотепними, правдивими, роботящими. І висміює багатих, глузує з них. Такими є возний з його «теорією» виправдання хабарництва і брехні, виборний з його намаганням порівняти з «великими грішниками» та інші «господарі» села. Любов до рідного народу і глибока віра у його великі сили зумовлювали протест письменника проти шовіністичної політики царського уряду, проти приниження ним українського та інших народів Росії.

До соціальної сатири підноситься І. П. Котляревський у змалюванні картини пекла і раю. Усіх, хто жив «не по совісті», він кинув у пекло, де панів «за те там мордували і жарили зо всіх боків, що людям льюготи не давали і ставили їх за скотів».

Там були всі, хто заслужив кару своєю поведінкою на цьому світі. Розбещеність служителів церкви дала письменникові підставу вмістити їх «на саме дно» пекла:

Ченці, попи і крутопопи,
Мирян щоб знали наущать,
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями,
Та знали церкву щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не іржали.
А мудрі звідз щоб не знімали,—
Були в огні на самім дну.

Викриваючи справжнє обличчя духовенства, Котляревський тим самим завдавав ударів по церкві, яка була підпорою кріпацтва і царизму.

Нещадно критикуючи паразитичне життя верхівки українського суспільства, здириків, брехунів і нероб, І. П. Котляревський дуже багато робив у справі виховання в людях справедливості і чесності. Він вважав своїм громадським обов'язком нести світло тим, кого кріпацька доля осліпила й оглушила. С. Стеблін-Каминський писав, що Іван Петрович «майже щоденно говорив про любов до людства, про обов'язок неухильної справедливості». Великі вимоги щодо виховання дітей він ставив перед батьками: «Ледащо син — то бать-

ків гріх»,— вважав письменник. Демократичні за своєю метою і гуманістичні за змістом, були його педагогічні погляди¹¹.

І. П. Котляревський,— людина високоосвічена, що стояла на рівні тогочасної культури,— мав широкі й глибокі знання з громадянської історії, зокрема з минулого України. С. Стеблін-Каминський згадував: «Знання Котляревського в історії Малоросії і взагалі в усьому, що стосується народного побуту України, були досить широкі: багато хто з письменників російських, під час роботи над творами про Малоросію, вели з Котляревським листування і одержували від нього повні і вірні відповіді на свої запитання»¹². З ним консультувались історик М. П. Погодін, етнограф і філолог І. І. Срезневський та інші. Особливо багато корисних порад подав він авторові «Історії Малої Росії»¹³. Д. М. Бантишу-Каменському, який неодноразово вказує на це в своєму творі.

Про ґрунтовну обізнаність письменника з історією говорять насамперед його твори. Серед громадських і культурних діячів минулого України Котляревський перший зумів пробудити в «освічених земляків своїх» любов не тільки до української поезії, а історії і культури взагалі. За справедливим зауваженням О. Я. Єфименко, значення творів письменника не лише в тому, що вони викривали несправедливість феодально-кріпосницького ладу і пробуджували «симпатії до малоросійського народу». Як твори «художнього таланту, вони водночас відкривали собою науковий поступ, спрямований на вивчення народу». Котляревський поклав «початок у справі наукового вивчення рідної народності»¹⁴.

П. А. Грабовський, високо оцінюючи доробок І. П. Котляревського, відзначив, що «сумний тон при згадці про історичні долі вітчизни, чудова мова — все це як можна близько припало до серця української громадськості, приємно лоскотало слух і будило заснулі мрії про минуле»¹⁵.

І. П. Котляревський безмежно любив свою батьківщину, з юнацьких років захоплювався подвигами народу в його визвольній боротьбі проти іноземного поневолення. Патріотичні настрої, народна героїка знайшли широке відображення в творчості письменника.

В історії українського народу були дуже тяжкі, драматичні періоди, коли, говорячи словами Михайла Стельмаха, в груді України по саму рукоятку був загнаний кінджал ханського Криму, коли татарські ординці разом з турецькими яничарами робили її «диким полем». Багатотисячні орди топтали і зелене жито, і малих дітей України, а її синів та дочок продавали на невільничих торгах Європи, Азії і Африки. В «Енеїді» часто згадується ворожа навала, говориться про страждання полонених в татарській неволі («мов у татар терпіли плін» і т. д.).

В образі троянців І. П. Котляревський відтворив риси народних мас, використавши героїчну народну поезію про Б. Хмельницького та інші історичні пісні. Рядові троянці — це представники волелюбних низів, що не терплять знущань та образ. Це загартовані в походах

¹¹ І. І. Терещенко. І. П. Котляревський як педагог.— Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, вип. I, 1958.

¹² С. Стеблін-Каминський. Назв. праця, стор. 16.

¹³ Д. М. Бантиш-Каменський. История Малой России, ч. III, М., 1830, стор. 79, 83, 84, 88, 91.

¹⁴ А. Я. Єфименко. Котляревський в исторической обстановке.— «Вестник Европы», 1900, т. 4, стор. 150.

¹⁵ І. П. Котляревський у критиці та документах. Збірник статей, рецензій, висловлювань, К., 1959, стор. 151.

і боях, мужні, безстрашні люди. Вони уособлюють в собі переважно козацьку голоту. Їхні розваги, ігрища, одяг свідчать про вдачу рядового козацтва. Еней — це «парубок моторний і хлопець хоть куди козак». Він організовує масу троянців, веде їх до берегів латинської землі, подібно кошовому отаману, який водив козацьку сірому на ворогів. Троянці — хоробрі воїни, доблесні на полі бою. Особливо відзначаються серед них Низ і Евріал — рядові бійці, відважні юнаки, які гинуть за батьківщину. Письменник стверджує, що ніяка ворожа сила не може встояти перед людьми, безмежно відданими своїй вітчизні.

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть.
Там грудь сильніша од гармат.

Протягом століть запорожці — самі і спільно з донськими козаками — відбивали агресію кримських феодалів, не раз переходили у наступ, і тоді мушкетний дим оповивав Сіноп, Трапезунд та й сам Константинополь. Розповідаючи про героїчну історію українського народу, І. П. Котляревський говорить про організацію козацького війська, про його дисциплінованість і відвагу в бою з противником. Письменник описує морські й сухопутні походи січовиків проти турецько-татарських «людоловів», коли козаки «перед себе списи наставляли і мов метлою все на своєму шляху змітали». Розповідається зокрема, про походи запорожців під проводом Сагайдачного і Дорошенка.

Вказуючи на велику роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу, І. П. Котляревський підкреслює значення бойової дружби, палкого патріотизму. Евріал говорить своєму другові Низу:

Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобою.

Наш народ ніколи не зазіхав на чужі землі. А на його землю рвалися ординці й шведські барони, польські магнати і німецькі ландскнехти. Отож, українцям доводилось вести визвольну боротьбу не тільки з турецько-татарськими загарбниками.

Воз'єднання України з Росією стало великим історичним актом, що рятував Україну від іноземного поневолення, зміцнив сили її народу для відсічі турецько-татарським і шведським завойовникам.

Про це, зокрема І. П. Котляревський говорить словами Миколи («Наталка Полтавка»):

У москаля, у москаля, добре жити,
Будем татар, турків бити, будем татар, турків бити.

Докладно (і в «Енеїді», і в «Наталці Полтавці») говорить письменник про Полтавську битву та розгром шведської армії, зображує цю битву подією виняткового значення. Він зазначає, що, коли шведи вторглися на Україну, то проти загарбників піднялося її населення. «Під земляні Полтавські вали» повели свої полки майже всі полковники Лівобережної України — «Полтаву-матушку спасать». Письменник підкреслював патріотизм українського народу, почуття братерської дружби російського й українського народів. Ці ідеї провідні, наприклад, у пісні «Ворскла річка невеличка»:

Козаченьки
з москалями

Потішились
Над врагами,
Добре бились за Полтаву
Всій Росії в вічну славу.

Націоналістично настроєне українське дворянство початку XIX ст. ідеалізувало групу козацької старшини на чолі з Мазепою, яка зрадила свій народ у момент, коли вирішувалась його доля. Представники панівних класів пов'язували з цією групою згадки про свої особисті привілеї («див. «История Русов», праця Маркевича та ін.). Але народні маси в піснях і переказах називали Мазепу «псом», «зрадником», «проклятим», протиставляючи йому Семена Палія. І. П. Котляревський правильно вбачав в особі ненависного гетьмана людину, діяльність якої нічого спільного з інтересами українського народу не мала. Кочубея письменник вважав славним патріотом, що загинув від руки «ізверга Мазепи».

Науковий інтерес становлять його думки про зростання старшинського землеволодіння в період другої половини XVII—XVIII ст. Він вказує («Пісня на новий 1805 год») на те, що старшина шляхом насильства і кабали захоплювала козацькі землі, а самих козаків перетворювала у число своїх посполитих.

І таких було доволі,
Що прохали на панів,
Що пани зо злої волі
Не дають брати нив;
Що козацькими землями,
Сінокосами, полями,
Вередують, мов своїм.

Певне відображення у поемі «Енеїда» знайшов гайдамацький рух на Україні у XVIII ст., народна боротьба проти соціального та національного гноблення, за визволення Правобережжя і возз'єднання його у складі Росії. Одного з керівників повстання 1768 р. Максима Залізняка автор характеризує як хоробру, сміливу, самовіддану і нещадну до гнобителів людину:

Боець, ярун і задирака.
Стрілець, кулачник і рубака
І дужий був з його хлопак;
В висок було кому як впнеться.
Той насухо не оддереться.
Такий ляхам був Желізняк.

І. П. Котляревський правильно розумів прогресивне значення розгрому султанської Туреччини і визволення південної України, приєднання до Росії Криму. Водночас письменник показав, що ідеалізований «золотий вік» Катерини II був часом казнокрадів і хабарників, які розорювали країну та її багатостраждальний народ.

Щиро відданий своєму народові, своїй батьківщині гуманіст І. П. Котляревський засуджував загарбницькі війни, хто б і коли б їх не вів. Устами одного з героїв «Енеїди» він говорить:

Не звір я — людську кров пролити,
І не харциз людей щоб бити.

Водночас І. П. Котляревський вважав священною війну гноблених проти гнобителів, справедливую війну за свободу і незалежність. Свідченням того було його ставлення до подій 1812 р. Йшлося тоді про долю Вітчизни. Він взяв безпосередню участь у формуванні 5-го козацького кінного полку. За активну участь у війні 1812 р. І. П. Котлярев-

ський був нагороджений медаллю, встановленою на честь успішного закінчення Вітчизняної війни¹⁶.

Велике значення творчості й громадсько-культурної діяльності «розумного і талановитого малоросіянина», як назвав І. П. Котляревського В. Г. Белінський¹⁷. Яків Головацький писав, що в «Енеїді» автор її «відобразив цілий свій народ»¹⁸. М. Данилевський називав Котляревського і Квітку-Основ'яненка «справжніми розумовими рушіями малоросійського суспільства»¹⁹. Іван Франко порівнював творчий подвиг співця України з пробудженням орла, що, піднявшись з землі, одвалив снігову брилу, яка потім перетворилась на могутній потік. М. Коцюбинський називав Котляревського «батьком нової української літератури», «живою душею народною», говорив, що він відобразив «реальну драму і силою свого таланту, своєю надзвичайною на той час людяністю» відкрив «очі пана і показав йому, що й під грубою свитою б'ється людське серце»²⁰.

І. П. Котляревський вперше в українській літературі правдиво показав життя тогочасного села і всього українського суспільства, його глибоке класове розшарування. Реалістичне відображення дійсності було не стихійним прагненням автора, як справедливо відзначає проф. П. К. Волинський, а естетичним принципом, яким він свідомо керувався²¹. Його твори активізували суспільно-політичну думку, сприяли розвитку національної самосвідомості, об'єктивно служили справі боротьби проти феодально-кріпосницького ладу. Борючись за реалізм і справжню народність літератури й мистецтва, Котляревський багато зробив для зміцнення зв'язків і непорушної дружби українського та російського народів. Хоч він не був істориком-фахівцем, проте висловив багато думок, які справили вплив на формування демократичної історіографії.

Справу І. П. Котляревського продовжували й далі розвивали його наступники, і серед них — геніальний Кобзар. Невипадково, звертаючись до письменника Т. Г. Шевченко писав:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє
Тебе не забудуть.

Новим життям зажив І. П. Котляревський у країні вільних, об'єднаних непорушним братерством радянських народів, що несуть прапор комунізму, високо шанують діла тих своїх попередників, які в жорстоких умовах соціального і національного гноблення жили і боролись в ім'я Людини.

¹⁶ М. Д. Северин. Військова служба І. П. Котляревського. — Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею, вип. I, 1958.

¹⁷ В. Г. Белінський. Полн. собр. соч., т. VIII, М., 1955, стор. 107.

¹⁸ Я. Головацький. Руська бібліотека, ч. III, 1849, стор. 153.

¹⁹ «Основа», 1862, № 4, стор. 70.

²⁰ І. П. Котляревський у критиці та документах. Збірник статей, рецензій, висловлювань, стор. 163; А. Т. Залашко. І. П. Котляревський у критиці. — Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею, вип. 2, 1959; вип. 3, 1961.

²¹ П. К. Волинський. Назв. праця, стор. 256.

ПОШИРЕННЯ І ВИДАННЯ ТВОРІВ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО В ГАЛИЧИНІ В 20—40-Х РОКАХ ХІХ ст.

Ф. І. СТЕБЛІЙ

Твори І. П. Котляревського, якими зачитувалися сучасники і наступні покоління, ще за життя поета здобули велику популярність на поневолених Австрією західноукраїнських землях, зокрема в Галичині. Ні державні кордони, ні цензура не могли загородити їм шлях до галицького читача. Ці твори, реалістично змальовуючи життя, проповідуючи передові антикріпосницькі ідеї, оспівуючи патріотизм народних мас, написані живою народною мовою, справляли благотворний вплив на західноукраїнську літературну молодь, будили в ній віру в силу народного слова, почуття національної самосвідомості і етнічної єдності народу на всіх просторах української землі.

В 20—40-х рр. ХІХ ст. в Галичині були добре відомі такі твори письменника: «Пісня на новий 1805-й год... Алексію Борисовичу Куракіну», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»¹. Найпопулярнішою стала поема «Енеїда», яку розповсюджували в рукописних копіях². Член «Руської трійці», видатний поет-демократ М. Шашкевич перший з галицьких українських письменників опублікував захоплений відгук на «Енеїду». У передмові до альманаху «Русалка Дністровая» (1837), він серед кращих творів нової української літератури й фольклористики поставив «Енеїду» на першому місці, назвавши усі три відомі йому видання (1798, 1808 і 1809 рр.). За його словами, вихід «Енеїди» поруч з творами Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського та ін. це наче «заране по довгих тьмавих нощах, як радість на лиці нещасного, коли лучча надія перемчить крізь серце его; суть то здорові, повносільні рістки, о котрих нам цілою душею дбати, огрівати, плекати і зрощати, док під крилом часу і добрих владнувателів хорошою і кріпкою засіяють величею»³.

Великий інтерес до творів І. Котляревського виявляли однодумці й послідовники «Руської трійці» І. Бірецький, Г. Боднар, М. Верещинський, І. Головацький, Й. Кобринський, Р. Мох, М. Устиянович, І. Озаркевич та ін.⁴.

Надаючи великого значення популяризації творів письменника серед народу, передові галицькі літератори вживали заходів до їх публікації⁵. Під час революції 1848 р. в Галичині великого розмаху набрав театральний рух, завдяки якому широка громадськість вперше познайомилась з драматичними творами І. Котляревського. У Львові, Перемишлі, Коломиї організовано аматорські театри, які поставили перші в Галичині прилюдні українські спектаклі — перероблену І. Озаркевичем «Наталку Полтавку», а також п'єсу «Москаль-чарівник», сприйняті глядачами з ентузіазмом⁶.

Творчість видатного письменника дістала високу оцінку на з'їзді більш як 100 діячів української культури у Львові в жовтні 1848 р. Я. Головацький у промові на з'їзді 23 жовтня назвав І. Котляревсько-

¹ І. Франко. Писання І. П. Котляревського в Галичині. Твори, т. 16, К., 1955, стор. 298—302.

² Там же, стор. 298—299.

³ Русалка Дністровая, К., 1950.

⁴ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49, Львів, 1909, стор. 23, 24, 200, 259, 286, 324; М. Возняк. Из кореспонденції Р. Моха.— Записки наукового Товариства ім. Шевченка, т. 81, Львів, 1908, стор. 7—8.

⁵ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49, стор. 143, 188, 195, 210.

⁶ І. Франко. Назв. праця, стор. 302.

го першим, хто показав шлях впровадження в українську літературу живої народної мови. Поет М. Устиянович, який був душею з'їзду, відзначив багатство і красу української мови і серед кращих літературних її зразків назвав твори І. Котляревського, поруч з творами Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича⁷.

Один з членів «Руської трійці» І. Вагилевич у статті «Замітки о руській літературі», опублікованій в газеті «Дневник руський» у жовтні 1848 р., назвав І. Котляревського творцем української літератури і відзначив, що його «Енеїда» «будет всегда озоною літератури»⁸.

Великий інтерес серед галицьких українців до творів І. Котляревського настійно вимагав перевидання їх масовим тиражем. Ініціатором у цій справі став один з перших галицьких просвітителів К. Блонський, який у 1848 р. зробив спробу видати «Енеїду» разом із вступною статтею Я. Головацького у Відні і навіть почав друкувати, але в зв'язку з поразкою революції це видання не було завершене.

Ініціатива К. Блонського щодо видання творів І. Котляревського не була марною. Згодом Я. Головацький свою статтю про творчість письменника разом з уривком «Енеїди» надрукував 1849 р. у львівській газеті «Пчола» (№ 3). Тоді ж у цій же газеті він вперше опублікував «Пісню на новий 1805-й год... Алексію Борисовичу Куракін» (№ 16). Це були перші в Галичині публікації творів видатного поета. У тому ж році Я. Головацький видав окремою брошурою свої вступні лекції з історії української літератури у Львівському університеті, в яких дав короткий огляд літературної спадщини І. Котляревського⁹, а І. Озаркевич надрукував у Чернівцях свою переробку «Наталки Полтавки», під назвою «Дівка на віданню» або «На милування нема силування».

Але повного видання «Енеїди», а також інших творів першого класика нової української літератури ще багато років чекали трудящі Галичини.

⁷ Я. Головацький. Исторический очерк основания Галицко-русской Матицы, Львов, 1850, стор. 9, 55.

⁸ «Дневник руський», 1848, № 5, 6, 8.

⁹ Я. Головацький. Три вступительні преподаванія о руській словесности, Львів, 1849.

ПРО УЧАСТЬ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ 5-ГО ПОЛТАВСЬКОГО КОЗАЧОГО ПОЛКУ В 1812 р.

Б. С. АБАЛІХІН

Уперше участь І. П. Котляревського у формуванні козачого полку в 1812 р. висвітлив І. Ф. Павловський¹. На матеріалах його статей базувалися в основному автори, які пізніше торкалися цієї теми. Але досі не використані документи Центрального державного військово-історичного архіву (ЦДВІА), де зберігаються такі матеріали: послужний список капітана І. П. Котляревського, клопотання генерал-губернатора Малоросії Я. І. Лобанова-Ростовського про нагородження письменника орденом, листи про формування 5-го полку та ін. Вивчення

¹ І. Ф. Павловський. Участие И. П. Котляревского в формировании малороссийских полков в 1812 г.— «Киевская старина», 1905, июль; його ж. Малороссийское козацье ополчение в 1812 г. по архивным данным.— «Киевская старина», 1906, сентябрь — октябрь.

цих та інших джерел дає змогу зробити ряд, на наш погляд, важливих уточнень й доповнень.

23 січня 1808 р. І. П. Котляревський в чині капітана пішов у відставку². Він оселився в Полтаві і займався любимою справою: писав вірші, працював наглядачем у місцевому будинку виховання дітей бідних дворян. Не думав Іван Петрович, що йому скоро доведеться знов одягти військовий мундир. Але пролунала «гроза Двенадцатого года», і стар і млад піднялися на захист своєї Батьківщини від наполеонівських загарбників. «Заворушилась вона, моя рідна мати,— писав Т. Г. Шевченко у повісті «Близнецы»,— заворушилось охочекомонне й охочепіше ополчення малоросійське»³. Письменник, усе життя і творчість якого були тісно зв'язані з народом, не міг залишатися осторонь від цього патріотичного руху і тому охоче прийняв пропозицію Лобанова-Ростовського про формування 5-го Полтавського козацького полку.

На початку серпня І. П. Котляревський прибув у Горошин, де містилась штаб-квартира 5-го полку, і 12 серпня приступив до набору людей. Роботи було багато. Треба було оглянути всіх козаків, які прибували, скласти формулярні списки, видати громадам квитанції про приймання людей. Велике листування вів Котляревський з місцевим начальством з питань екіпірування й постачання полку. Він оглядав коней, зброю, амуніцію й спорядження, розподіляв козаків по ескадронах, стежив за їх дисципліною й навчанням.

Ставлення козаків до служби радувало письменника і він з гордістю писав Лобанову-Ростовському: «...Люди, прийняті мною, гарні; стариків немає і дуже молодих мало; більша частина вступає в козаки з задоволенням, охоче і без найменшого засмучування»⁴.

Високе патріотичне піднесення козаків дало змогу сформувати полк у дуже стислий строк. Уже 27 серпня Котляревський повідомляв генерал-губернаторові про закінчення набору людей. Всього до полку було зараховано 1200 рядових козаків⁵. Усі вони мали стройових коней, піки й шаблі. Гірше становище було з вогнестрільною зброєю: у полку налічувалось всього 225 рушниць і пістолетів.

Успішно було розв'язане питання про забезпечення полку грішми, фуражем, одягом і спорядженням. 5-й полк, як і всі частини ополченців, повністю постачався за рахунок пожертвувань місцевого населення. Про розміри цієї допомоги свідчать такі дані. На потреби ополчення населення Полтавщини зібрало 3 млн. крб., 30 тис. четвертей* житнього борошна, 2812 четвертей круп, 25 тис. четвертей вівса і 21 тис. четвертей сухарів⁶.

Самовідданість населення, його готовність постачати захисників батьківщини всім необхідним для боротьби з ворогом справили на Котляревського незабутнє враження. Пізніше в поемі «Енеїда» він змалював яскраву картину цієї всенародної допомоги ополченню:

З гаряча часу, перші три дні,
Зносили всяке збіжжя, злидні
І оддавали все на рать:
Посуду, хліб, одєжу, гроші,
Своей отчизні для сторожі,
Щоб не було де і дівать»⁷.

² ЦДВІА, ф. 29, оп. 153а, спр. 884, арк. 9—10.

³ Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, К., 1949, стор. 307.

⁴ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Зб. документів, К., 1948, стор. 11.

⁵ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 491, арк. 167—168, 173.

* Четверть дорівнює 9 пудам.

⁶ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 3465, ч. 8, арк. 487—498 зв.; ч. 12, арк. 308 зв., 325—327.

⁷ І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. I, К., 1952, стор. 190.

Котляревському не вдалося розв'язати проблему командирських кадрів. Офіцери та унтер-офіцери, обрані й призначені дворянськими зборами, не з'являлись у полк⁸. За рекомендацією Івана Петровича до частини були зараховані тільки два офіцери — штабс-капітан Рудницький і прапорщик Семенів. Це примусило Котляревського призначити на унтер-офіцерські і навіть на офіцерські посади козаків старо-службовців. Дізнавшись про це Лобанов-Ростовський влаштував письменникові рознос і дав зрозуміти, що хоча полки й іменувались козащими, формувались вони на кріпосницькій основі і тому всі командні посади повинні обіймати дворяни⁹.

Під загрозою позбавлення дворянського звання офіцери почали прибувати в полк. Його командиром Военне міністерство призначило підполковника Санковського. 2 вересня 5-й Полтавський козацький полк виступив на театр воєнних дій. Місія Котляревського закінчилась, і він повернувся до Полтави. Жителі Горошина тепло проводжали письменника. Місцеві власті видали йому особливу «квитанцію», в якій високо оцінили його діяльність при формуванні полку¹⁰.

Заслуги Котляревського були відзначені й генерал-губернатором. У листі від 27 грудня він просив керуючого воєнним міністерством генерала Горчакова нагородити за «усердие и успешный труд» письменника та ще трьох офіцерів, які брали участь у формуванні ополчення¹¹.

Горчаков підтримував це клопотання, але зажадав від генерал-губернатора формулярні списки цих офіцерів і зазначити яких нагород вони достойні. 11 квітня 1813 р. Лобанов-Ростовський надіслав до міністерства всі необхідні документи і при цьому писав: «...Моя думка, що дуже б пристойно було нагородити майора Кулябку, капітана Котляревського і штабс-капітана Капцевича орденами святого Володимира 4-го ступеня, а пана полковника Лук'яновича удостоїти святого Володимира 3-го ступеня¹².

3 травня Горчаков подав Олександру І доповідну записку, в якій виклав прохання Лобанова-Ростовського про нагородження орденами І. П. Котляревського та інших офіцерів і докладно перелічив їх заслуги¹³. Однак цар не затвердив доповідної записки. На ній рукою Аракчеева була написана така резолюція: «Высочайше повелено оставить оное до общего разсмотрения награждения за ополчение»¹⁴. Але й пізніше Котляревський ордена не одержав. Його участь в Вітчизняній війні 1812 р. було відзначено тільки пам'ятною медаллю*.

В. Срезневський пише, що 15 березня 1817 р. письменник був також «удостоин благоволения Александра І», але не зазначає, за які

⁸ Подібне спостерігалось і в інших полках. Полтавський предводитель дворянства Д. П. Трошинський писав генерал-губернатору: «Всякий час получаю отзвывы, что избранные чиновники (тобто офіцери-ополченці.— Б. А.), под предлогом болезней и других причин, бесстыдно уклоняются от службы...» (Див. «Киевская старина», 1886, сентябрь — декабрь, стор. 170).

⁹ «Из бумаг И. П. Котляревского». — «Киевская старина», 1883, т. VI, стор. 147—148.

¹⁰ А. Т. З а л а ш к о. З архіву письменника. — Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, вип. 1, Полтава, 1958, стор. 83.

¹¹ ЦДВІА, ф. 29, оп. 153а, спр. 884, арк. 5.

¹² Там же, арк. 6—6 зв.

¹³ Там же, спр. 864, арк. 1—4. Зокрема, про Котляревського Горчаков писав, що він відзначився у російсько-турецькій війні 1806—1807 рр., за що був нагороджений орденом святої Анни 3-го класу і двічі удостоєн «императорського благоволения» (арк. 2—2 зв.).

¹⁴ ЦДВІА, ф. 29, оп. 153а, стор. 864, арк. 1. Резолюція датована 15.V 1813 р.

* Тепер медаль зберігається в музеї І. П. Котляревського в Полтаві.

заслуги¹⁵. Справа в тому, що 1813—1814 рр. Котляревський виконував ряд відповідальних доручень. На жаль, архівні джерела містять про це уривчасті відомості. Так, відомо, що 1813 р. Котляревський за дорученням Лобанова-Ростовського їздив до Дрездена, де в той час була ставка царя. Йому доручалось одержати там якийсь пакет і доставити його Аракчєєву¹⁶. Дуже можливо, що за виконання цього цар і оголосив Котляревському подяку в 1817 р.

Становить інтерес історія 5-го Полтавського козачого полку. Разом з російською армією він пройшов славний бойовий шлях, у вересні—жовтні спільно з іншими частинами ополченців захищав Чернігівщину. Наполеонівське військо, розташоване в Білоруській та Смоленській губерніях неодноразово намагалось прорватись на Україну. В жорстоких боях ратники й козаки відбили натиск ворога. Згадуючи про ці дні, І. П. Котляревський писав:

«Реб'ята! бийтесь, не виляйте.
Настав тепер-то січі час!
Доми, жінок, батьків спасайте,
Спасайте любо що для вас!
Ступня не отдавайте даром,
Іх кості загребем тут разом...»¹⁷.

На початку листопада за наказом М. І. Кутузова українське ополчення перейшло в наступ. За короткий строк ратники й ополченці визволили значну територію Білорусії й оволоділи Могилівом. По-геройському бився 5-й Полтавський полк. У той час він виконав важливе завдання головнокомандуючого — встановив зв'язок з військами III Західної армії в районі Борисова. Наприкінці листопада — на початку грудня козаки 5-го полку знищили рештки наполеонівських військ у Білорусії, тримали «летучу пошту» від Борисова до Вітебська.

У січні 1813 р. 5-й полк було перекинуто у Житомир, звідки на початку лютого у складі чернігівсько-полтавського ополчення вступив у Польщу. Козаки 5-го полку брали участь в блокаді кріпостей Замост'є й Модлін, де виявили стійкість і героїзм. Командир блокадного корпусу генерал Ратт дав високу оцінку бойовим діям козаків: «Малоросійське ополчення виявило під стінами Замост'я мужність і безстрашність... Чотири тижні відбивали повсякчасні ворожі напади кращих польських військ... Священним обов'язком вважаю віддати щиру похвалу, що її заслужили всі, а особливо начальники полків¹⁸.

За ті подвиги багато козаків і офіцерів було нагороджено орденами й медалями, у тому числі командир полку підполковник Санковський, унтер-офіцери Рудченко, Шпак, рядові Рудась, Петько та ін.

Після капітуляції Модліна (19 листопада 1813 р.) 5-й Полтавський полк брав участь в боях проти французів на території Німеччини й Франції. На жаль, відомості про цей етап його бойового шляху дуже скупі.

У вересні 1814 р. полк був переведений у герцогство Варшавське для охорони комунікацій і баз російської армії. 2 грудня полк із Радомля виступив на батьківщину й 10 січня 1815 р. прибув до Києва¹⁹. Тут козаки здали в арсенал зброю й спорядження і 12 січня направились в свої губернії. З рапорту Санковського воєнному коменданту

¹⁵ Днев. Записки И. П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 г. Предисловие Вс. Срезневского, К., 1901, стор. 3.

¹⁶ А. Т. З а л а ш к о. Назв. праця, стор. 85—86.

¹⁷ І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. I, стор. 255.

¹⁸ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 3465, ч. 12, арк. 397.

¹⁹ Там же, спр. 491, арк. 143.

Києва генерал-майору Масс видно, що до складу полку входили 8 офіцерів, 58 унтер-офіцерів, 17 трубачів і 467 рядових²⁰.

Таким чином, полк, сформований І. П. Котляревським, був у боях і походах два роки й чотири місяці, втративши за цей час убитими й пораненими понад 50% свого складу. За указом Олександра І полк було розформовано в червні 1816 р.²¹

²⁰ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 491, арк. 177.

²¹ Там же, арк. 257.

КУБАНЦІ — ІВАНУ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

В. М. ОРЕЛ

Ім'я І. П. Котляревського (1769—1838 рр.) — видатного письменника, родоначальника нової української літератури в свій час було широко популярне. Його творчість була визнана прогресивною критикою ще за життя.

Коли постало питання про увічнення пам'яті письменника, передова громадськість, і зокрема кубанці, серед яких великий процент становили вихідці з України, гаряче відгукнулися на це.

1896 р. зі спеціальною статтею «К юбилею малоросского поэта И. П. Котляревского»¹ виступив письменник М. Дикарев. Він повідомляв, як іде збір коштів на пам'ятник поету і закликав кубанців зробити свій внесок у цю справу. Пожертвування у фонд пам'ятника надходили з Петербурга, Москви, Самари, Казані та інших міст. На 1 липня 1896 р. було зібрано понад 5 тис. крб.

1898 р. на Кубані відзначалось 60-річчя з дня смерті І. П. Котляревського. У Єкатеринодарі (тепер Краснодар) відбувся художній вечір, на якому були поставлені уривки з «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника», «Енеїди». На цьому вечорі у фонд пам'ятника зібрали 30 крб.²

У серпні того ж року кубанці відзначали 100-річчя з дня виходу в світ «Енеїди». Під час святкування в Єкатеринодарі виступала гострольна трупа українських акторів під керівництвом Португалова. 20% збору від спектаклю йшло в фонд пам'ятника поету³.

Громадськість Кубані цікавилась тим, як проходить збір коштів і підготовка до спорудження пам'ятника. У місцевій пресі вміщувались повідомлення про те, де передбачається встановлення пам'ятника⁴. Його повинні були відкрити у 1899 р., проте того року закінчили лише розробку проекту, який відіслали для затвердження губернатору⁵. Збір коштів тривав до 1 січня 1899 р. Вся зібрана сума становила 1101 крб.⁶ У 1901 р., як повідомлялось у пресі⁷, в Кременчугзі П. М. Певний закінчив роботу над постаментом.

Відкриття в Полтаві у 1903 р. пам'ятника видатному українському письменнику перетворилось у велике свято передової громадськості не лише України, а й Кубані. «Кубанские областные ведомости» опуб-

¹ «Кубанские областные ведомости», № 150, 1896.

² Там же, № 236, 1898.

³ Там же, № 177, 1898.

⁴ Там же, № 229, 1898.

⁵ Там же, № 204, 1898; № 38, 1899.

⁶ Там же, № 44, 1899.

⁷ Там же, № 226, 1901.

лікували матеріали про відкриття пам'ятника під спеціальною рубрикою. Там повідомлялось, що композитор М. Лисенко склав спеціальну кантату, яка виконувалась під час відкриття пам'ятника⁸, що вирішено школу назвати ім'ям Івана Петровича Котляревського⁹.

Єкатеринодарська громадськість прийняла безпосередню участь в полтавських торжествах. Від Товариства красних мистецтв делегатами в Полтаву виїхали учителі гімназії Ретарь і Ерастов. Єкатеринодарська міська управа надіслала в Полтаву вітальну телеграму такого змісту: «В знаменний день свята відкриття пам'ятника Котляревському, славному поету України, Єкатеринодарська міська управа шле сердечне привітання Полтавському міському управлінню і бажає дальшого процвітання і вільного розвитку українській літературі»¹⁰.

В Полтаву був посланий спеціальний кореспондент від газети «Кубанские областные ведомости». Розповідаючи детально про торжества в Полтаві, він писав: «Міцна стійкість творів Котляревського свідчить про їх життєвість, вона ясно говорить про те, що письменник досить вдало відповів на літературні й просвітительські прагнення суспільства»¹¹.

І далі автор розвиває свою думку: «Вдячні потомки поставили І. П. Котляревському пам'ятник, який є з одного боку наочним свідченням заслуг цього письменника, а з другого — доказом живих суспільних прагнень полтавського громадського управління, всієї місцевої освіченої громади.

Хай же послужить пам'ять про заслуги І. П. Котляревського, як для сучасного суспільства, так і для майбутніх поколінь новим поштовхом до дальшого розвитку гуманності і просвітництва»¹².

В 1908 р. громадськість Кубані, незважаючи на тяжкі роки царської реакції, відзначила 70-річчя з дня смерті І. П. Котляревського. В газеті «Новая заря» була опублікована українською мовою спеціальна стаття. Велика заслуга у цьому насамперед редактора газети письменника Вячеслава Потапенка.

В наші дні шанують кубанці ім'я славного сина України. У 1949 р. трудящі Кубані урочисто відзначили 180-річчя від дня народження письменника, 1963 р. — 125-річчя з дня смерті.

⁸ «Кубанские областные ведомости», № 121, 1903.

⁹ Там же, № 141, 1903.

¹⁰ Там же, № 193, 1903.

¹¹ Там же, № 145, 1903.

¹² Там же, № 195, 1903.

До 150-річчя від дня народження П. О. Куліша

П. О. КУЛІШ ЯК ІСТОРИК

Л. А. КОВАЛЕНКО

Роль і місце П. О. Куліша в українській радянській історіографії висвітлено досить слабо. Окремі оцінки його діяльності як історика в різних довідкових виданнях та загальних курсах занадто лаконічні й не завжди переконливі¹. Тому виникла необхідність чітко визначити його внесок в українську історіографію.

Пантелеймон Олександрович Куліш народився в заможній козацькій родині. Його дитячі роки пройшли в м. Воронежі Чернігівської губернії (тепер Глухівський район Сумської області). Освіту він здобув у Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті.

Поглиблення кризи феодально-кріпосницької системи сприяли поширенню серед студентської молоді антикріпосницьких настроїв, зокрема серед оточення Куліша². Але він був прихильником ліберальних, а не революційних методів ліквідації віджилого кріпосництва. Свої погляди Куліш відстоював також у Кирило-Мефодіївському товаристві. Згодом він з захопленням зустрів намір Олександра II здійснити реформу³. Це вже було далеким від шевченківського «вигострить сокиру». З 50-х років XIX ст. кризь призму ліберальних переконань П. Куліш сприймає й минуле України.

Історичні погляди Куліша складались в обстановці напруженої боротьби прогресивних і реакційних течій в історіографії. Він ґрунтовно вивчав праці українських (М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, М. Максимовича, І. Срезневського), російських (М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова) та польських істориків, зокрема М. Грабовського. Був добре обізнаний з західноєвропейською історіографією. Ідейний вплив на нього мали слав'янофіли.

Першою працею, де П. О. Куліш виклав свої історичні погляди, був художній твір «Україна» (К., 1843)*. Як відзначають літературознавці, за формою це «своєрідний конгломерат фольклорних творів з авторськими підробками». Народні думи й пісні автор доповнював власними віршами, що «зробило твір штучним, надуманим, невисокої художньої якості»⁴. Того ж року вийшов з друку його історичний роман «Михайло Чарнишенко», а 1846 р.— спеціальна історична праця «Повесть об украинском народе» (Спб., 1846). Остання ніби підсумовувала творчі пошуки автора. У цих працях 40-х років ще мали місце опозиційні настрої щодо уряду та антикріпосницькі мотиви.

¹ УРЕ, т. 7, стор. 477—478; СИЭ, т. 8, стор. 278; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, стор. 606—607; т. II, М., 1960, стор. 706—707; Історія Української РСР (в двох томах), т. I, К., 1967, стор. 458.

² В. Шенрок. П. А. Куліш. Біографічний очерк.— «Киевская старина», 1901, II, стор. 169—179.

³ Там же, VI, стор. 344—345.

* Див. також: Пантелеймон Куліш. Твори, т. I, Львів, 1908, стор. 13—79.

⁴ Історія української літератури, т. 3, К., 1968, стор. 263.

За діяльність у Кирило-Мефодіївському товаристві П. Куліша було вислано до Тули, де він перебував до 1852 р. Його ліберальні погляди особливо рельєфно проявилися в 50-х роках XIX ст., коли в Росії складалася революційна ситуація. У своїй двотомній праці «Записки о Южной Руси»⁵ П. Куліш вмістив значний за обсягом і цінний етнографічний та джерелознавчий матеріал — легенди, думи, пісні тощо. Однак їх трактування свідчить про хибні погляди автора на історичні події. Так, він вважав, що визвольна війна (1648—1654 рр.) проти польської шляхти не мала соціального характеру, оскільки ні класового, ні національного гноблення на Україні не існувало⁶. Головною причиною війни було, на його думку, зіткнення на одній території двох політичних систем — шляхетсько-анархістської (Польща) і «громадського права» (Україна), які довели «свою несумісність»⁷.

Багато місця у двотомнику відведено народному повстанню 1768 р. Використавши для свого дослідження головним чином народні перекази, пісні, легенди тощо, автор дістав широкий простір для висловлювання власних міркувань. Однак він не дав правильних висновків і навіть заперечував оцінку народних рухів у творах Т. Г. Шевченка, зокрема у «Холодному Яру» та «Гайдамаках». П. Куліш вважав гайдамаків грабіжниками, а не захисниками пригнобленого населення України⁸. Докладний аналіз ставлення Куліша щодо Т. Г. Шевченка та його поглядів на історію України дав І. Франко. Він писав: «Даремно Куліш додавав до своїх віршів ноти та вчені екскурси, щоб присоромити Шевченкове неучтво; в словах... Шевченка було більше... історичної правди, ніж в учених нотах, а потім в цілих оберемках Кулішевої історіографії та історіософії... Куліш до смерті воював з Шевченківськими поняттями і образами України, козацтва, гайдамацтва, панства і простолюду... не можучи ані спекатись тих образів, ані побороти та знівечити їх бодай у власнім переконанні»⁹.

1857 р. російською та українською мовами вийшов історичний роман П. Куліша «Чорна рада, хроніка 1663 року», над яким він почав працювати ще в 40-х роках. Тут історіографічні сентенції уже доповнено спеціальними історичними розвідками: «Історія України од найдавніших часів», «Хмельниччина», «Виговщина»¹⁰. В основу твору покладено складні перепити політичної боротьби і народних виступів 1665 р. На думку автора, вони доводять, що простий народ (він вживає вислів «голо́та») нездатний до політичної боротьби і взагалі до будь-якої творчості. Так, посполиті й міщани, вказував Куліш, що брали участь у «Чорній раді» — виборах гетьмана 1663 р., стали знаряддям в руках І. Брюховецького. З цього він робить висновок, що «не маса народу, керована інстинктом, а визначена, обмежена кількість людей, яка прагне до певної мети, творить історичні обставини»¹¹.

Кого ж розуміє П. Куліш під так званою «обмеженою кількістю людей» — творців історії? В минулому — аристократичний прошарок українських феодалів, а в XIX ст. — інтелігенцію, яка, за його висловом, стоїть значно вище від темної народної маси в розумінні суспільного порядку, політичного устрою, розвитку культури¹².

⁵ П. Куліш. Записки о Южной Руси, т. I, Спб., 1856; т. II, Спб., 1857.

⁶ П. Куліш. Записки..., т. II, стор. 327.

⁷ Пантелеймон Куліш. Твори, т. VI, Львів, 1910, стор. 414; П. О. Куліш. Записки..., т. II, стор. 326—328.

⁸ П. Куліш. Записки..., т. I, стор. 90, 245.

⁹ Ів. Франко. Твори, т. XVII, К., 1955, стор. 306.

¹⁰ «Основа», 1861, III, IX, XI, XII.

¹¹ П. Куліш. Записки..., т. I, стор. 183—184.

¹² Там же, стор. 184.

На пореформені десятиліття припадає третій період у діяльності Куліша-історика, який з захопленням зустрів царський маніфест 1861 р. і перекладав його на українську мову. На це звернули увагу у вищих колах і за височайшим повелінням було вказано «вину Куліша у справі про Україно-Слов'янське Товариство... не вважати перешкодою для надання йому наступного чину, а також усіх інших прав і переваг по службі, крім ордена Св. Володимира 4 ступеня...»¹³. У цей період його політичні переконання суттєвих змін не зазнали. Він уважно стежив за подіями внутрішнього та міжнародного життя й активно на них реагував.

Після 1861 р. П. О. Куліш видав лише дві монографії («Історія возз'єднання Русі» та «Відпадиння Малоросії від Польщі»), останні його розвідки вмішувалися в газетах та журналах і мали публіцистичний характер¹⁴. Його, як і раніше, цікавить історія козацтва та народних рухів у XVI—XVIII ст. Історичні праці третього періоду справляють враження досить аргументованих досліджень: великий апарат посилян з використанням різноманітних джерел та літератури. Але при уважному вивченні їх впадає в око свавільне поводження з документами й фактами, які підтасовуються відповідно до концепції автора. Якщо в 40-х роках Куліш навіть ідеалізував козацтво в душі романтичної історіографії, то тепер він заперечує прогресивну роль його та Запорізької Січі. Так, у вступній частині до «Історії України од найдавніших часів» він стисло, але досить чітко формулює свої погляди на це питання: «Звички в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить... Не крізь козаччину треба нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і козацтво споглядати»¹⁵.

П. О. Куліш вважав, що перший період, коли населення України під проводом українських феодалів здійснювало мирну господарську колонізацію півдня краю, був позитивним в історії козацтва. Але згодом його лави поповнилися «розбишаками й хижачами». З того часу козаки виступили руйнівниками. Гайдамацькі повстання на Правобережній Україні він зарахував до найчорнішої сторінки в історії козацтва. Антиісторичні погляди Куліша піддав гострій критиці М. Костомаров¹⁶.

Значну увагу приділив Куліш також визвольній війні 1648—1654 рр. та возз'єднанню України з Росією. У його монографіях та статтях з цих питань зібрано величезний фактичний матеріал. Однак зробити наукових висновків він не зміг.

Аналіз поглядів Куліша на історію українського народу зробив

¹³ «Киевская старина», 1901, VII—VIII, стор. 80.

¹⁴ П. Куліш. Руїна.— «Мета» (Львів), 1863, № 2; 1864, № 5; його ж. Почин лихоліття козацького і перві козацькі бучи.— «Правда» (Львів), 1868, № 1—17; його ж. Історія возз'єднання Русі, Спб., т. I, 1873; т. II, 1874; т. III, 1877; його ж. Мальована гайдамачина.— «Правда» (Львів) 1868, № 9—12; його ж. Козаки в отношении к обществу и государству.— «Русский архив», 1877, т. I, II; його ж. Крашапка русинам и полякам на великдень, Львів, 1882; його ж. Отпадение Малороссии от Польши 1340—1654.— «Чтения Московского общества истории древностей российских», 1888—1889; його ж. Украинские козаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого.— «Русское обозрение», 1895. Частина з них ввійшла до збірки творів П. Куліша (т. VI, Львів, 1910).

¹⁵ П. Куліш. Твори, т. VI, стор. 7.

¹⁶ Н. Костомаров. О козаках.— «Русская старина», 1878.

І. Франко у змістовній статті «Хуторна поезія». Цей аналіз не втратив свого пізнавального значення і в наші дні. Революціонер-демократ звертає увагу на сенс «оберемків Кулішевої історіографії»: «Коли Шевченко ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших... д. Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу минувшість. «Народ без пуття,— цитує Франко з Кулішевих писань,— без честі і поваги, без правди у завітах предків диких, ти постав з безумної одваги гірких п'яниць та розбишак великих!» От як обзивається народолюбець до народу «во ім'я бога всеблагого!» ...Скажіть же самі, чи можна так говорити про народ, котрий, будь-які-будь його гріхи... а все-таки своєю кров'ю і кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та важкої руїни не тратив думки про свободу; про народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної і чесної мислі...»¹⁷

Історичні концепції Куліша не були оригінальними в сучасній йому українській буржуазній історіографії, як це намагались довести буржуазні історики та літературознавці, твердячи про «розрив Куліша з українською громадськістю». Так, наприклад, теза про «громадське право» як основу історичного процесу на Україні перегукувалась безпосередньо з тезою М. Костомарова про специфічну «демократичність» українського народу. Оцінка Кулішем Речі Посполитої XVI—XVII ст. мала багато спільного з твердженням Костомарова про вигадану аристократичність та анархічність поляків. Таким чином, ніякого «розриву» з іншими тогочасними дослідниками не було і не могло бути. Але незначні особисті конфлікти Куліша з деякими істориками й літераторами, наприклад, з Костомаровим, мали місце. Однак вони не впливали на авторитет Куліша в українській буржуазно-ліберальній історіографії.

Назріла необхідність всебічного аналізу теоретичної спадщини П. О. Куліша. І безумовно, що його складний шлях, зміни в його оцінках подій та історичних явищ потрібно по-науковому висвітлити радянським історикам.

¹⁷ І в. Франко. Твори, т. XVII, К., 1955, стор. 182—183.

П. О. КУЛІШ І БОРІТЬБА СУСПІЛЬНИХ ТЕЧІЙ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

С. М. ЗЛУПКО

Про зв'язки П. Куліша з Галичиною опубліковано низку матеріалів і наукових розвідок. Серед них надзвичайний інтерес становить листування П. Куліша із західноукраїнськими діячами, опубліковане завдяки старанням І. Франка, М. Павлика, М. Возняка і К. Студинського¹. Монографія О. Маковця, статті І. Франка, М. Павлика та інших учених містять цінні спостереження й думки про роль П. Куліша у

¹ Мирон (І. Франко). Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским.— «Киевская старина», т. XIII, 1898; М. Возняк. Останні зносини П. Куліша з галичанами.— «Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» (далі — ЗНТШ), т. CLVIII, Львів, 1928; К. Студинський. Слідами Куліша.— ЗНТШ, т. CXLVIII; І. Франко. Із переписки П. Куліша з галичанами.— ЗНТШ, т. XXVI, 1898; К. Студинський. З листів П. Куліша до Омеляна Партицького. Львів, 1908; А. Вахнянин. Листи Пантелеймона Куліша. Львів, 1908; М. Павлик. Куліш та Крашевський. Причинок до історії русько-польських відносин.— «Народ», 1892, № 20/21.

боротьбі суспільних течій на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.²

Проте і досі місце П. О. Куліша в ідеологічному житті Західної України не висвітлено, хоч з'ясування цієї проблеми має неабияке наукове і пізнавальне значення.

Особисті контакти П. О. Куліша з галицькими громадськими діячами почалися 1858 р., коли він прибув до Львова і в будинку польського ученого А. Бельовського познайомився з колишнім членом «Руської Трійці» Я. Головацьким, якому подарував оповідання М. Гоґоля, М. Вовчка, літопис Самовидця³. У свою чергу наприкінці 1860 р. Я. Головацький надіслав письменникові деякі твори місцевих авторів. У листі-відповіді від 28 січня 1861 р. П. Куліш критично висловився про тих галицьких письменників, які нігілістично ставилися до народної мови, творили штучні слова і зберігали літературні архаїзми. «Чом се Ви, панове браття, не хапаєтесь нашої мови,— писав П. Куліш,— а пишете на взір того, як у нас колись писали в академіях, та й покинули? У нас з Вами виходить не одна, а дві літератури... І правопись ваша якась чудна... Чи не можна б на се звернути увагу в Вашому «Слові»? Перечитайте, що ми пишемо в «Основі» про нашу словесність. Здається, що й Вам би так годилося розумувати; а то ми йдемо двома дорогами і бог знає, коли до купи зійдемося»⁴. Як видно, він закликав галичан брати приклад із наддніпрянських українців, придивитись до правопису і напрямку «Основи» та наслідувати її. У листі до П. Куліша від 8 червня 1861 р. Я. Головацький мовні питання замовчав, а тільки просив вислати «Основу».

Особливо великі заслуги П. Куліша у консолідації ще молодого буржуазно-ліберального руху у Галичині 60-х років XIX ст. Хоч на початку 60-х років XIX ст. між москвофілами і народовцями накреслилися серйозні розходження, але письменник підтримував тісні зв'язки з обома цими суспільно-політичними угрупованнями. Так, в 1862 р. народовська газета «Вечерниці» почала друкувати повість П. Куліша «Дівоче серце». У дописці від редакції зазначалося: «Поміщаючи повість «Дівоче серце», дякуємо П. Кулішеві за честь, яку зробив нам, пересилаючи свою працю у нашу редакцію. При ширій допомозі наддніпрянських братів чей скорше зайдемо там, куда давно нам прямувати належало; лишаючи за собою давні навички і дрібні амбіції, побачимо всі одну ціль, одну дорогу синам Великої України»⁵. В цих словах визнавалася та велика роль, що її відіграла прогресивна література Наддніпрянської України в розвитку національно-визвольного руху й передової думки в Західній Україні. Саме представником Наддніпрянщини в Галичині був П. Куліш. «У Галичині,— зазначав І. Франко,— ім'я Куліша здобуло собі зразу велику популярність, тим більше що українофільські видання прийняли його правопись, прозвану тут кулішівкою»⁶.

З листів П. Куліша до західноукраїнських діячів видно, що він цікавився усім: визвольним рухом, фонетикою, вихованням молоді, станом видавництва, ставленням інтелігенції до народу, підтримував ще не зміцнілі сили на ниві літератури та громадської діяльності. 1863 р.

² О. Маковей. Панько Омелькович Куліш, Львів, 1900; І. Франко. З останніх десятиліть XIX в.— «Літературно-науковий вісник», т. XV, Львів, 1901; М. Павлик. Про «строїтелів» та «руїників».— Твори, К., 1959; К. Студинський. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—1873.— «Україна», 1924, кн. 2.

³ К. Студинський. Слідами Куліша, стор. 243.

⁴ Там же, стор. 250.

⁵ «Вечерниці», 1862, № 39.

⁶ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 120.

у листі до редакції журналу «Мета», що видавався народовцями, він писав: «Кохане побратимство!.. Сповістіть мене, як у Вас іде літературна робота: що в Вас друкують, чого сподіваються, чого жадають? Яких книжок найбільш розкупувають люди: чи історичних, чи словесних, чи господарських, чи яких інших?.. Не вдавайтесь у тугу»⁷. У листі від 7 липня 1869 р. до Тянцкевича письменник радив: «Зверніть увагу на сільську школу та на те, що Ваші люди читають. Коли вони не читають, не хочуть, або не мають чого читати, те варто праці зробитись їх професором і помалу малу (виводити) їх із темноти живим словом»⁸.

П. Куліш радив галичанам також мобілізувати сили і дати відсіч політиці ополячення польської шляхти. У листі до Я. Головацького 16 жовтня 1866 р. він закликав: 1) не ділитись на партії; 2) не йти на союз з польською шляхтою; 3) не призиватися на службу у Царство Польське, щоб зберегти сили для діяльності у Галичині. У листі до Я. Головацького від 11 лютого 1866 р. він сповіщав, що вдосконалив український правопис, але не допустить, щоб польські шовіністи зробили з «кулішівки» політичне знамено розбрату між росіянами і українцями. Незважаючи на приватний характер листування, Я. Головацький опублікував цього листа та ще й додав, нібито він свідчить про відречення автора від «кулішівки»⁹. Робилося це для того, щоб перетягти П. Куліша до москвофілів, які твердили ніби народовців з їх українською мовою вигадали поляки й австрійський уряд. Москвофіли сподівалися, що П. Куліш, будучи царським чиновником, не наважиться виступити із спростуванням і не підтримує українофільський рух у Галичині.

П. Куліш добре розумів, якої великої шкоди завдали передовій суспільній думці і визвольному руху на Західній Україні галицькі москвофіли, що відмовилися від рідної мови і спотворювали мову російську. І тепер письменник не замовчав вчинку Я. Головацького, а різко засудив його у листі від 13 травня 1867 р. до редактора буржуазно-ліберального журналу «Правда» О. Партицького. Зокрема він писав, що у листі до Я. Головацького лише заперечував братання з польською шляхтою, яка хоче посварити український народ з російським. «Ми собі дома живемо, розмовляємо і пісень співаємо неоднаково,— заявив письменник,— а коли до чого дійдеться, то половинити себе нікому не допустимо. Половинила нас лиха доля довго, і всилувались ми до одностайності руської кривавим робом, і вже тепер шкода лядського заходу нас розлучати»¹⁰. Таким чином П. Куліш відверто висловився за необхідність єдності дій українського і російського народів, визнавши за кожним з них право на самостійність і національну культуру.

Цькування, що розпочали москвофіли, заручившись підтримкою з боку офіціальних ідеологів царизму, не зломило письменника. У своїй відповіді реакційним політикам, опублікованій у «Правді», він відкинув звинувачення у тому, що є автором українського правопису або принижує заслуги москвофільських діячів у Галичині, та що «Правда» виступає проти інакомислячих. П. Куліш також відкинув обвинувачення у тому, що він прислужник польської шляхти, бо насправді «постоянно був найгарячішим боронителем галицької Русі», заявив, що не ставить вороже до тих, хто вважає себе прихильником одної літературної мови. «Я цілком не противний кому-небудь із ісповідуючих один русь-

⁷ К. Студинський. Слідами Куліша, стор. 261.

⁸ Там же, стор. 284.

⁹ «Боян», 1867, № 10.

¹⁰ «Правда», 1867, № 9, стор. 72.

кий літературний язык, я — на сторожі галицькоруського народу, котрий, без сумніву, краще всяких доктринерів знає, що йому потрібне»¹¹.

Висловлені Кулішем думки були настільки логічні й переконливі, що лакеї царського самодержавства більше не наважувались йому заперечувати. П. Куліш проявив велику силу волі, не піддався тисковій реакції, не виступив проти українського визвольного руху в Галичині. Правда, за те він втратив ласку царського уряду, еквівалент якої становив 6 тис. крб. зарплати щорічно.

Позиція письменника була міцна тим, що він виходив з інтересів широкої народної маси. У листі до О. Партицького П. Куліш, назвавши москвофілів «гальванізованим трупом», відзначив: «нічогісінько вони не втнуть без рідного елементу, що нехтують ним з химерної політики»¹². У відповіді «Бояну» та В. Стебельському, надрукованій під псевдонімом «Русин» у додатку до «Правди», письменник закликав ламати ті перепони, що стояли між народом та його інтелігенцією. І в цьому велику роль мали відіграти твори, писані на зрозумілій широкому народним масам мові¹³.

Про погляди П. Куліша на засади і шляхи розвитку суспільного руху на західноукраїнських землях можна довідатися з його численних листів до діячів Галичини. Цікавий щодо цього виявлений І. Франком фрагмент листа до галичан: «Ваша заслуга в тому, що ви не зробились ні поляками, ні німцями, да в тому, що у вас в немужичих сім'ях говорять по-своєму, да в тому ще, що ви переходили від старосвіщанин слова і вирази у нас забуті... Мавши стільки в собі добра, ви нам здаєтесь рідними братами. Ми простягаємо до вас руки...»¹⁴. Водночас письменник говорив, що галицькі твори тільки тоді «читатимуть на Україні», коли вони стоятимуть вище «Головащини, Дідищини і всієї нової галичанщини». Цінним було зауваження П. Куліша про те, що галицькі письменники не звільнились від середньовічної косності, а під виглядом пошани до традиції увічнювали панські погляди на народ. «Шануючи ті традиції, ви шануєте те панство, що назвало народом себе, окреме від великої маси»¹⁵. Якщо галичани не облишать таких поглядів, то вони, на думку письменника, не зіллються «духом своїм з Україною в єдине тіло». Це «послание», на думку І. Франка, найкраща характеристика тих провідних думок, на основі яких ґрунтувалися зв'язки П. Куліша з галичанами у 60-х роках ХІХ ст.

Якщо москвофілів П. Куліш картав за старосвітські погляди на літературу, за феодальне трактування селянства, то народовцям радив не нехтувати традиціями народу, бо «наша старовина показала себе не гірше від усякого іншого народу, стоявши за правду...»¹⁶, закликав покинути дріб'язкові суперечки, зміцнювати сили, які й так дуже слабкі. Письменник виступав проти народовського вузькоглядства у поглядах на російську культуру, бо «великоруський мир», як називав П. Куліш Росію, має в собі «багацько сили, і багацько в йому добра, да тільки об'єктивно, а не суб'єктивно треба до його обертатись»¹⁷. Особливо ба-

¹¹ «Правда». 1867, № 23, стор. 184.

¹² К. Студинський. З листів П. Куліша до Омеляна Партицького, Львів, 1908, стор. 14.

¹³ Ответ «Бояну» — Стебельському на «Письмо Кулиша» (письмо к редактору «Правди»), Львів, 1867, стор. 23.

¹⁴ І. Франко. Із переписки П. Куліша з галичанами.— ЗНТШ, т. XXVI, стор. 13.

¹⁵ Там же, стор. 14.

¹⁶ К. Студинський. З листів П. Куліша до Омеляна Партицького, стор. 12.

¹⁷ Там же, стор. 14—15.

гато порад давав П. Куліш редакторів буржуазно-ліберальної «Правди» А. Вахнянину, зокрема підтримував цей журнал матеріально.

Великий вплив на західноукраїнський рух мала висока оцінка П. Кулішем творчості Т. Г. Шевченка. Письменник писав навіть доповіді, які зачитувалися на шевченківських святах у Галичині, зокрема у молодіжному віденському товаристві «Січ». Так, 1869 р. у цьому товаристві М. Бучинський зачитав доповідь П. Куліша, в якій говорилося: «Не питай, не розвідуй про чоловіка, який він: довідайся тільки, чи любить, чи цурається Шевченка. Се буде певна ознака чистивості особи»¹⁸. Такі високі оцінки творчості Т. Г. Шевченка часто висловлював П. Куліш, утверджуючи авторитет геніального сина українського народу в Західній Україні.

Ці та подібні факти дають підставу твердити, що П. Куліш був однією з головних фігур, що здійснювали ідейно-громадські зв'язки між галицькими і наддніпрянськими українцями в 60 — на початку 70-х років XIX ст. Діяльність його у цей період була високо оцінена І. Франком. «В історії розумового і національного розвитку галицької Русі з 60-х роках і першій половині 70-х років,— зазначав Каменяр,— П. О. Куліш відіграв велику роль; його вплив був величезний і став одною з твердих основ так званої народної або українофільської партії в Галичині»¹⁹.

В середині 70-х років українофільське народовство Галичини знало кризи, внаслідок якої з нього виділилося демократичне крило, що еволюціонувало до соціалізму. Водночас формувалась революційно-демократична течія суспільної думки на чолі з І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, яка взяла на озброєння соціалістичні теорії, в тому числі й елементи марксизму. За таких умов П. Куліш не міг репрезентувати в Галичині Наддніпрянську Україну. Цю роль виконували нові люди, серед яких виділявся М. Драгоманов. Щодо П. Куліша, то він, кажучи словами І. Франка, жив у «царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя і інтересів рідного народа»²⁰. Талановитий письменник не спромігся розібратися в усій складності ідейної боротьби на західноукраїнських землях. Саме цим пояснюються суперечливі думки, висловлені ним у той час, спроби прокласти мости між польською шляхтою і українським визвольним рухом. Останнього йому ніхто з українських діячів не хотів простити. Через те під час перебування у Львові у 1881—1882 рр. він знаходився по суті в ізоляції²¹.

У своїх творах «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року» і «Хуторна поезія» П. Куліш висловив думку, що засобом до єднання польських і українських сил має служити «перо і лагода». «Нехай царі царюють, а великі пани панують»²². На таке єднання український народ не міг пристати, а тому його прогресивні сили виступили з різкою критикою «хуторної філософії» П. Куліша. Особливо нещадно розправився з цією філософією І. Франко, розкривши її містицизм і ретроградність у великій статті «Хуторна поезія П. А. Куліша», надрукованій у журналі «Світ». В західноукраїнській пресі з'явилося також ряд статей і рецензій, де висловлювався сум з приводу того, що П. Куліш ще «за життя так покулився»²³. Не раз робились спроби з'ясувати

¹⁸ К. Студинський. Слідами Куліша, стор. 272.

¹⁹ Мирон (І. Франко). Переписка Куліша с Володимиром Барвинским, стор. 83—84.

²⁰ І. Франко. З останніх десятиліть XIX в., стор. 10.

²¹ В. Щурат. До останнього побуту П. Куліша у Львові.— «Зоря», 1897, № 12.

²² П. О. Куліш. Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 134.

²³ «Зоря», 1887, № 4, стор. 71.

причини такої поведінки письменника. Резонне пояснення її дав згодом М. Павлик, зазначивши, що П. Куліш «належить ще до тих українських патріотів, що ждуть спасення України від віщого слова, або від якоїсь вищої сили, взагалі збоку, а не від самого українського народу»²⁴. Поки цей народ був політично пасивним, поки за нього говорили москвофіли й народовці, доти перед П. Кулішем не виникало складних проблем. Коли ж під впливом загального революційного піднесення на Україні загострилися класові суперечності, коли в середині 70-х років XIX ст. в Галичині виникла революційно-демократична течія і почався робітничий рух, П. Куліш розгубився і силою інерції почав шукати союзу з впливовими людьми. Така поведінка була властива також багатьом консервативним ідеологам Західної України наприкінці XIX ст. Вінцем політики панських західноукраїнських кіл була їх угода з польською шляхтою 1890 р., що увійшла в історію під назвою «нової ери». З її ідеологами П. Куліш був у тісних стосунках.

Однак навіть у ті часи письменник знаходив у собі сили, щоб піднятися вище особистої амбіції, а також вузькоглядства галицьких закамаркових політиканів. Цікавим свідченням цього є його лист до голови Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка К. Сушкевича від 28 березня 1882 р., в якому П. Куліш від імені наддніпрянських українців просив матеріально допомогти журналові «Світ», що його видавав І. Франко.

Було б дуже прикро, писав П. Куліш, якби «єдиний орган, маючий наше обличчя, зник у Галичині». Виступаючи від імені «мислячої України», П. Куліш благав: «Якби ні круто приходилось Товариству в його грошових справах, упросіте його, щоб воно, навіть само позичаючи для себе грошей, уділяло з них на підмогу «Світові» не менше 60 гульденів щомісяць, і се чинило аж поти, поки «Світ» не обіпреться на свою пренумерацію»²⁵. Щоб зрозуміти ці слова, слід згадати, що саме в цьому журналі І. Франко вмістив розгромну рецензію на «Хуторну поезію» П. Куліша. Якби цей факт був навіть поодинокий, він свідчить, що Куліш іноді душив особисте самолюбство заради справи, яка мала широку суспільну значимість. Подібних фактів можна навести чимало.

Усіма засобами П. Куліш підтримував культурний розвиток Західної України. «З самого першого мого опікування інтелігенцією українською в Галичині,— писав він до В. Барвінського,— думав я про те, як би створити фонд на піддержку її діяльності наукової»²⁶. Зрозуміло, що йшлося передусім про буржуазно-ліберальну інтелігенцію. Та допомагав він матеріально не тільки народовським, а й революційно-демократичним виданням, що їх бойкотувала галицька реакція. П. Куліш високо оцінив журнал «Народ»: «Число 19 «Народу» я дуже влюбав... Ми тут і не знали, що в Галичині є така розумна газета»²⁷. Ці слова збігалися з тими захоплюючими відгуками, що їх давали журналу Г. Плеханов і В. Засулич. Гроші, отримані від продажу його творів, письменник дозволяв М. Павлику використовувати на видання «Народу» і «Хлібороба». «Вирахуйте мені,— писав П. Куліш,— яких треба грошей на видання «Народу» щоденно»²⁸. Він радив друкувати гарні матеріали, щоб годувати простих людей хоч і чорним, та добре «спече-

²⁴ М. Павлик. Куліш та Крашевський. Причинок до історії русько-польських відносин.— «Народ» 1892, № 20/21, стор. 220.

²⁵ К. Студинський. Шляхами Куліша, стор. 297.

²⁶ Мирон (І. Франко). Переписка Куліша с Володимиром Барвинским, стор. 106.

²⁷ М. Возняк. Останні зносини П. Куліша з галичанами, стор. 166.

²⁸ Там же, стор. 206.

ним хлібом». «Єдина дорога попам,— казав він,— із церковної темряви на божий світ... Довго ще з ними вовтузитиметься розумова культура... борімо та й борімо попівську, панську... лжу,— сіймо правду між людьми та й сіймо»²⁹.

Боротьба за правду — цінна риса діяльності П. Куліша. Інша справа, що він через обмеженість свого світогляду не завжди шукав цю правду там, де треба було шукати. Та коли йому вказували на помилки, він знаходив сили, щоб визнати їх. Наприклад, 1893 р. з'явилась в журналі «Народ» стаття «Про «строїтелів» і «руїнників» (Відповідь М. Павлика П. Кулішу)», в якій М. Павлик показав помилковість загравання письменника з «польським колом», розкрив класові основи політики письменника, який назвав українські грудящі верстви «руїниками», а польське панство — «строїтелями». Революціонер-демократ М. Павлик переконливо довів, що «строїтелями» були саме народні маси, які створювали матеріальні й духовні цінності, а земельна шляхта, панство, відіграло в історії роль гнобителя і «руїтника». Наприкінці статті автор висловив надію, що П. Куліш відмовиться від панських поглядів і прислужиться ще не в одному для рідного народу³⁰.

П. Куліш, про особливу амбіцію якого так часто згадується в літературі, сприйняв критику прихильно³¹. Коли про П. Куліша писала всякі нісенітниці «Галицкая Русь», і М. Павлик запитав, чи письменник погоджується в інтересах визвольного руху на спростування, той заявив: «На розумову й моральну користь земляцьку писатиму які схочете коментарії»³².

У 90-х роках П. Куліш підтримував досить тісні зв'язки із представниками західноукраїнської демократії, зокрема М. Павликом. Позитивно оцінюючи діяльність останнього, він висловлював невдоволення галицькими порядками: «Горе мое, що Ви занепадаєте,— се австріяцька та езуїцька Сибірія так Вас придавила...»³³. В іншому місці П. Куліш зауважував: «Велико зажурились ми, що наш дорогий Михайло Безверхий (тобто М. Павлик.— С. З.), найславніший з учнів Золотоверхого (тобто М. Драгоманова.— С. З.), та лежить у недугі, і таку ся недуга відкрила нам сумну перспективу, що ми самі задумуємо чимчикувати до Коломиї... Чи не позагрузають же там наші колеса? Багацько скрізь пороблено в Вас багнюк у бідолашній поезуїченій Русі...»³⁴. Цими словами він правдиво характеризував заслуги М. Павлика перед визвольним рухом у Галичині.

Стосунки з І. Франком у П. Куліша не були такими дружніми. Можливо, це пояснюється різкими виступами Каменяра у 80-х роках проти загравання П. Куліша з польськими магнатами, проти його збірки поезій «Дзвін»: «Талант великий, вірші мов зі сталі ковані, з їх важких ритмів чути розмах могучих орлиних крил, та проте,— яке ж убожество думки, яка безпомічність, яке жалюгідне крутіння в зачарованім колесі старечих ілюзій...»³⁵. Критикуючи суб'єктивізм П. Куліша в оцінці історичних осіб, І. Франко підкреслив, що це зрештою призвело до вихвалання деспотизму. Критика дещо обурила П. Куліша, але не настільки, щоб він остаточно порвав контакти з галичанами, кожний найменший успіх яких глибоко радував старого письменника. Він не

²⁹ М. Возняк. Останні зносини П. Куліша з галичанами, стор. 226.

³⁰ М. Павлик. Твори, стор. 598.

³¹ М. Возняк. Останні зносини П. Куліша з галичанами, стор. 194.

³² Там же, стор. 166.

³³ Там же, стор. 234.

³⁴ Там же, стор. 206.

³⁵ «Жите і слово», 1894, кн. V, стор. 321.

припиняв підтримувати видання радикальної партії, підписувався на журнал «Житє і слово». Критикуючи серйозні промахи П. Куліша в літературі й політиці, І. Франко високо цинив його працьовитість і талант. Коли прийшла звістка про смерть П. Куліша, то він відзначив у некролозі, що помер колишній товариш Т. Шевченка і М. Костомарова, один «з найбільших майстрів українського слова, чоловік вельми талановитий, енергійний, роботящий...»³⁶. Тепер, писав Каменяр, історик зможе спокійно розглянути спадщину П. Куліша, відкинути геть плоди мізерного духу й «вибрати з неї ті золоті зерна, яких у ній без сумніву чинмало»³⁷.

П. О. Куліш відіграв велику роль у розвитку демократичних суспільно-політичних і літературно-мистецьких поглядів у Галичині в другій половині ХІХ ст. Правда, ця роль не завжди була однаковою, бо контакти його із Західною Україною розвивалися через подолання суперечливих тенденцій. Внаслідок багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставин він не спромігся розібратися у складних суспільних відносинах Галичини, часто орієнтувався на консервативні сили. Та коли розглядати участь П. О. Куліша у боротьбі суспільних течій на західно-українських землях в цілому, то беззаперечним є те, що його діяльність спричинилася до зміцнення сил демократичного табору і зростання в галицьких українців свідомості єдності з усім українським народом.

³⁶ «Житє і слово», т. VI, 1897, стор. 84.

³⁷ Там же, стор. 85.

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ П. О. КУЛІША ПІД ЧАС ЙОГО ПЕРЕБУВАННЯ В КИРИЛО- МЕФОДІЇВСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ

П. С. ГОНЧАРУК

Виступ членів Кирило-Мефодіївського товариства проти самодержавства і кріпосництва є важливою віхою у визвольному русі не тільки на Україні, але й в усій Росії. Ідеї, висунуті ними в другій половині 40-х років ХІХ століття, мали великий вплив на наступний розвиток боротьби українського народу проти соціального і національного гніту. Справжнє значення діяльності кирило-мефодіївців стане зрозумілим тоді, коли будуть глибоко вивчені не тільки їх суспільно-політичні, а й історичні та філософські погляди. Проте це питання, якщо не враховувати вивчення історичних поглядів Т. Г. Шевченка¹ та окремих наукових екскурсів, присвячених М. І. Костомарову², досліджено ще недостатньо.

¹ А. Б. Санцевич. Радянська історіографія про історичні та суспільно-політичні погляди Т. Г. Шевченка.— Історичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964, стор. 209—242.

² А. Г. Безпалова. До питання про суспільно-історичні погляди М. І. Костомарова.— УІЖ, 1967, № 5, стор. 50—55; Р. П. Іванова. М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі ХІХ ст.— УІЖ, 1967, № 5, стор. 31—41; А. М. Станиславская. Исторические взгляды Н. И. Костомарова.— Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960, стор. 129—146; Сарбей Віталій, Шабліовський Євген. Маркс і джерела нашої історії.— «Вітчизна», 1967, № 8, стор. 159—167; В. Г. Сарбей. Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова.— УІЖ, 1967, № 5, стор. 72—76; Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова, К., 1959.

Інтерес кирило-мофодіївців до історії впливав з їх політичної боротьби. В історичній науці вони шукали відповіді на злободенні питання сучасності, свої суспільно-політичні погляди обґрунтовували історичним матеріалом, перетворюючи його в знаряддя боротьби проти феодально-кріпосницької ідеології. За висловом члена цього товариства Г. В. Андрузького, «в розшуку актів (історичних документів.— П. Г.) могло бути приховане й бажання історично підірвати монархізм»³. Одні із засновників товариства М. І. Костомаров на допиті підкреслив, що П. О. Куліш, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, М. І. Гулак були сповнені «полум'яного бажання працювати для української історії, філології, народності»⁴.

На жаль, у літературі немає жодного дослідження або розвідки щодо історичних поглядів відомого діяча української культури, письменника, історика, критика, публіциста, фольклориста та етнографа, близького знайомого Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, різноманітна й багатогранна літературна та наукова діяльність якого тривала близько 60 років. Творчий шлях П. О. Куліша був сповнений пошуків, роздумів, хитань, чимало було суперечливого і навіть реакційного. Та переважали вперта, самовіддана праця, прагнення служити своєму народу і вітчизні. А це становить найбільший інтерес. Як у революційній, так частково і в радянській історіографії та літературознавстві з'являлися різні, часто й несправедливі, тлумачення діяльності Куліша. Думається, щоб вірно оцінити її, потрібно ґрунтовніше і ретельніше дослідити його спадщину.

П. О. Куліш походив з заможної козацької родини. Його батько все своє життя обробляв землю, своїми руками будував і майстрував⁵. У Новгород-Сіверській гімназії чотирнадцятирічний юнак вперше познайомився з поезією О. С. Пушкіна, творами М. В. Гоголя, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.⁶ У Київському університеті він зазнав плідного впливу з боку відомого на той час ученого, першого ректора цього учебного закладу М. О. Максимовича. Саме він ввів Куліша в світ теорії літературної творчості, української історичної науки, усної народної творчості, завдяки Максимовичу побачили світ його перші твори. На світогляд молодого Куліша значно вплинуло приятелювання та постійне листування з українським поетом-революціонером Т. Г. Шевченком, який був для нього не просто Кобзарем, «а національним пророком»⁷.

Під час учителювання в Луцьку, Ровно, Києві Куліш багато мандрував по Україні, збирав народні розповіді про минуле, фольклорно-етнографічний матеріал, що його згодом поклав в основу високо оцінених Т. Г. Шевченком збірників «Украинские народные предания» (1847) та двотомних «Записок о Южной Руси» (1856—1857). Водночас він глибоко вивчав українські історичні літописи, праці українських, російських, західнослов'янських та західноєвропейських істориків, знайомився з творами Вальтера Скотта, Шекспіра, класиків німецької літератури тощо.

Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша формувались в 40-х роках XIX ст., в період загострення кризи феодальних відносин, тяжкого кріпосницького та національного гніту, жорстокого переслідування тих, хто виступав проти існуючого ладу. Це не могло не

³ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців, К., 1915, стор. 34.

⁴ Там же, стор. 55.

⁵ Пантелеймон Куліш. Вибрані твори, К., 1969, стор. 5—6.

⁶ Б. Грінченко. П. О. Куліш, Чернівці, 1899, стор. 3—4.

⁷ Пантелеймон Куліш. Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 15.

позначитися на характері його літературних творів та історичних праць. Найяскравіше суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша відбилися у його полемічній статті «Ответ г. Сенковскому на его рецензию «История Малороссии» Маркевича» (1843), героїчний поемі-епопеї «Україна» (1843), романтичний повісті «Михайло Чарнишенко» (1843), першому українському історичному романі «Чорна Рада» * (1846), примітках до його першої збірки з творів усної народної творчості «Украинские народные предания» (1847), листах до друзів, слідчих матеріалах та ін.

Очевидно, під безпосереднім впливом Т. Г. Шевченка, прогресивної української думки і російського визвольного руху його історичні погляди найбільш виразного демократичного характеру набули в напівлітературному, напівісторичному творі — «Повести об украинском народе» (1846), що привернув увагу III відділу і самого царя. Політична загостреність книги стала основною підставою для ув'язнення та заслання П. О. Куліша.

П. О. Куліш поряд з М. І. Костомаровим, Т. Г. Шевченком, М. І. Гулаком був одним із найактивніших членів Кирило-Мефодіївського товариства. Як авторитетний член цієї організації він закликав її учасників до активної літературної діяльності. Так, він писав Т. Г. Шевченкові: «Вам багато дано від природи, потрібно багато попрацювати...» В тому ж листі зазначав, що твори Кобзаря «належать всій Україні і будуть говорити за неї вічно»⁸. В Росії це було чи не перше визнання Т. Г. Шевченка як поета, ім'я якого славитиме український народ у віках. В листі до побратима по товариству М. І. Гулака В. М. Білозерський писав, що Куліш «прагне підправити мене в багато дечому, привчити до замкнутості та точного виконання своєї справи»⁹. Ряд кирило-мефодіївців дійшов висновку, що П. О. Куліш — найбільш підготовлений автор для написання історії України (очевидно, в дусі ідей товариства). «Кулішу писати історію, як ви собі хочете, — сповіщав О. Маркович М. І. Гулака. — І якщо на Костомарова можете діяти як-небудь, не підбадьоруйте його в цій думці, а пишіте про неї Кулішу, за якого я певний»¹⁰.

Для цього О. Маркович мав усі підстави. Визнання кирило-мефодіївцями у своєму програмному документі — «Книгах буття» — українського народу як провідної сили у боротьбі слов'ян за своє соціальне і національне визволення цілком відповідало поглядам на це П. О. Куліша. «І встане Україна з своєї могили, — записано у цьому документі, — і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян і почують крик її, і встане слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога...»¹¹ Подібні ж думки висловив тоді в деяких своїх творах Т. Г. Шевченко. З ними ж перегукувалися слова П. О. Куліша: «В тому-то і є переваги цього народу, що в ньому ніколи не згасала іскра свободи... Чим несправедливіші і жорстокіші були утиски, тим більш необхідно було чекати при новому повстанні сили духу народного, який складає опору і душу всякої революції»¹².

Чимало авторів і донині звинувачують кирило-мефодіївців, зокре-

* Як свідчать листи Куліша до друзів, роман «Чорна рада» був завершений 1846 р., але в зв'язку з арештом і засланням автора він побачив світ тільки у 1857 р.

⁸ «Україна», 1925, № 1—2, стор. 80—82.

⁹ За сто літ, кн. II, К., 1928, стор. 59.

¹⁰ За сто літ, кн. I, К., 1927, стор. 40.

¹¹ Книги битія українського народу, Львів — Київ, 1921, стор. 22.

¹² Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе. — «Звездочка», т. XVII, 1846, стор. 135—136.

ма П. О. Куліша, в месіанстві, націоналістичних тенденціях, вбачають у їх програмних документах і творах «відрубні» початки, «попівщину» і т. ін. Проте слід враховувати, що подібні ідеї спричинялися тодішньою історичною обстановкою. В умовах розкладу кріпосництва та визрівання капіталістичних відносин формувалася буржуазна українська нація. Помилкова віра кирило-мефодіївців у чудодійну силу української сільської громади на християнській основі, з надір якої, на їх думку, може і повинно прийти соціальне відродження, породили хибні месіанські ідеї, які до речі були властиві тогочасним діячам польського визвольного руху та ін. Даючи характеристику подібним ілюзіям, що в пізніші часи мали місце в поглядах представників російського визвольного руху, Ф. Енгельс писав: «...Цих людей ми не потягнемо до відповідальності за те, що вони вважали свій російський народ обраним народом соціальної революції»¹³. Ці слова мають хоч і посереднє, проте певне відношення і до характеристики поглядів кирило-мефодіївців. Уважний дослідник помітив у творах кирило-мефодіївців та їх програмних документах палку любов не тільки до свого, а й до всіх слов'янських народів, віру в їх силу, ненависть до царизму, кріпосницького гноблення.

Слід зазначити, що серед кирило-мефодіївців не було єдності щодо тактики товариства. Т. Г. Шевченко та його однодумці пропонували шлях селянської революції, поклавши цим початок розвитку революційно-демократичної думки на Україні. П. О. Куліш, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський виступали за мирний шлях боротьби — шлях реформ та освіти народу. Суперечливість і обмеженість поглядів Куліша на народні рухи як основний фактор історичного прогресу полягає в тому, що, правильно оцінюючи їх значення в минулому, він не бачив потреби на них у сучасному йому житті. «Тепер не така вже година настала — писав він Т. Г. Шевченку, — щоб брязкотіти шаблями. Ляхов і татарву, мов дідько злизав, усе втихомирилось; прийшла пора поорудувати ще й головою»¹⁴. За тих складних умов, коли ще свіжою в пам'яті була розправа з декабристами, Куліш, як і багато інших членів товариства, помилково вважав, що уладнати всі незгоди внутрішнього життя треба насамперед мирним шляхом — шляхом агітації, розуму, освіти. Основою історичного прогресу в другій половині 40-х років він вважав передусім просвітительську роботу серед різночинної інтелігенції: «Що торкається розвитку, а не стояння, то він здійснюється спочатку в діячах, а потім (особливо при кращих зовнішніх обставинах) перейде до народу»¹⁵. Подібної тактики притримувалась тоді й ліберальна частина гуртка Петрашевського.

В 40-і роки XIX ст. П. О. Куліш висловив цікаві думки щодо розвитку культури українського народу. Всупереч царській історіографії, він як і Шевченко, Костомаров та інші члени Кирило-Мефодіївського товариства доводив, що український народ має давню героїчну історію і є носієм високої стародавньої культури. «Ті помиляються, котрі думають, що раніше Україна була наповнена круглими неукми... В самі віддалені часи не важко було знайти таких, які були знайомі коротко з грецькими та латинськими класиками»¹⁶. Він один з перших зазначив, що українська мова за своїм багатством та мелодійністю є однією з найкращих у Європі, що Шевченко «висловлює на цій мові і

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 428.

¹⁴ «Україна», 1925, № 1—2, стор. 79.

¹⁵ За сто літ, кн. II, стор. 53—55.

¹⁶ Пантелеймон Куліш. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «История Малороссии» Маркевича.— «Москвитянин», 1843, ч. III, № 5, стор. 174—175.

псалм Давида і почуття, гідні вуст самого найвищого суспільства»¹⁷. Куліш вважав також, що розвиток рідної мови, літератури, всієї культури народу є необхідною умовою розвитку української нації. Згодом він написав українську граматику та виробив український правопис, відомий у народі під назвою «кулішівка». У ті ж 40-і роки Куліш висловив погляди на основні етапи історичного розвитку українського народу, прагнув основні проблеми історичного розвитку обґрунтувати соціальними процесами, в центрі яких майже завжди ставив інтереси селянства, його думки і прагнення.

З цих позицій Куліш пояснював історичні події, що відбувалися на Україні з найдавніших часів. Зокрема, на його думку, причини занепаду Древньоруської держави полягали в хижацькій політиці князівської влади та знаті. Чвари та війни за землю і владу призвели до послаблення та розпаду Древньоруської держави, а також лягли в основу причин, що підготували загарбання руських земель татаро-монголами¹⁸. Все це, на думку Куліша, поклато важкий відбиток на долю хліборобів. В той час, за його висловом, «не одна душа християнська безневинно пішла з свого світу» та «рідко плугатарі на воликів гукали, а часніше ворони на полях кричали, трупи ділючи поміж собою»¹⁹.

Надмірно довіряючись популярній на той час «Історії Русів», П. О. Куліш у першій половині 40-х років неправильно пояснював причини приєднання руських земель до Великого князівства Литовського та Польщі. Зокрема, він вважав, що литовсько-руська історія починалась з добровільного об'єднання українських земель з Литвою на основі необхідності спільної боротьби проти татаро-монголів. «Пізніше литовський князь Ягайло зробився королем польським... оттоді-то й ми пристали разом з литвинами до поляків, все-таки, як рівний з рівним, вільний з вільним»²⁰.

У другій половині 40-х років погляди П. О. Куліша на цей етап історії України змінилися. Вивчаючи історичні джерела, він помітив, що литовська знать та польська шляхта дивились на українські землі як на засіб збагачення. «Крім татарського розорення,— писав Куліш,— цю нещасну країну спустошували литовці безперервними своїми набігами»²¹, а «королі польські віддавали вільні міста і села українські під владу польським і українським дворянам під іменем староств, коштелиств і т. д.»²² Отже, на відміну від «Історії Русів», ряду авторів української дворянської та польської шляхетської історіографії, і, навіть, «Книг буття», Куліш відзначав, що на Україну правлячі кола Литви, а пізніше Речі Посполитої несли, насамперед, феодалний гніт. Загарбання українських земель литовською знаттю та польською шляхтою було прискорене, на його думку, політичною роздрібненістю руських земель та послабленням суспільного життя українського народу татаро-монгольською навалою²³. У поясненні цих питань П. О. Куліш пішов далі своїх сучасників і наближався до історичної правди.

Найважливішим у висвітленні історичних поглядів П. О. Куліша є з'ясування його ставлення до подій, що відбувалися на Україні на-

¹⁷ За сто літ, кн. II, стор. 53—55.

¹⁸ Пантелеймон Куліш. Україна од початку України до батька Хмельницького, К., 1843, стор. 6—8.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 12.

²¹ Пантелеймон Куліш. Твори, т. III, Харків—Київ, 1931, стор. 317—318.

²² Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVII, стор. 70.

²³ Там же.

прикінці XVI—XVIII ст. У поясненні історичних процесів того періоду Куліш чи не найближче стояв до Т. Г. Шевченка. Співставляючи їх твори, неважко помітити, що в основу характеристики тогочасних подій вони клали історію життя пригноблених мас і, в першу чергу, їх боротьбу проти панського, національного та релігійного гніту.

Характерним щодо цього є пояснення Кулішем історичної ролі Брестської унії (1596), яку він вважав дальшим ступенем поневолення українського народу. «Польща прагне підкорити все в своїх володіннях єдиному духу, сплавлює з собою з допомогою звичаїв, мови, віри...»²⁴ На його думку, церковна, тобто Брестська, унія, була великим злом у житті не тільки українського, а й польського народу, стала однією, але не головною, з причин «кривавих драм, що розігрувались від Наливайки до Хмельницького». У свою чергу «Польща повинна була загинути від цієї хвороби»²⁵. Подібні думки щодо унії висловлювали М. О. Максимович, М. І. Костомаров, Т. Г. Шевченко та ін.

Розкриваючи хижацьке гноблення селянства, Куліш неодноразово підкреслював, що українське дворянство у цій справі було таким же жорстоким, як і польська шляхта. «Описати важко гніт, який терпіли вони (селяни.— П. Г.) від своїх панів. За вбивство селянина свого пан не відповідав; убивши чужого, платив за нього гроші, як за тварину. Суду на пана не було»²⁶. Такий гніт не міг не породити жорстокої класової боротьби: «народ бунтував, дворяни прагнули втихомирити його жорстокими заходами»²⁷.

Розглядаючи протест селянства проти панського гноблення, Куліш неминуче повинен був дошукуватись причин, що породили козацтво, селянські рухи та повстання, а також визвольну війну українського народу проти панської Польщі. Ці проблеми були центральними в українській історіографії першої половини XIX ст. і в розв'язанні їх існував цілий ряд суперечливих поглядів. Зокрема, висловлювалися різні погляди щодо походження козацтва.

В першій половині 40-х років Куліш, як і його вчитель М. О. Максимович, доводив, що козацтво породила необхідність боротьби проти національного та релігійного гніту. З цих позицій він піддав гострій критиці погляди на козацтво представника монархічно-дворянської історіографії Сенковського, який твердив, ніби козацтво в історії було явищем шкідливим, реакційним, «неспокійною ордою відчайдушних голоторізів й грабіжників за ремеслом»²⁸.

У другій половині 40-х років Куліш поряд з Шевченком, Костомаровим та іншими членами Кирило-Мефодіївського товариства шукав причини появи козацтва у класовому гнобленні та класовій боротьбі. «Багатьом стало... життя нестерпним, і цілі натовпи вільних юнаків, залишаючи своє житло, йшли в степи на низ Дніпра, на береги Самари, Конки, Синюхи...»²⁹ Таке трактування розбивало вщент концепцію царської офіційної історичної науки, вражало читача глибиною змісту та гострим політичним характером. Погляди Куліша на козацтво поділяли всі члени Кирило-Мефодіївського товариства і, очевидно, ці погляди мали лягти в основу задуманої ними історії України.

П. О. Куліш прагнув пояснити соціальний стан козацтва. Запорізь-

²⁴ Пантелеймон Куліш. Твори, т. III, стор. 251.

²⁵ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XIX, стор. 4.

²⁶ Там же, т. XVIII, стор. 139—140.

²⁷ Там же, стор. 71.

²⁸ Библиотека для чтения, кн. 2, Спб., 1843, стор. 28.

²⁹ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVII, стор. 71.

ка Січ йому, як і Максимовичу, уявлялася у вигляді військового братства, де основою господарського і політичного устрою була майнова, побутова та юридично-правова рівність. Що ж до городского козацтва, то соціальну диференціацію в його середовищі Куліш помітив лише в другій половині XVII ст., тобто після визвольної війни 1648—1654 рр.

В другій половині 40-х років Куліш майже вірно оцінював історичну роль козацтва в житті українського народу. На його думку, ця ролі, полягала у звільненні України від «деспотичного панства — польсько-руських (українських.— П. Г.) дворян» та у війні «проти ворогів християнства»³⁰. Куліш зазначав, що козацтво стало виразником боротьби пригноблених мас за своє визволення, «збуджувало їх проти панського гноблення і запалювало полум'я війни сильніше попереднього»³¹.

В основі визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького П. О. Куліш вбачав не релігійні і не національні мотиви, про що твердила дворянська історіографія і навіть ряд прогресивних на той час істориків, а боротьбу пригноблених мас проти тяжкого панського гніту. «Дивуюсь, як це наші історики, цитуючи в своїх книгах так багато джерел, не вчитали з цих джерел, що повстання Хмельницького було не тільки повстанням одного племені проти другого, одної релігії проти другої, скільки повстанням нижчих верств Речі Посполитої проти панів»³². Іншим чинником цієї боротьби він надавав другорядного значення.

У своїх творах П. О. Куліш неодноразово підкреслював, що визвольна війна під проводом Б. Хмельницького мала справедливий і все-народний характер. «Козаки згадали свої старі права і вольності, збраті у них дворянством, міщани згадали свої гроші, що збагатили панів, селяни згадали всі утиски, податки і побої від шляхти та орендарів; всі взагалі православні згадали лють католиків і уніатів»³³. Він високо цінував військовий талант та героїзм керівників боротьби українського народу проти панської Польщі, у Хмельницькому бачив тонкого політика, великого державного діяча. За його висловом, «Богдан Хмельницький належить до числа найбільших вождів народних»³⁴.

Важливим є з'ясування поглядів П. О. Куліша на історичну роль возз'єднання України з Росією. Це тим більш важливо, що його часом звинувачують в сепаратизмі, вузькій національній замкнутості. Однак, слід зауважити, що в 40-х роках Куліш, в основному, вірно розумів історичну необхідність возз'єднання двох братніх народів. Зокрема, він вважав, що возз'єднання України з Росією було волевиявом українського народу. Так, він писав, що українці, «будучи вільними, відбившись від Польщі, надали перевагу Росії перед всіма іншими народами..., а вибрали для того її (Росію) по однородству і одновірству своєму, в чому вони назавжди вистояли і ніколи не вагались»³⁵. В іншому творі зазначав: «В 1654 році 8 січня здійснилось, накінець, возз'єднання України з царством Московським. Ця подія, після звільнення від татарського іга, була самою благодіяльною... Тому ім'я Б. Хмельницького повинно бути вшановане не тільки для українця, але й для всякого росіянина»³⁶. Поряд з цим Куліш з усією відвертістю

³⁰ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVII, стор. 80.

³¹ Там же, стор. 76.

³² Пантелеймон Куліш. Твори, т. III, стор. 408.

³³ Там же, стор. 250.

³⁴ Там же.

³⁵ «Москвитянин», ч. III, № 5, стор. 169—170.

³⁶ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVIII, стор. 29.

засуджував хижацьке ставлення до українського народу з боку багатьох російських бояр та воевод, які під виглядом боротьби з ворогами престолу займалися пограбуванням та розоренням багатьох українських міст і сіл³⁷.

Всупереч твердженням буржуазно-націоналістичної літератури, ніби визвольна війна 1648—1654 рр. ліквідувала всі соціальні відмінності й перетворила український народ в єдину демократичну безкласову общину, Куліш зазначав, що козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство захопили для себе найкращі землі, припесли народу нове гноблення. «Один свиту золотом гаптує,— розповідають селяни,— а інший, може, й сорочки не має; один оком своїх сіножатей не займає, а ми ось з половини косимо. А визволялись із-під ляхів усі укупі»³⁸. Найстрашнішим лихом для українського народу, на його думку, як і решти кирило-мефодіївців, було запровадження на Україні царським урядом кріпосного права, оскільки кріпацтво відповідало інтересам українського дворянства³⁹.

Поміщицька історіографія уникала зображення картин класової боротьби, не розкривала тих процесів, що свідчили про злиденну долю кріпацьких мас. П. О. Куліш не уникав цих питань, а з гнівом їх засуджував, вважаючи, що кріпосне право принижує людську гідність, породжує класовий антагонізм. «Тепер українського простолюдина характеризує темний сум та нелюбов до всіх багатих. Інший стане корити ці почуття, але не буде корити їх той, хто знає, що довело українця до такого характеру»⁴⁰.

Не спромігшись критично сприйняти ряд офіційних російських та польських історичних джерел, надмірно їм довіряючись, П. О. Куліш висловив у 40-х роках ряд хибних поглядів на історичну роль Запорізької Січі другої половини XVII ст., не зміг до кінця осмислити причин гайдамацького руху, не завжди правильно оцінював політику Богдана Хмельницького. Висловлені ним замолоду вірні погляди на окремі історичні процеси з часом зазнали змін і мали іноді реакційний характер. За це його ще за життя справедливо гостро критикували І. Я. Франко, М. І. Костомаров та інші діячі.

Літературна й наукова спадщина П. О. Куліша 40-х років XIX ст. свідчить, що він у своїх поглядах йшов складним, непрямолінійним шляхом. Наближаючись до демократичного розуміння історичних процесів у минулому, він займав ліберальну позицію щодо вирішення проблем сучасності. Водночас, очевидно, під безпосереднім впливом революційно настроєної частини Кирило-Мефодіївського товариства, висловлені ним сміливі погляди на історичний розвиток українського народу мали політичний характер. У багатьох випадках вірні погляди П. О. Куліша на основні етапи історії України, виявлений ним інтерес до соціальних процесів, насамперед, долі пригноблених мас, дають підставу вважати його історичні погляди 40-х років прогресивними, а самого віднести до тих письменників, які виражали демократичне розуміння історії.

³⁷ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVIII, стор. 66—67.

³⁸ Пантелеймон Куліш. Твори, т. III, стор. 91.

³⁹ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVIII, стор. 164—165.

⁴⁰ Пантелеймон Куліш. Повесть об украинском народе.— «Звездочка», т. XVIII, стор. 166.

Записки

В. Ю. ОМЕЛЬЧУК

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

Завдання комуністичного будівництва можуть бути успішно вирішені лише за умови мирного розвитку. Тому всебічне зміцнення обороноздатності СРСР з метою в будь-який момент дати відсіч можливій агресії міжнародного імперіалізму є необхідною умовою збереження миру. КПРС постійно піклується про захист завоювань Ве-

ликого Жовтня, вважаючи зміцнення могутності Радянської Армії та Військово-Морського Флоту священним обов'язком партії і всього радянського народу¹. В Основному документі, прийнятому Міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у Москві 17 червня 1969 р., — «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил» указано: «Вороги соціалізму не залишають спроб підірвати основи соціалістичної державної влади, зірвати справу соціалістичного перетворення суспільства і відновити своє панування. Рішуча відсіч таким спробам — необхідна функція соціалістичної держави, яка спирається на широкі народні маси, керовані робітничим класом та його комуністичним авангардом. Захист соціалізму — інтернаціональний обов'язок комуністів»².

В. І. Ленін і партія ще на зорі існування радянської влади наголошували на необхідності створення армії нового типу для захисту соціалістичної Вітчизни від зовнішніх і внутрішніх ворогів. З виникненням світової системи соціалізму вказівка Володимира Ілліча на необхідність тісного політичного і воєнного союзу в боротьбі з міжнародним імперіалізмом знайшла свій конкретний вираз у створенні системи Варшавського договору, що стала незламним бар'єром на шляху імперіалістичних хижаків.

Загострення боротьби на міжнародній арені між силами соціального прогресу, з одного боку, і силами імперіалізму, реакції з іншого — одна з головних, вирішальних особливостей сучасного етапу історичного розвитку. Як ніколи злободенними є в сучасній обстановці ленінські слова про те, що необхідно «...боротися проти буржуазії і воєнним шляхом і ще більше шляхом ідейним...»³.

В чіткій системі заходів, спрямованих на забезпечення обороноздатності Радянської країни, велику роль відіграє військово-патріотичне виховання народу. Протягом усього часу існування Країни Рад вихован-

¹ Програма КПРС, К., 1961, стор. 97.

² «Радянська Україна», 18 червня 1969 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 325.

ня радянської людини в душі беззавітної відданості Батьківщині завжди було в центрі уваги партії. Зокрема, у звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду вказувалося на необхідність «поліпшувати військово-патріотичну роботу серед трудящих, особливо молоді, посилювати шефські зв'язки колективів підприємств, учбових закладів, колгоспів і радгоспів з військовими частинами та підрозділами, більше піклуватися про солдат, офіцерів Радянської Армії та їх сім'ї. Цією справою повинні постійно займатися вся партія, вся радянська громадськість»⁴. Квітневий (1968 р.) Пленум ЦК КПРС звернув увагу партії на посилення ідеологічного наступу імперіалізму з метою послабити готовність радянського народу захищати свою Батьківщину.

Для дальшого зміцнення єдності армії та народу в жовтні 1967 р. було прийнято новий «Закон про загальний військовий обов'язок». З того часу партійні, радянські й громадські організації республіки, командування й політоргани військових частин приділяють більше уваги оборонно-масовій роботі серед населення. Партійні комітети прагнуть координувати діяльність усіх організацій, які займаються оборонно-масовою й військово-патріотичною роботою. Більшість парткомів України складають єдині перспективні плани з військово-патріотичного виховання трудящих⁵. При міськкомі та райкомах партії міста-героя Одеси створені спеціальні комісії для координації та спрямування цієї роботи. А в Київській та Одеській областях партійні й радянські органи спільно з військовими радами округів розробили конкретні програми по перетворенню в життя «Закону про загальний військовий обов'язок»⁶. Питання військово-патріотичного виховання неодноразово розглядались на бюро Запорізького, Київського, Одеського та інших міськкомів і обкомів партії.

Широкого розповсюдження на Україні набули обласні, міські та районні оборонні активи, на яких за участю керівників партійних, радянських, воєнних органів, представників підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, навчальних закладів виробляється програма військово-патріотичної та оборонно-масової роботи⁷.

Великого значення військово-патріотичному вихованню надають ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР. Так, 26 вересня 1968 р. у ЦК КПУ відбулася нарада відповідальних працівників партійних, радянських і воєнних органів та громадських організацій. На ній було розглянуто шляхи дальшого поліпшення оборонно-масової роботи серед трудящих. За активну роботу по військово-патріотичному вихованню молоді й успішну підготовку юнаків до військової служби 1968 р. Сумську область було нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР⁸.

Одним з засобів патріотичного виховання трудящих є зміцнення шефських зв'язків між військовими частинами та підприємствами, колгоспами, радгоспами і творчими організаціями. Так, колектив заводу «Запоріжсталь» підтримує тісні контакти з військовою частиною, яка в роки Великої Вітчизняної війни визволила місто від німецько-фашист-

⁴ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 72.

⁵ «Правда України», 27 вересня 1968 р.; «Партійная жизнь», 1968, № 23, стор. 22.

⁶ Поточний архів Київського обкому КП України. Довідка. Про підсумки соціального районування Київської області по підготовці молоді до служби в Радянській Армії та Військово-Морському Флоті; Поточний архів Одеського міськкому КП України. Довідка. Про воєнно-шефську й патріотичну роботу серед трудящих міста Одеси, 1968 р.

⁷ В. Зверев, Н. Штоляков. О военно-патриотическом воспитании трудящихся в современных условиях, М., 1968, стор. 14.

⁸ «Сельская жизнь», 18 лютого 1969 р.; «Правда України», 27 вересня 1968 р.

ських загарбників. Партійна й комсомольська організації заводу організували змагання юнаків призовного віку за право служити в підшефній частині. Кожний приїзд воїнів на завод перетворюється на справжню демонстрацію непорушної єдності народу й армії⁹.

Тісні стосунки встановили прикордонники застави Героя Радянського Союзу О. Лопатіна з колективом київського заводу «Червоний екскаватор». Ім'я прославленого прикордонника навічно занесено до списків однієї з комсомольсько-молодіжних бригад механічного цеху заводу.

Дружні зв'язки існують між шахтарями м. Горняк (Донецька область) та особовим складом військового корабля «Гангутец». На початку 1969 р. делегація моряків прибула на шахту № 40. Під час зустрічі було вирішено створити спільну Книгу пошани. До неї вже занесено передовиків соціалістичного змагання шахти — заступника головного інженера Героя Радянського Союзу Н. Турчина, Героя Соціалістичної Праці А. Ковтуна, а також відмінників бойової й політичної підготовки — матросів А. Савушкіна, Л. Орлова та інших¹⁰.

Відповідальні партійні й радянські працівники, вчені, діячі літератури та мистецтва, передовики виробництва часто виступають перед воїнами з доповідями, концертами тощо. Так, лише за 1965 р. в частинах і з'єднаннях Київського військового округу відбулося 2,2 тис. спектаклів, 137 концертів, діяло 116 пересувних художніх виставок. У військових частинах, що дислокуються на території республіки, було організовано 2668 виступів письменників¹¹.

Міністерство Оборони СРСР високо оцінило діяльність письменників Радянської України по військово-патріотичному вихованню. Уже кілька років перехідний Червоний прапор, яким Міністерство нагороджує за успіхи у військово-шефській роботі, тримає Спілка письменників України¹².

1969 р. минає 25 років з часу визволення території України від німецько-фашистських загарбників. Партійні організації широко використали цю дату для ознайомлення трудящих з героїчними подвигами воїнів Радянської Армії у роки Великої Вітчизняної війни.

Велику і цілеспрямовану роботу по військово-патріотичному вихованню здійснює Ленінський комсомол, який завжди вважав участь у зміцненні обороноздатності країни своїм священним обов'язком. За останні роки діяльність комсомольських організацій у цьому напрямі набула особливо широкого розмаху, збагатилась цікавими починаннями. Насамперед, треба відзначити Всесоюзний похід комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової й трудової слави радянського народу, внаслідок якого для героїко-патріотичного виховання юнаків і дівчат було відкрито нові форми, що дозволили ширше і глибше розкрити велич подвигу народів Країни Рад, яскравіше показати їх піввіковий шлях боротьби і перемог за зміцнення соціалістичної держави.

3 липня 1967 р. до вересня 1968 р. дорогами слави батьків пройшло близько 5 млн. молоді нашої республіки. Разом з нею у таких походах беруть активну участь також старі більшовики, учасники громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Учасники походів встановили 25 тис. імен невідомих героїв. З їх допомогою було відкрито тисячі музеїв, кімнат і куточків революційної та бойової слави, встановлено

⁹ «Советский патриот», 9 червня 1968 р.

¹⁰ «Красная звезда», 8 лютого 1969 р.

¹¹ «Культура і життя», 2 червня 1966 р.

¹² «Правда», 8 травня 1969 р.

багато пам'ятників, обелісків, меморіальних дошок¹³. Однак, як зазначив письменник С. Смирнов, треба зробити у цьому напрямі ще дуже багато, щоб не залишитися в боргу перед невідомими героями¹⁴.

Велику роль у патріотичному вихованні дітей відіграє Всесоюзна військово-спортивна гра «Зірниця», організована з ініціативи ЦК ВЛКСМ та Головного Політичного управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту. У ній беруть участь близько 10 тис. піонерських дружин (понад 300 тис. піонерів). Вона сприяє зміцненню дружніх стосунків між воїнами та школярами нашої країни, що має велике виховне значення¹⁵.

Великої популярності у молоді здобули військово-патріотичні школи-супутники. Наприклад, у Донецьку з ініціативи навчально-спортивного авіаспортклубу ДТСААФ та редакції газети «Комсомолец Донбасса» було підготовлено багато спортсменів-льотчиків, чимало з яких стали потім офіцерами.

Останнім часом з активною участю комсомольських організацій республіки створено десятки військово-патріотичних шкіл, близько 12 тис. загонів юних друзів Радянської Армії і Флоту, 200 військово-спортивних таборів, багато клубів, шкіл, університетів майбутнього воїна¹⁶.

Комсомольські організації прикордонних областей і районів України спільно з політорганами Західного прикордонного округу здійснюють велику роботу по залученню молоді до охорони державного кордону, виховують у неї почуття особистої відповідальності за безпеку священних рубежів нашої Батьківщини. А ЦК ЛКСМУ нагороджує кращу комсомольську організацію прикордонної застави пам'ятним Червоним прапором, який передається їй на вічне зберігання¹⁷.

Комсомольські організації Одеської області в університетах майбутнього воїна, клубах і школах ДТСААФ висвітлюють роль В. І. Леніна у створенні Радянських Збройних Сил і в зміцненні обороноздатності соціалістичної Вітчизни. Важливу роль у військово-патріотичному вихованні молоді відіграє змагання комсомольських організацій за кращу підготовку юнаків до служби в Збройних Силах СРСР. Самі призовники виборюють право на поїздку в туристському поїзді по місцях бойової і трудової слави радянського народу. 1969—1970 рр. в Одеській області оголошено роками Ленінського призову в Збройні Сили СРСР¹⁸.

Постійна увага громадськості, партії й комсомолу до військово-патріотичного виховання молоді сприяє кращій її військовій підготовці. На це вказував, зокрема, начальник Політичного управління Червонопрапорного Одеського військового округу генерал-лейтенант А. І. Беднягин: «Останнім часом у військоматах, школах, організаціях ДТСААФ значно зросла якість військової підготовки молоді допризовного віку. За увагу до військово-патріотичного виховання підростаючого покоління».

¹³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Рапорт ЦК ЛКСМУ ЦК ВЛКСМ, Центральному штабу Всесоюзного походу комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової, трудової слави радянського народу. 1968 рік.

¹⁴ «Комсомольская правда», 5 вересня 1968 р.

¹⁵ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформація «Про участь комітетів комсомолу республіки в проведенні Всесоюзної військово-спортивної гри «Зірниця» в 1967/68 навчальному році».

¹⁶ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Рапорт ЦК ЛКСМУ ЦК ВЛКСМ, Центральному штабу Всесоюзного походу комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу. 1968 р.

¹⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол № 21, засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 27 лютого 1968 р. Додаток № 2.

¹⁸ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Стенограма засідання бюро ЦК ЛКСМУ № 31 від 29 січня 1969 р.

ня ми глибоко вдячні ЦК партії і Раді Міністрів Молдавії, обкомам КП України і облвиконкомам всіх областей, на території яких розташований округ»¹⁹.

Буржуазні ідеологи намагаються довести, ніби молодь в СРСР морально не готова до захисту своєї Батьківщини. Один з них, співробітник Мюнхенського інституту по вивченню СРСР Марін, видаючи бажане за дійсне, писав: «Сучасна радянська молодь, як та, що готується до вступу в армію, так і та, що перебуває в її рядах, політично, ідеологічно й морально зовсім не готова до того, щоб свідомо пожертвувати життям в ім'я ідей комунізму або для захисту так званої соціалістичної Вітчизни»²⁰. Таку заяву він зробив напередодні подій на о. Даманському, які ще раз продемонстрували бойові якості радянських воїнів-патріотів, вихованих Батьківщиною і народом. У ті дні комсомольці-допризовники київського заводу ім. Січневого повстання заявили: «Ми хочемо замінити загиблих. Просимо, як виняток, призвати нас достроково і зарахувати в прикордонники. Клянемося віддати всі свої сили, все вміння, а якщо буде потрібно — життя для захисту рідної Вітчизни»²¹.

Військово-патріотичне виховання є нерозривною складовою частиною комуністичного виховання, в процесі якого у радянської молоді формується марксистсько-ленінський світогляд, любов до соціалістичної Батьківщини й непримиренність до буржуазної ідеології, готовність до захисту завоювань соціалізму. Однак, не можна зупинятися на досягнутому. Треба постійно дбати про удосконалення форм і методів виховної роботи.

¹⁹ «Красная звезда», 16 квітня 1968 р.

²⁰ «Советская Россия» (московський випуск), 11 квітня 1969 р.

²¹ «Комсомольское знамя», 20 березня 1969 р.

О. М. МАЛЬОВАНИЙ
З ІСТОРІЇ БОРотьБИ
ІЛЛІРІЙСЬКИХ ПЛЕМЕН
З РАБОВЛАСНИЦЬКИМИ
ДЕРЖАВАМИ БАЛКАНСЬКОГО
ПІВОСТРОВА
У VII—III ст. ДО Н. Е.

Повного викладу історії іллірійських племен у вітчизняній літературі (як дореволюційній, так і радянській) немає. Між тим, іллірійці — складова частина південного слов'янства, і вивчення їх історичної долі має певне значення для дослідження етногенезу та ранньої історії слов'ян.

Необхідні відомості для висвітлення взаємин іллірійських племен з Македонією, Епіром та кельтськими

завойовниками у VII—III ст. до н. е. є в працях античних письменників й істориків, зокрема, в «Історії» Фукідіда (I і IV книги), творі Феопомпа Філіппіа, промовах Демосфена («Олінфська перша», «Проти Філіппа перша» та ін.), уривках «Загальної історії» Ефора та в «Історичній бібліотеці» Діодора (XV—XVII, XIX, XXII книги). Про події III ст. до н. е., пов'язані з іллірійцями, йдеться у *Історіаі* Тімея й *Плєвротиха* Проксена. Деякі відомості можна також узяти з праць Плутарха «Александр» і «Про долю Александра» та з другої книги «Загальної історії» Полібія. Замітки історичного характеру про іллірійців і Паннонію наведено в «Географії» Страбона. Чимало розрізнених даних про війни іллірійців з Македонією та нашість кельтів на Іллірію є в багатьох книгах «Римської історії» Лівія, в *Strategematon* Фронтіна (II і III книги) та в одноіменному творі Полієна (книга IV). Послідовно і систематизовано описав історію іллірійських племен Трог Помпей, але з його 44 книг до

нас дійшли лише уривки у викладі Юстіна. Вірогідні відомості про македонську агресію в іллірійських землях за часів Філіппа II і Александра є в «Поході Александра» Арріана (книга I) та в праці Курція Руфа (книга III, V, VIII). Виклад історії цих племен у доримську епоху, наведений в «Ілліриці» Аппіана, за винятком окремих даних, сумнівний. Чимало цінних повідомлень, зокрема про боротьбу іллірійців з кельтами, є в праці Атеней *Δειπνοσοφισταί* (книги VI, X, XIII) та в «Описі Еллади» Павсанія (книга X).

Вивчення взаємовідносин іллірійських племен з рабовласницькими державами, а також кельтськими завойовниками дає змогу зобразити боротьбу варварських племен за свою незалежність. Ці племена, що жили здебільшого у північно-західній частині Балканського півострова, у розглядуваний період майже не знали рабства, у них панував первісно-общинний лад. Вони вели важкі і тривалі війни як з іншими варварськими племенами, так і з державами, що поширювали шляхом завоювань рабовласницький лад. Пізніше, з початком розкладу первісно-общинних відносин, у іллірійців, як і інших варварів, встановлюється воєнна демократія, коли «війна і організація для війни стають... регулярними функціями народного життя»¹, а воєнні наскоки з метою пограбування чи помсти за напад — звичайним явищем.

Античні письменники² — виразники рабовласницької ідеології, а за ними й багато буржуазних вчених³ виправдовували жорстокість, що її проявляли рабовласницькі держави під час підкорення варварських народів, покликаючись при цьому на піратські й розбійницькі дії останніх. Мабуть, не дослідивши всі необхідні джерела, деякі радянські історики⁴ також вважали іллірійців піратами й розбійниками, «виробничою базою» яких був морський грабіж, що послужив основою для об'єднання племен у розбійницьку державу. Така точка зору цілком спростовується відомим положенням К. Маркса про те, що суспільство не може не виробляти, так само як і не може перестати споживати⁵. Систематизовані автором археологічні дані⁶ свідчать, що іллірійські племена займалися всіма видами виробництва тієї епохи.

Піратство було не тільки «вільним промислом», а й способом ведення війни з сильнішим противником. Іллірійців східного узбережжя Адріатики, як й інших «морських народів» стародавнього світу, до розбою й піратства змушувала, насамперед, нестача засобів прожиття внаслідок безземелля і скудності ґрунту гірської країни⁷. Римський письменник Курцій Руф (III, 10, 6) у цьому зв'язку згадував слова Александра Македонського про «безплідну працю на крутих скелях Іллірії».

Війни іллірійців з македонцями розпочалися ще в середині VII ст. до н. е. і тривали до ліквідації Македонської держави Римом. На рубежі VII і VI ст. до н. е. сутички між ними почастишали, причому Юстін (VII, 2, 8) свідчить, що перемагали іллірійці. Найактивнішу участь в цій боротьбі спочатку брало плем'я тавлантів (Polyaen., IV, 1). Впертий

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 159.

² Наприклад, Арістотель (Politica, I, 3, 8).

³ Н. А. Огмерод. Piracy in the Ancient World, Oxford, 1924, стор. 167; К. J. Велосх. Griechische Geschichte, т. IV, ч. 1, Berlin — Leipzig, 1925, стор. 636.

⁴ А. И. Тюменев. История античных рабовладельческих обществ, М.—Л., 1935, стор. 162; С. И. Ковалев. История Рима, Л., 1948, стор. 215.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 536.

⁶ А. М. Малеванный. Из истории иллирийских племен в доримскую эпоху.— «Вестник древней истории», 1963, № 4.

⁷ L. Sestier. La piraterie dans l'antiquité, Paris, 1880, стор. II; Я. А. Ленцман. К вопросу об источниках эллинистического пиратства.— «Вестник древней истории», 1946, № 4, стор. 227.

опір чинили й племена гірської Македонії — лінкести, еліміоти і орести, яких багато балканських вчених визнають іллірійськими⁸.

У другій половині V ст. до н. е. племінний союз тавлантів посилює натиск на грецькі колонії Східної Адриатики, особливо на Діррахій⁹, а з останньої чверті V ст. до н. е. почастишали воєнні сутички між іллірійцями, Македонією і Епіром.

До середини IV ст. до н. е. війни між іллірійцями й варварськими племенами Верхньої Македонії були грабіжницькими і загарбницькими з обох сторін. За Філіппа II (359—336 рр. до н. е.), коли завершився процес утворення Македонської рабовласницької держави, характер і мета цих воєн змінилися. Загарбницький характер політики Македонії, спрямованої на захоплення нових територій, грабіж, поневолення й винищення сусідніх племен, зазначено як у працях античних авторів, так і в сучасних. Юстін, наприклад (VII, 6, 7), лаконічно повідомляв: «Філіпп переніс війну в Іллірію і винищив там багато тисяч ворогів». У. Вількен, модернізуючи історію, назвав Філіппа II «великим імперіалістом», який намагався «зробити свій маленький народ володарем усього Балканського півострова»¹⁰. Завойовницький характер політики Македонської держави щодо племен і народностей Балкан не змінився до ліквідації її Римом. Тому, хоч воєнні дії рабовласницьких держав проти варварських племен у розглядуваний період об'єктивно сприяли зміцненню нового, більш прогресивного способу виробництва, а іллірійці нерідко чинили неспровоковані напади на своїх сусідів, війни, що їх вели іллірійці проти Македонії й інших держав античного світу, слід вважати визвольними.

У 423 р. до н. е. іллірійські наємники (очевидно, з племені енхелеїв чи дассаретів) залишили війська македонського царя Пердікки II та його союзника спартанського полководця Брасида і перейшли на бік лінкестів, що відокремилися від Македонії (Thus., IV, 124, 4; 125, 1; 127, 2; 128, 5).

385 р. до н. е. іллірійці у союзі з лінкестами вторглися в Македонію і примусили царя Амінта III втекти від них у Фессалію. Уклавши з союзниками мир, Амінта III, як свідчить Діодор (XVI, 2, 2), віддав їм заложником сина і сплачував данину. Того ж року сіракузький тиран Діонісій Старший разом з іллірійцями поставив на епірський трон Алкента, родича молосської царської династії. У битві з іллірійцями епіроти втратили понад 10 тис. чоловік (Diod., XV, 13, 1—3).

Ще активніше боролися іллірійські племена з Македонією після смерті Амінта III (369 р. до н. е.). 359 р. до н. е. разом з лінкестами вони завдали жорстокої поразки військам Пердікки III — на полі бою залишився сам цар і понад 4 тис. його воїнів (Diod., XVI, 2, 4—5).

Ставши македонським царем, Філіпп II вирушив з військом проти іллірійців, яких очолив Барділій, очевидно, вождь племінного союзу енхелеїв¹¹. Битва відбулася 358 р. до н. е. поблизу сучасного м. Охріда. Хоч обидва противники мали приблизно однакове за кількістю військо, довгий час жоден не міг узяти гору. Барділій, незважаючи на свої 90 років, верхи на коні керував діями воїнів. Тільки з великим зусил-

⁸ Г. Кацаров. Царь Филипп Македонски, София, 1922, стор. 24; Историја народа Југославије, кн. I, Београд, 1953, стор. 23.

⁹ Thus., I, 24, 4—5; Diod., XII, 30, 2—3. За словами Еліана (Var. hist., XIII, 16) з деякого часу право селитися у місті здобули всі бажані, а отже й іллірійці.

¹⁰ U. Wilcken. Alexander der Grosse, Leipzig, 1931, стор. 25.

¹¹ Див. G. Zippel. Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877, стор. 27.

лям, завдяки фланговій атаці кавалерії, македонці добилися перемоги. За договором іллірійці поступилися областю на схід від Лихнідського озера (сучасне Охридське), яке було визнано кордоном між ворогуючими сторонами (Diod., XVI, 4, 2—7, 8, 1; Lucian., *Μαροβ.*, 10).

Через два роки проти Філіппа II, певно не без впливу афінських агентів, утворилася коаліція трьох племен (дарданів, пеонів й одного фракійського), яким загрожувало зміцнення позицій Македонії в Пангейській області. Представники союзників уклали в Афінах договір про військові дії проти спільного ворога «без обману всіма силами»¹². Але Філіпп II і його полководець Парменіон раптовим нападом примусили ці племена визнати свою залежність від Македонії, принаймні номінальну¹³. Македонські війська залишалися в Іллірії до 355 р. до н. е. і, як свідчить Демосфен (IV, 48), для утримання завойованого краю заснували кілька фортець.

Після закінчення фокейської війни (344 р. до н. е.) експансіоністські устремління македонської монархії щодо іллірійських земель стали більш виразними. Філіпп II, який, за словами Діодора, мав спадкоємну ненависть до іллірійців, 344 р. до н. е. раптово розпочав військові дії і, захопивши чимало укріплених містечок, повернувся з багатою здобиччю (Diod., XVI, 69, 7). Відомо, що у боротьбі з своїми ворогами македонський цар використовував не тільки силу зброї, але часто вдавався до обману і віроломства. Так, і в цьому поході деякі іллірійські місцевості він «завоював за допомогою підступності й хитрості» (Just., VIII, 6, 3). У 336 р. до н. е. Філіпп II знову направив свої війська проти іллірійців, очолюваних князем Плеврієм. Цар і тут вдався до віроломства, підступно напавши на іллірійців, коли ті під час перемир'я доставляли на його прохання забитих македонських воїнів (Polyaen., IV, 2, 5; Diod., XVI, 93, 6).

Після загибелі Філіппа II іллірійці, а також фракійці й трібалли зробили спробу звільнитися від македонського панування (Arr. I, 1, 4; Plut., *De fort. Alex.*, 3). Александр, зайнявши батьківський трон, відновив союз еллінських держав з Македонією і навесні 335 р. до н. е. повів своє військо на північ, у Фракію. Майбутній великий завойовник хотів довести зверхність македонської зброї, нейтралізувати іллірійців і фракійців, на яких покладала надію внутрішня македонська опозиція. Придушивши опір фракійців, трібаллів й гетів, Александр повернув в Іллірію, де князь енхеліїв Кліт (мабуть, син Барділія) збирав антимакедонські сили¹⁴. Енхелеї виступили разом з тавлантами, яких очолював князь Главкія, та автаріатами. Військові дії відбулися поблизу фортеці Пеліон, що була ключем до південної Македонії (Arr., I, 5, 5). І хоч іллірійці через власну небезпечність були тоді розбиті, македонське військо також зазнало значних втрат, а сам Александр був поранений у голову і шию (Plut., *De fort. Alex.*, I, 2).

В результаті військових експедицій, організованих Філіппом II і Александром, у залежність від Македонії був поставлений племінний союз, очолюваний енхелеями (князі Барділій і Кліт). Проте союзу тавлантів (князь Главкія), очевидно, вдалося уникнути навіть номінальної залежності¹⁵. Античні автори не згадують і про сплячування іллірійцями данини.

¹² W. Dittenberger. *Sylloge inscriptionum graecarum*, I, Lipsiae, 1898, № 114.

¹³ Diod., XVI, 22, 3; Plut., *Alex.*, 3; Lucian., *Dial. mort.*, XIV, 2; Demosth., I, 23; Isocr., *Phil.*, 21.

¹⁴ Arr., I, 5, 1; G. Zippel. *Назв. праця*, стор. 28; C. Schütt. *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier*, Breslau, 1910, стор. 51.

¹⁵ G. Zippel. *Назв. праця*, стор. 29; C. Schütt. *Назв. праця*, стор. 52.

В історичній літературі є думка, що перемоги Філіппа II і Александра над варварами Балканського півострова (іллїрійцями і фракійцями) — явище прогресивне, бо це були перемоги рабовласницької держави над племенами з первіснообщинним ладом¹⁶. Таке тлумачення дещо однобічне. Для запровадження більш передового способу виробництва успішні війни рабовласницької держави над варварськими племенами мали, безперечно, прогресивний характер. Але, з іншого боку, ця прогресивність вельми відносна, оскільки війни були загарбницькими.

Перехід варварських племен від первіснообщинного ладу до більш передового, безперечно, відбувся б і без завоювань їх рабовласницькими державами, хоч це, можливо, забрало б більше часу. Війни ж, що їх вели Македонія, Епір і пізніше Рим проти іллїрійських племен, руйнували матеріальну базу тубільців, супроводжувалися масовим винищенням та поневоленням певної частини місцевого населення, несли йому безліч страждань і злигоднів.

Війни рабовласницьких держав з іллїрійськими племенами можна було б вважати прогресивними тільки тоді, коли б вони сприяли утвердженню рабовласницького способу виробництва. Але дослідники цього питання (Д. Рендич-Міочевич, А. Мочи, Г. Алфолді) твердять, що виробництва, заснованого на праці рабів, у іллїрійців не було до самої імператорської епохи. Навіть у великих містах-портах Східної Адріатики економічне життя трималося не на рабах, а, скоріше, на лібертинах. З середини II ст. н. е. значення рабовласництва в Іллірії ще більш зменшилося за рахунок праці вільних громадян¹⁷. Таким чином, рабовласницький спосіб виробництва (за винятком двох-трьох племен на узбережжі, у яких рабство мало патріархальний характер) був чужий для іллїрійського суспільства, і, отже, воєнні експедиції македонських царів в Іллірію (а пізніше й римських завоюників) навряд чи можна розглядати як прогресивне явище.

Наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. племінний союз на чолі з тавлантами, що займав значну територію між ріками Дрін і Шкумби, домінував у південній частині Іллірії. Главкія — наймогутніший іллїрійський правитель того часу, щоб ліквідувати вплив Македонії в Епірі, поставив на престол Пірра (307 р. до н. е.), розпочав війну з Кассандром. У 312 р. до н. е., після того, як македонські гарнізони були вигнані з Дірахія й Аполлонії, ці міста, зберігши в якійсь мірі автономію, увійшли до складу іллїрійської примітивної державності (Polyaen., VIII, 19).

Вторгнення кельтів у першій чверті IV ст. до н. е. в північно-західну частину Балканського півострова перешкодило зростанню могутності племінного союзу тавлантів, розвитку міжплемінних відносин та зв'язкам Іллірії з сусідніми державами і викликало впертий, але розрізнений опір іллїрійських і фракійських племен. Античні письменники невиразно сповіщали про поразку, завдану кельтами ардієюм (Theop ap. Athen., X, 443) і автаріатам (Polyaen., VII, 42) між 370 і 360 pp. до н. е.¹⁸

Нині дуже важко визначити взаємини, що склалися між завоювни-

¹⁶ А. С. Шофман. История античной Македонии, ч. 2, Казань, 1963, стор. 119, 412.

¹⁷ «Гласник земљског музеја у Сарајеву», 1951, № 6, стор. 36; «Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae», 1956, № 4, стор. 225, 244; там же, 1961, стор. 127, 312; G. Alföldy. Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest, 1965, стор. 170.

¹⁸ G. Zippel. Назв. праця, стор. 35; C. Patsch. Archäologischepigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien.— «Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina», 1904, № 9, стор. 241.

ками та іллірійцями. Можливо, деякі племена сплачували данину, а деякі мали автономію. Очевидно, чужинці добровільно або примусово включали до свого війська певну кількість підневільних союзників чи полонених.

Іллірійські й фракійські племена, що ворогували між собою, не змогли дати відсічі навалі завойовників. Невдалою була й спроба іллірійців укласти тимчасовий воєнний союз із своїм віковичним ворогом — Македонією. Птолемей Керавн гордовито відкинув пропозицію іллірійських дарданів, і це було однією з причин розгрому македонського війська й загибелі царя у 279 р. до н. е. (Just., XXIV, 4, 9; 5, 5; Diod., XXII, 3).

Зазнавши поразки під Дельфами від об'єднаних сил греків, залишки кельтських племен оселилися на нових землях і були асимільовані іллірійцями. Про те, що чужинці не засновували постійних поселень, свідчить, зокрема, незначна кількість виявлених топонімічних назв, які можуть бути визнані кельтськими¹⁹.

Найактивніше боровся проти кельтів союз племен, очолюваний дарданами. Так, Діодор (XXII, 16, 3; див. також Athen., VI, 234) повідомляв, що на їх території були винищені майже всі завойовники на чолі з Акіхорієм, які поверталися від Дельф. Очевидно, що у цій боротьбі дардани ще більш зміцніли. Ефективний опір кельтам чинили також венети (Polyb., II, 18, 3; 23, 2—3).

Через скупість античних джерел нині важко встановити, який з двох племінних союзів — тавлантський чи дарданський — домінував в Іллірії після кельтської навали, а також князем якого з них був Монуній. Є підстави вважати, що — тавлантів. Під час походу Пірра в Італію Монуній зміцнив очолюваний ним союз племен і добився повної незалежності від Епіру.

Дарданський племінний союз, що також на той час досяг розвитку й могутності, розпочав боротьбу з Македонською державою за Пеонію. У великій битві 229 р. до н. е. дардани завдали поразки Деметрію II. Є відомості, що сам він або загинув під час цієї битви, або вмер від тяжкої рани невдовзі після неї²⁰. За Антігона Досона (229—221 рр. до н. е.) македонці вигнали дарданів за межі своєї країни, але через його смерть, що настала після однієї з битв з іллірійцями²¹, їм не вдалося закріпити цей успіх. Пеонія, а також м. Білазора опинилися під владою дарданів²².

З останньої третини III ст. до н. е. іллірійським племенам, як і іншим народностям Балканського півострова, довелося відбивати наступ наймогутнішої держави античного світу — рабовласницького Риму.

Таким чином, намагання македонських і епірських царів включити іллірійців до складу своїх держав були невдалими. Волелюбні племена швидко ліквідовували тимчасові успіхи завойовників і самі завдавали їм нищівних ударів.

¹⁹ H. Krahe. Die alten balkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg, 1925, стор. 8.

²⁰ Just., XXVIII, 3, 14; Liv., XXXI, 28, 2; K. J. Beloch. Назв. праця, т. III, ч. 1, 1904, стор. 661.

²¹ Polyb., II, 70, 6; Plut., Kleom., 30; W. Bettingen. König Antigonos Doseon von Makedonien, Wieda im Th., 1912, стор. 46.

²² Polyb., V, 97; W. Bettingen. Назв. праця, стор. 19.

Є. В. МАКСИМОВ

ЗЕМЛЕРОБСТВО
І СКОТАРСТВО
НА СЕРЕДНЬОМУ
ПРИДНІПРОВ'І
НА РУБЕЖІ НОВОЇ ЕРИ*

У науковій літературі існує традиційна думка про те, що у населення Середнього Придніпров'я, яке залишило пам'ятки так званої зарубинецької, імовірно, праслов'янської культури, землеробство було на високому рівні розвитку і відігравало в економіці суспільства того часу провідну роль. Такий погляд, наприклад, висловлений у

праці В. Й. Довженка, який припускає, що у східних слов'ян на рубежі нової ери «вже існувало орне землеробство»¹.

Інші вчені вважають, що оскільки зарубинецькі племена жили в районах, сприятливих більше для розвитку скотарства, ніж землеробства, то розведення свійських тварин було найважливішою галуззю їх господарства. Так, характеризуючи природні умови зони поширення пам'яток зарубинецької культури, Ю. В. Кухаренко підкреслював, що «низька родючість ґрунтів Полісся ніби компенсується необмеженими можливостями для утримання худоби»².

Тимчасом, наведені міркування свідчать лише про наявність у зарубинців землеробства і скотарства. Нез'ясованими залишилися ступені розвитку цих галузей господарства, їх технічний рівень, значення кожної з них для життя тодішнього суспільства.

Проте з'ясування вказаних питань є важливим завданням, оскільки, за словами К. Маркса, «кожна форма суспільства має певне виробництво, яке визначає місце і вплив усіх інших виробництв і відношення якого через це також визначають місце і вплив усіх інших виробництв»³.

Для встановлення рівня розвитку і питомої ваги землеробства і скотарства у житті зарубинецьких племен важливим джерелом є археологічні матеріали та етнографічні аналогії. Велике значення мають також свідчення античних авторів про західних і південних сусідів цих племен. Господарство та самий спосіб життя населення суміжних земель мали багато спільного з зарубинецькими.

Про існування землеробства у зарубинців говорять знахідки деяких сільськогосподарських знарядь, а також відбитки насіння культурних рослин на денцях та зламах посудин. Сліди на денцях залишилися від зерна, що було в полові, яка підсипалась при виготовленні посуду. У керамічну масу зерна потрапляли разом з органічною домішкою до гончарської глини.

Із землеробських знарядь знайдені залізні серпи, кам'яні зернотерки та товкачі. Зарубинецькі серпи мають слабо вигнуте лезо довжиною 12—20 см, шириною — 2—2,5 см. До рукоятки воно прикріплювалося за допомогою стрижня (неробочого кінця), загнутого перпендикулярно до площі леза (Суботів). Інколи по боках леза робили особливі закраїни (Лютіж, Чаплин). Цим серпом, на думку спеціалістів, зручно було зрізувати колоски з міцним зерном (наприклад, просо) і навики, він був непристосованим для збирання злаків з легкопадними зернами.

* Друкується в порядку обговорення питання.

¹ В. Й. Довженко. Про землеробство Древньої Русі до середини XIII ст., К., 1961, стор. 29.

² Ю. В. Кухаренко. Пам'ятники залізного века на території Полесья, М., 1961, стор. 6.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, К., 1963, стор. 689.

Фрагменти зернотерок мають вигляд довгастих плоских каменів твердої породи, з гладкою робочою поверхнею (Суботів і Таценки). Вони могли належати і до значно ранішої чорноліської культури, оскільки в Суботові деякі з зернотерок виявлено в чорноліських комплексах⁴.

Кам'яними круглими товкачами з плоским робочим боком розтирали невеликі порції зерна, готуючи з нього крупу. Такі знаряддя досить численні і засвідчені на поселеннях Великі Дмитровичі, Пирогів, Лютіж, Монастирьок, Зарубинці, Сахнівка, Юрковиця, на могильниках Корчувате, Пирогів, на північнозарубинецьких пам'ятках Велемичі та Чаплин.

На Середньому Придніпров'ї виявлено лише уламки серпів у чотирьох поселеннях: Зарубинці, Лютіж, Суботів і Сахнівка. Тут траплялися також матеріали інших історичних періодів. Так, серпи з Сахнівки виготовлені з заліза та м'якої сирцевої сталі смугастої структури, невідомої для зарубинецького металу⁵, до того ж мають насічки по лезу, нехарактерні для зарубинецьких знарядь. Очевидно, вони належать до пізнішого часу, матеріалів якого в Сахнівці знайдено багато⁶.

Отже, відомо лише п'ять достовірно зарубинецьких серпів з трьох поселень. Це дуже мало, якщо врахувати досить велику кількість (34) досліджених середньодніпровських поселень. Ця обставина в певній мірі характеризує обсяг зернового виробництва. Майже стільки ж серпів виявлено і на Верхньому Придніпров'ї.

Найважливіші з сільськогосподарських знарядь — інвентар для обробітку ґрунту — в пам'ятках зарубинецької культури не виявлені. Це було б зрозумілим, якби у зарубинців існувала підсічна система землеробства, що їй такі знаряддя непотрібні⁷. Проте вона не була панівною на території поширення зарубинецьких пам'яток, тобто на Поліссі і в Лісостепу. Підсічне землеробство становило важливу галузь господарства лісової смуги. Поселення людності, яка застосовувала цю систему, нетривалі. В той же час зарубинецькі племена відзначалися довготривалим осілим життям. Нарешті, для культур підсічного землеробства характерні численні знахідки сокири⁸, а на зарубинецьких пам'ятках їх майже не траплялося.

Все це свідчить про те, що підсічне землеробство не було панівним у зарубинців, як і у інших племен раннього залізного віку, зокрема дяківських, городецьких і юхнівських⁹. Хоч не виключена можливість того, що названі племена були знайомі з підсічною системою та її різновидами — сиросічною та кубішевою¹⁰.

Зарубинці, очевидно, використовували під посіви не лісові, а вільні від лісу ділянки надзаплавних терас і заплави з ґрунтами, легко доступними для обробітку примітивними дерев'яними знаряддями¹¹.

В зонах заплав інколи трапляються давні дерев'яні рала. У Східній Європі на сьогодні їх виявлено чотири. Всі вони знайдені в торфови-

⁴ А. И. Тереножкин. Предскифский период на диспровском Правобережье, К., 1961, стор. 88—89.

⁵ Г. А. Вознесенская. Металл черняховской культуры. Тези доповіді, прочитаної на XIII науковій конференції Інституту археології, К., 1968.

⁶ В. И. Довженко и Н. В. Линка. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, № 70, М.—Л., 1959, стор. 107—109.

⁷ В. П. Петров. Подсечное земледелие, К., 1968, стор. 23.

⁸ Д. А. Краснов. О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы.— «Советская археология», 1967, № 1, стор. 17.

⁹ Д. А. Краснов. Назв. праця, стор. 19.

¹⁰ В. П. Петров. Назв. праця, стор. 11—24.

¹¹ В. М. Массон. Древние земледельцы на территории СССР.— Возникновение и развитие земледелия, М., 1967, стор. 92.

щах Полісся — поблизу сіл Токарі (Сумська обл.)¹², Полісся (Чернігівська обл.), Сергіївське (Брянська обл.)¹³, Каплановичі (Мінська обл.)¹⁴.

Оскільки інших археологічних матеріалів поруч з цими знахідками не було, визначити час існування їх досить важко. Тому одне і те ж рало датують і скіфським часом¹⁵, і ранньослов'янським періодом¹⁶.

Очевидно, такі орні знаряддя існували протягом досить тривалого часу в епоху бронзи — раннього залізного віку, і були поширені на значних територіях давніх культур Європи¹⁷.

Таке припущення підтверджують дані природничих наук і етнографії. Радіокарбонна лабораторія Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР встановила дату торфу, в якому було знайдено рало з с. Поліського. Це 1390 р. до н. е.¹⁸ (± 80 років), що відповідає добі пізньої бронзи на цій території.

Етнографи твердять, що примітивні дерев'яні рала існували з глибокої давнини аж до початку ХХ ст. З допомогою сокири і долота таке знаряддя виготовити міг кожний. Для рала обиралися дерево твердої породи — дуб, граб чи бук з стовбуром, діаметром 12—13 см, довжиною до 2 м. Від нього мав відходити по можливості перпендикулярно сучок довжиною до 0,7 м. З стовбура робили гряділь, з сучка — ральник, з протилежного боку якого забивалася рукоятка¹⁹. Залізних наральників у них не було. Про це свідчить відсутність їх серед матеріалів зарубинецьких поселень, досліджених широкими площами (Пилипенкова Гора, Лютіж, Чаплин). Очевидно, залізнi наральники були не потрібні для оранки пухких земель заплави, де їх і знайшли.

Характер знайдених знарядь говорить про те, що зарубинецькі племена ще не запровадили парову систему землеробства, властиву пізнішому часу. Слід думати, що тут на рубежі нової ери існувала примітивна перелогова система, при якій відновлення родючості ґрунту проходило стихійно, без участі людини²⁰.

Землі безпосередньо у заплаві щорічно затоплювались під час повені, завдяки чому відновлювалась їх родючість. Для таких ґрунтів перелог не був потрібним, їх могли використовувати практично необмежений час²¹.

Перелогова система була у сусідів зарубинецьких племен, зокрема у стародавніх германців, які жили в подібних кліматичних і ландшафтних умовах.

Про характер землеробства у германців довідуємось з твору Таціта, за словами якого «ниви вони міняють кожен рік, вони не змагаються працею з родючістю своєї землі..., від якої вони вимагають лише одного — збору хліба»²². При такій системі обробітки ґрунту давали великий врожай.

¹² Д. Т. Березовець. Плуг з Токарівського торфовища. — «Археологія», т. VII, К., 1952.

¹³ Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника. — «Советская археология», 1964, № 4.

¹⁴ Л. Д. Поболь. Деревянное рало из торфяника у дер. Каплановичи. — Acta Baltica — Slavica, t. V, Bialystok, 1967, стор. 117—127.

¹⁵ Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Диссертация, К., 1965, стор. 65.

¹⁶ Д. Т. Березовець. Назв. праця, стор. 175.

¹⁷ Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг..., стор. 90.

¹⁸ А. А. Семенов, Е. Н. Романова, П. М. Долуханов. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА. — «Советская археология», 1969, № 1.

¹⁹ А. В. Кирьянов. Земледелие племен зарубинецкой и черняховской культур. Земледелие восточного славянства. — Возникновение и развитие земледелия, М., 1967, стор. 163.

²⁰ А. В. Кирьянов. Назв. праця, стор. 199.

²¹ Ю. А. Краснов. Назв. праця, стор. 20.

²² Корнелий Тацит. Германия, 17.

Про рівень врожайності європейських полів на рубежі нашої ери можна судити з творів античних письменників Варрона, Колумелли і Страбона. Для Італії Варрон вважав середньою врожайністю сам-10, проте Колумелла не називав більше ніж сам-4. Чорноземні кримські землі, за свідченням Страбона, давали сам-6 або 7²³.

Якщо навіть залишити для зарубинців високу для них норму — сам-4, сам-7, то вони мали одержувати близько 3—5 ц. зерна з кожного гектара. Мінімально необхідна для однієї людини кількість зерна становила близько 2 ц. на рік²⁴, тобто 1 га. поля міг прогодувати 2 особи. Отже, жителі, наприклад, зарубинецького поселення Пилипенкова Гора, де одночасно проживало близько 200 осіб²⁵, мусили засівати майже 100 га. Стільки ж орної землі треба було тримати вільною, в перелозі.

Такої кількості придатних для оранки земель не було поблизу жодного зарубинецького поселення. Очевидно, поля цих племен були невеликими і продукції одержували з них загалом небагато. Тверді ґрунти, розташовані на плато, були недоступними для обробітки тодішніми орними знаряддями²⁶.

На своїх полях зарубинці вирощували зернові, городні, бобові та інші культури, про що свідчить палеоботанічний аналіз відбитків зерен, які зберегла зарубинецька кераміка²⁷. З злаків відомі просо, полба, м'яка пшениця, ячмінь. Жита зарубинецькі хлібороби ще не знали²⁸.

Беручи до уваги кількісне співвідношення відбитків зерен та харчові властивості культур, малу кількість зерноотрок серед матеріалів поселень і часті знахідки тут товкачів можна припустити, що зерно в переважній своїй кількості йшло на крупу, а не на борошно.

Зерно найімовірніше зберігали у товстостінних посудинах, так званих зерновиках, висотою до 0,5 м. Уламки цих посудин трапляються майже в кожному зарубинецькому житлі.

З городніх культур перше місце, очевидно, належало ріпі, широко відомій в Європі з ранньозалізного віку. Про це свідчать знахідки її насіння.

На широке споживання зарубинцями ріпи вказують археологічні дані, зокрема господарчі ями, які трапляються поблизу кожного житла. Конструкція і розміри значної частини ям дають підстави вважати їх не зерновими, а пристосованими для зберігання ріпи²⁹. Про її вирощування і вживання говорить Пліній та давньоруські літописи.

З волокнистих культур зарубинецьке населення вирощувало, найімовірніше, коноплі та льон, про що свідчать дані палеоботанічного аналізу та відбитки насіння на посуді³⁰.

Побутування накидок типу плащів, які за письмовими джерелами виготовлялися з лляних тканин, а також знахідки прясел та фібул дають підстави вважати, що зарубинці займалися ткацтвом і пошиттям одягу.

²³ И. Т. Кругликова. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.—Возникновение и развитие земледелия, М., 1967, стор. 129—130.

²⁴ С. Н. Бибиков. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья.—«Советская археология», 1965, № 1, стор. 53.

²⁵ Е. В. Максимов. История населения Среднего Приднепровья на рубеже н. э., Диссертация, К., 1968.

²⁶ В. М. Массон. Назв. праця, стор. 92.

²⁷ С. И. Пачкова, З. В. Янушевич. Землеробство зарубинецких племен.—«Слов'яно-руські старожитності», К., 1969.

²⁸ А. В. Кирьянов. Назв. праця, стор. 199.

²⁹ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.—МИА, № 70, М.—Л., 1959, стор. 132.

³⁰ С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Назв. праця; И. А. Сизов. К истории льноводства в СССР.—Материалы по истории земледелия, т. I, М., 1956, стор. 401—467.

Всі ці факти вказують на існування землеробства у зарубинецьких племен і разом з тим свідчать, що воно було примітивним за своєю системою, низьким за рівнем агрикультури і не могло давати такої кількості продукції, яка б висувала його на перше місце в господарському житті зарубинецького суспільства.

Про розвиток скотарства у цих племен говорить передусім сама топографія їх поселень, які знаходились обабіч великих річкових долин або інколи у самих заплавах, серед лук і сіножатей.

Про розведення свійських тварин свідчать також численні знахідки кісток у житлах, господарських ямах та культурному шарі поселень.

У значній кількості господарських ям, за даними розкопок, зберігалось м'ясо. Дно таких погребів устелено каменем в один-два ряди, а вміст являє собою кістки тварин, головним чином свині та вівці, причому інколи трапляються нерозбиті кістки, що є прямою вказівкою на залишки м'ясних туш, а не харчових решток.

На широке споживання зарубинецьким населенням м'ясної їжі вказує також середньодніпровський поховальний обряд, за яким поряд з речами до могили клали найкращі куски туш забитих тварин. Це підтверджують знахідки їх кісток у похованнях Середнього Придніпров'я.

За характером зарубинецьке скотарство було приселищним, що обумовлювалося осілим способом життя племен та наявністю багатой природної кормової бази. Зважаючи на тодішній більш вологий і теплий клімат³¹, худоба могла пастися майже протягом всього року.

Про види тварин, яких розводили зарубинці, дає певне уявлення вивчення кісток, проведене І. Г. Підоплічком, В. І. Бібіковою та Н. Г. Тимченко. Результати його представлені в таблиці.

Пам'ятка	Велика рогата худоба	Свиня	Кінь	Дрібна рогата худоба	Собака	Примітка
Корчувате	9	12	2	22	1	Особини не визначалися
Пирогів, 1966	5/3*	17/11	—	15/7	—	—
Пилипенкова Гора, 1966—1968	90/7	57/8	59/4	49/4	4/2	—
Сахнівка	16	5	3	4	—	Особини не визначалися
Суботів, 1951 (посел.) .	194/7	20/3	51/4	18/3	4/2	—
Зарубинці, 1961	17/2	7/2	3/1	—	—	—

Чисельник означає загальну кількість кісток, знаменник — число встановлених особин.

Як видно з наведених даних, зарубинці вживали в їжу м'ясо свиней, великої та дрібної рогатої худоби, коней. В харчовому раціоні велике місце займала свинина. Переважання свиней серед свійських тварин у зоні лісостепу дослідники відзначають для різних історичних періодів, починаючи з енеоліту³². Дрібну рогату худобу розводили заради м'яса та вовни.

Умови екстенсивного скотарства призводили до встановлення біологічно-господарського циклу, за яким в теплі пори року стада вільно паслися, а з настанням зими більшу частину худоби забивали на м'ясо,

³¹ М. И. Нейштадт. Палеогеография природных зон европейской территории СССР в последледниковое время, М., 1953.

³² В. М. Массон. Назв. праця, стор. 94.

яке зберігали в погребях. На таке господарювання племен Центральної Європи вказують античні автори³³ та археологічні матеріали — зарубинецькі господарські ями-погреби, в яких кістки тварин інколи були виявлені в анатомічному положенні.

Велику рогату худобу тримали для одержання м'яса та молочних продуктів. Про їх споживання свідчать літературні відомості та знахідки уламків дірчастих посудин, які застосовувались для виготовлення сиру.

Усі дослідники одностайно висловлюють думку про використання великої рогатої худоби та коней як тяглової сили. Конину вживали у їжу, але імовірно, що коні служили і для транспортних цілей.

На велике значення скотарства, яке забезпечувало населення м'ясом, вказує досить нечисленний процент кісток диких тварин. Особливо мало їх виявлено на поселеннях Середнього Придніпров'я.

Зарубинецькі племена цієї території торгували з античним Півднем, куди вивозились продукти скотарства: м'ясо, шкіри і, очевидно, хутра (про це свідчать кістки бобра та інших тварин, знайдені при розкопках).

Припускати, що землеробство було економічною базою досить жвавої зарубинецько-античної торгівлі, сліди якої у вигляді численних уламків амфор трапляються чи не на кожному середньодніпровському поселенні, немає підстав. Адже наведені дані показують низький рівень землеробського виробництва, неспроможного до виготовлення великої кількості додаткового продукту. Є також свідчення Полібія, який говорив про товари, що йшли в цей час з глибин Північного Причорномор'я до Греції, в першу чергу називає продукти тваринництва³⁴.

На провідне значення скотарства у житті населення Європи в часи раннього залізного віку вказує той факт, що саме худоба була тут еталоном міри вартості. За словами Таціта, штрафи оплачувались певною кількістю робочої і дрібної худоби³⁵.

Отже, скотарство було економічно ефективнішим, ніж землеробство, а тому мало більшу питому вагу в зарубинецькому господарстві. Таке становище його визначалося усім первіснообщинним устроєм зарубинецького суспільства, коли географічне середовище відігравало дуже велику роль і в значній мірі зумовлювало основний напрямок господарства³⁶.

Подібна картина спостерігається у стародавніх германців рубежу нової ери, в економіці яких, за словами Ф. Енгельса, «худоба все ще залишається головним добром... Серед харчових продуктів перелічується м'ясо, молоко, дикі яблука, але не хліб»³⁷.

Лише на наступному історичному етапі, при виникненні орного землеробства з застосуванням властивої йому більш високої агрикультури (орні знаряддя праці з залізними наральниками, прогресивні системи землекористування, угноєння полів та ін.) ця галузь господарства зайняла провідне місце на Придніпров'ї. Тоді землеробство вперше стало тут високопродуктивним, воно «підкорило собі скотарство і відсунуло на другий план усі інші промисли слов'янських племен, такі, як полювання, рибальство і традиційне бортництво»³⁸.

³³ Тацит. Германия, 23.

³⁴ Полибий. Всеобщая история, кн. IV, 38.

³⁵ Тацит. Германия, 21.

³⁶ Г. Н. Лисицина, А. В. Чернецов. Возникновение и развитие земледелия (рец.) — «Советская археология», 1969, № 1, стор. 295.

³⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, К., 1964, стор. 434.

³⁸ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 271.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Ф. ДОВГАНЬ

Зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл у 1959—1965 рр.

У боротьбі за побудову матеріально-технічної бази комунізму велику роль відіграє радянська школа. Мільйони юнаків і дівчат, які щорічно впливаються в ряди працівників промисловості й сільського господарства, потребують глибоких і ґрунтовних знань. Школа може це забезпечити

тільки за умов перебудови всієї системи навчання відповідно до нових вимог та зміцнення її навчально-матеріальної бази.

Виконуючи рішення XXII з'їзду КПРС, XXII з'їзду КП України та Закону про школу, партійні організації розгорнули широку роботу в цьому напрямі.

Про це свідчать залучені автором матеріали і зокрема стенографічні звіти XXI і XXII з'їздів КПРС, XXI та XXII з'їздів Комуністичної партії України, документальні матеріали партархівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 222, од. зб. 59, 53, 65; оп. 208, од. зб. 2526, 59; оп. 230, од. зб. 54, 1 та ін.), партійних архівів Вінницького (ф. 136, оп. 50, од. зб. 374, 584, 578, 554, 291, 600, 624; оп. 52, од. зб. 320, 433, 403), Житомирського (ф. 76, оп. 62, од. зб. 21, 23, 36, 22, 13; оп. 58, од. зб. 32 та ін.), Хмельницького (ф. 1, оп. 208, од. зб. 2511, 72; оп. 98, од. зб. 295, 52; оп. 94, од. зб. 335, 17; ф. 6571, оп. 1, од. зб. 25, 180, 174), Чернігівського (ф. 470, оп. 11, од. зб. 21; оп. 13, од. зб. 11, 9, 12; ф. 8331, оп. 2, од. зб. 19, 24, 1; ф. 8332, оп. 1, од. зб. 16) обкомів КП України, Архіву Міністерства освіти УРСР (ф. 1, оп. 3, спр. 953, 856, 725), а також статистичних збірників, періодичної преси.

Вже на початку 1959/60 навчального року школи республіки додатково одержали приміщень на 513 тис. учнівських місць, зокрема, в одну зміну навчався 81% учнів¹. Додатково було обладнано 6131 навчальний кабінет і 3551 майстерню. При 3812 школах було організовано інтернати на 11800 місць². Дедалі більшого розмаху в розширенні шкільної площі набирають державні капіталовкладення та кошти колгоспів і радгоспів³.

Відповідно до закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» поступово здійснювалось переведення шкіл з семирічного на загальнообов'язкове восьмирічне навчання.

ЦК КП України та Рада Міністрів Української РСР вживали всіх заходів з метою прискорення шкільного будівництва та зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл. Насамперед це стосувалося усунення незадовільного стану з виконанням державного плану і серйозних недоліків у зміцненні матеріальної бази шкіл Вінницької, Кіровоградської, Херсонської та Черкаської областей.

Виконуючи цю постанову, партійні організації та радянські органи разом з широкою громадськістю розгорнули напружену роботу по спорудженню приміщень та обладнанню навчальних кабінетів і майстерень. Бюро Чернігівського обкому КП України у постанові «Про перспективні плани будівництва приміщень закладів освіти за рахунок коштів колгоспів на 1960—1965 рр.» зобов'язало райкоми КП України і виконкоми районних Рад депутатів трудящих у ході виконання семирічного плану виступати всілякі можливості, щоб забезпечити будівництво шкіл, майстерень при кожній восьмирічній і середній школі⁴. Під керівництвом партійних організацій колгоспи області добились значних успіхів. Так, колгосп «Всесвітній Жовтень» с. Анисів Чернігівського району (голова колгоспу Герой Соціалістичної Праці т. Герасименко) спорудив середню школу на 10 класних кімнат. Побудував приміщення для середньої школи колгосп «Жовтень» с. Дігтярівки Новгород-Сіверського району (голова колгоспу Герой Соціалістичної Праці тов. Школьній) та ін.

І все ж, незважаючи на значне збільшення кількості шкіл, кабінетів, майстерень, потреба в них була ще дуже велика. Виходячи з цього, ЦК КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР визнали за необхідне виділити додаткові капіталовкладення на спорудження навчальних приміщень загальноосвітніх шкіл понад кількість, встановлену контрольними цифрами за семирічним планом.

¹ «Радянська освіта», 3 лютого 1960 р.

² Там же.

³ Архів Міністерства освіти УРСР (далі — Архів МО УРСР), ф. 1, оп. 3, стор. 725, арк. 105.

⁴ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 11, од. зб. 21, арк. 417.

Нові грандіозні завдання перед школою поставив XXII з'їзд КПРС, який, зокрема, підкреслив, що успіх боротьби за побудову комунізму, створення його матеріально-технічної бази значною мірою залежить від виховання нової людини — активного будівника комуністичного суспільства. Це також вимагало дальшого зміцнення матеріальної бази шкіл.

Велике значення у здійсненні рішень партії в галузі народної освіти на Україні мала республіканська нарада з питань народної освіти, скликана ЦК КП України і Радою Міністрів УРСР у грудні 1961 р.

До початку 1961/62 навчального року у Вінницькій області на кошти колгоспів і громадськості було побудовано і введено в дію 62 школи на 9,8 тис. учнів. Зразок трудової доблесті виявили комсомольці і молодь с. Довжок. Тут учнівська будівельна бригада за короткий час забезпечила будівельний майданчик 500 м³ каменю та 200 машинами піску, що прискорило здачу в експлуатацію приміщення⁵.

На засіданні бюро Житомирського обкому КП України від 18 червня 1962 р. обговорювалось питання про популяризацію ініціативи Коростишівського райкому партії по підготовці шкіл і дитячих закладів до навчального року, а через місяць, 24 липня — про підготовку шкіл і дитячих закладів до навчального року в Ружинському районі, де за рахунок колгоспів було збудовано дві школи на 500 учнів⁶.

Сесія Верховної Ради Української РСР у липні 1962 р. зазначала, що на Україні налічувалося 40 564 загальноосвітніх шкіл різних типів, в яких навчалося понад 7300 тис. учнів⁷.

Здійснюючи рішення XXII з'їзду КПРС і XXII з'їзду КП України, органи народної освіти і школи республіки під керівництвом партійних організацій окрилено працювали в 1963/64 навчальному році над зміцненням матеріально-технічної бази школи. У Вінницькій області за рахунок ініціативного будівництва було добудовано і пристосовано шкільних приміщень на 32 тис. учнівських місць, додатково обладнано 392 кабінети, 135 майстерень, 18 спортзалів. Для учителів збудовано 623 квартири⁸.

Таким чином, активна робота трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії України дала можливість значно розширити матеріальну базу шкіл і по всій республіці здійснити восьмирічний всеобуч. З 1959 по 1964 рік на Україні було збудовано 4500 шкіл, тисячі навчальних кабінетів, майстерень⁹. Дальшому зміцненню матеріальної бази шкіл сприяли постанови партії і уряду в галузі народної освіти, особливо рішення жовтневого Пленуму ЦК КПРС 1964 р.

1965 р. в республіці додатково побудовано 1579 навчальних кабінетів, 1063 майстерні, 438 спортзалів. А всього за семирічку в республіці зведено 6200 шкіл на 1745 тис. учнів, обладнано 19 тис. нових навчальних кабінетів і лабораторій, близько 12 тис. майстерень і 2300 спортзалів.

Успіхи в зміцненні навчально-матеріальної бази шкіл дали можливість XXIII з'їздові КПРС та XXIII з'їздові КП України схвалити рішення про завершення в наступній п'ятирічці переходу до загальної освіти і повної середньої освіти.

⁵ «Радянська освіта», 3 березня і 13 червня 1962 р.

⁶ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 856, арк. 5.

⁷ «Радянська освіта», 7 липня 1962 р.

⁸ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 953, арк. 2.

⁹ «Радянська освіта», 4 січня і 31 жовтня 1964 р.

В. Р. СТОРОЖУК

Зміцнення колективності партійного керівництва на Україні в 1921—1925 рр.

318/1, 318/2, 323/3, 361/1), Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 1, од. зб. 628; оп. 7, од. зб. 981; оп. 13, од. зб. 91, 93, 114, 116, 123, 130, 155, 160, 168, 192; ф. 3, оп. 1, од. зб. 1890, 2305; ф. 29, оп. 1, од. зб. 459, 542, 1359, 2192, 2213, 2343, 2838; ф. 32, оп. 1, од. зб. 214, 2192), періодичну пресу, історико-партійну літературу, присвячену діяльності КП(б)У у відбудовний період¹.

¹ Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление пролетариата и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959; В. Самофалов. Коммунистична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; П. Бачинський, О. Бородін. Борьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.); К., 1968; П. А. Родионов. Коллективность — высший принцип партийного руководства, М., 1967, та ін.

При дослідженні даного питання використано праці В. І. Леніна, рішення з'їздів, конференцій, пленумів ЦК РКП(б), Всеукраїнських партконференцій, пленумів ЦК КП(б)У, матеріали партархівів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 17, оп. б/н, од. зб. 237, 346/1, 346/2; оп. 4, од. зб. 392, 393, 394; оп. 216, од. зб.

Колективність — вищий принцип партійного керівництва, що випливає із самої природи Комуністичної партії як колективного вождя і організатора мас. Проте широта, форми і методи практичного застосування цього принципу прямо залежать від конкретних історичних умов, у яких діє партія. В роки громадянської війни для діяльності РКП(б) були характерні організаційний централізм та відносно згортання колективних методів керівництва. В період мирного будівництва вирішального значення набуло послідовне проведення внутріпартійної демократії, удосконалення колективності керівництва.

Комуністична партія України провела в 1921—1925 рр. велику роботу по розгортанню внутріпартійної демократії й колективності керівництва. Відповідно до Статуту регулярно скликалися партійні збори, конференції, на яких обговорювалися найважливіші питання політики партії, державного, господарського і культурного будівництва в республіці, провадилися перевибори партійних органів. Уже після X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) відбулися звітно-виборні збори в первинних осередках, влітку і восени — збори і конференції в районних (міських), повітових, губернських організаціях, а 9—13 грудня 1921 р. проходила VI конференція КП(б)У. В центрі уваги зборів, конференцій стояли питання, пов'язані з роз'ясненням і практичним втіленням у життя рішення X з'їзду РКП(б) про перехід до нової економічної політики, про партійне будівництво та ін.

Предметом постійного піклування КП України було зміцнення виборних органів — бюро і партійних комітетів. У досліджуваній період значно розширилися партійні органи, поповнилися свіжими силами як за рахунок старих, ідейно-загартованих кадрів, так і молодих здібних членів партії, переважно з робітників і селян. Якщо на VI конференції КП(б)У Центральний Комітет був обраний у кількості 21 члена і 5 кандидатів, то на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.) — 45 членів і 17 кандидатів. Розширено було склад місцевих партійних комітетів та бюро осередків. Весною 1923 р. налічувалося 202 члени губкомів, а після перевиборів у квітні 1924 р. — 306. Кількість членів окружкомів відповідно збільшилася з 606 до 1177, міських райкомів — з 183 до 378 чол., фабрично-заводських осередків — з 3 до 5—7, а на таких великих заводах, як ім. Петровського в Катеринославі, Харківський паровозний та ін. — до 9—15 чол. Водночас відбувався процес оновлення партійних органів. Так, восени 1925 р. склад окружкомів КП(б)У в середньому поновився на 60%, райкомів — на 55%—65%, бюро осередків — на 45%—75%. Усе це відкривало можливості для якнайбільшого використання досвіду творчих сил партії і народу в інтересах побудови соціалізму.

Розширюючи склад партійних органів, Комуністична партія України головну увагу приділяла забезпеченню колективності в їх роботі. Більш ретельно готувалися й змістовно проводилися пленуми та засідання бюро партійних комітетів. Про це свідчить діяльність ЦК КП(б)У, до складу якого комуністи систематично обирали кращих представників партії, вірних лєнінців: Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, В. П. Затонського, М. Ф. Владимирського, Е. Й. Квірінга, О. Г. Шліхтера, М. Л. Рухимовича, П. П. Постничева, К. О. Кіркїжа та ін. Регулярно скликалися пленуми, засідання Політбюро, Оргбюро й Секретаріату ЦК КП(б)У. Тільки за період переходу від війни до мирного будівництва відбулося 6 пленумів, 101 засідання Політбюро, 92 засідання Оргбюро ЦК КП(б)У, на яких розглянуто 2308 питань. Між VI—VII конференціями КП(б)У пленум ЦК КП(б)У збирався шість раз, між VII—VIII — чотири, між VIII конференцією і IX з'їздом КП(б)У — сім. На пленумах розглядалися корінні питання розвитку народного господарства і культури України, партійного й державного будівництва, роботи масових організацій трудящих.

Партійні організації республіки в своїй діяльності спирались на досвід і знання партійного активу, широких мас комуністів і безпартійних. Партійні комітети періодично скликали розширені пленуми, партактиви, наради. Великого значення набули постійнодіючі наради і комісії з окремих галузей, що створювалися партійними комітетами при організаційно-інструкторських відділах. З 1923 р. при ЦК КП(б)У працювали транспортна і кооперативна наради. При Одеському губкомі — організаційна, сільська, транспортна, кооперативно-торговельна наради, ряд комісій по вивченню окремих питань.

Зміцненню колективності керівництва сприяла добре поставлена партійна інформація. В журналах «Известия ЦК КП(б)У», «Знамя коммунизма» систематично публікувалися звіти про роботу ЦК КП(б)У та його відділів, найважливіші постанови, циркулярні листи ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Після XIII з'їзду РКП(б) ЦК КП(б)У надсилав партійним організаціям стенограми пленумів, нарад, закриті листи про міжнародне і внутрішнє становище, найважливіші рішення партії. З січня 1924 р. до IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.) Центральний Комітет надіслав партосередкам 11 таких листів. Місцеві партійні комітети періодично повідомляли про свою діяльність через місцеву пресу, спеціальні бюлетені, закриті листи. Велике значення для обізнаності членів партії з діяльністю парторганів, а останніх — з роботою на місцях мали систематичні виїзди членів ЦК, губкомів, окружкомів, райкомів та інших відповідальних працівників парторганізацій, їх виступи на зборах, активах, пленумах, конферен-

ціях. Цьому ж сприяли також виклики в партійні комітети секретарів для звітів про роботу. Водночас ЦК КП(б)У, місцеві партійні комітети вимагали звітності від підлеглих їм організацій (письмові звіти, закриті політичні листи, протоколи). Всі ці заходи сприяли розширенню і зміцненню зв'язку з широкими партійними масами, збагачували і підвищували дієвість колективного керівництва партійних комітетів.

Колективне обговорення і вироблення рішень партійні комітети поєднували з конкретною організаційною роботою по втіленню прийнятих рішень у життя, бо саме в цьому суть колективності керівництва. Особливу увагу приділяли перевірці виконання прийнятих рішень. ЦК КП(б)У систематично вивчав стан справ на місцях, заслуховував звіти губкомів, окружкомів, райкомів і первинних організацій з окремих питань роботи. Від VII до VIII конференції КП(б)У члени ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, Д. З. Лебідь та інші здійснили по 20 і більше виїздів на місця. За цей же період ЦК КП(б)У обговорив звіти про роботу всіх губкомів, 14 окружкомів, 8 райкомів і 9 партосередків.

Комуністична партія України вела рішучу боротьбу проти порушень і перекручень внутріпартійної демократії колективності керівництва, що мали місце в окремих парторганізаціях. До порушників вживались найрішучіші заходи, аж до зняття з роботи і виключення з партії.

В 1921—1925 рр. партійним організаціям України довелося витримати жорстоку боротьбу з троцькістами та іншими антиленінськими опозиційними групами, які прагнули використати у своїх фракційних цілях курс партії на розгортання внутріпартійної демократії, ревізувати організаційні принципи більшовизму, розколоти партію й звернути її з ленінського шляху. Це особливо яскраво виявилось восени 1923 р. під час дискусії про внутріпартійне становище, навіязаної партії Троцьким та його прихильниками. Комуністична партія України рішуче виступила проти домагань опозиціонерів, продемонструвала бойову єдність і згуртованість своїх рядів навколо ленінського ЦК РКП(б): 99% виробничих осередків України проголосували за лінію ЦК РКП(б).

Робота, проведена КП України по розширенню і зміцненню колективності керівництва у відбудовний період, сприяла зміцненню єдності партійних рядів, партійної дисципліни, розвитку ініціативи та активності широких партійних і безпартійних мас у боротьбі за відбудову народного господарства

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ШКІЛ ПС ВИХОВАННЮ УЧНІВ НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА

Вихованню учнів на великому прикладі життя і діяльності В. І. Леніна, на героїчних традиціях нашої партії і народу парторганізації шкіл республіки завжди надавали важливого значення, але ще більш уваги стали приділяти цьому після опублікування постанов ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «Про 50-річчя ВЛКСМ і комуністичне виховання молоді» та інших рішень партії з ідеологічних питань. Більшість з питань, що обговорювалися на партійних зборах, засіданнях партбюро шкільних партійних організацій були спрямовані на виконання вимог партії щодо підвищення рівня виховної роботи, використання революційного досвіду нашої партії, прикладу старших поколінь, життя і революційної діяльності В. І. Леніна в роботі по вихованню в шкільній молоді ідейної переконаності, політичної свідомості, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Центрами виховної роботи стали кімнати-музеї В. І. Леніна, ленінські зали, музеї бойової і трудової слави, краєзнавчі музеї. При безпосередній участі і під керівництвом партійних організацій в республіці створені і нині працюють понад 10 тис. ленінських шкільних музеїв¹.

У шкільному музеї В. І. Леніна Олишівської середньої школи, що на Чернігівщині, проведено вже понад 200 уроків, виховних годин і учбово-виховних заходів. Так, на уроці історії в 10 класі по темі «Завіти В. І. Леніна» були використані праці В. І. Леніна «Краще менше та краще», «Про кооперацію», «Сторінки з щоденника», репродукції картин «Ходоки у В. І. Леніна», «В. І. Ленін в робочому кабінеті в 1922 році», «В. І. Ленін на випробуванні електроплуга» та інші². Це сприяло значно глибшому засвоєнню матеріалу, допомогло відчувати дух епохи, краще пізнати шляхи, якими Ілліч і керована ним партія вели народ до світлої мети. Але розраховувати на успіх можна тільки тоді, коли кожний урок позначений чимсь новим, викликає зацікавлення, любов до знань. На такому уроці не буде байдужих, учні повністю засвоюють матеріал.

Вдало застосовуючи різні методи, вчителька історії Димерської середньої школи Київської області М. П. Ніколаєнко домоглася того, що вже кілька років в неї немає невстигаючих і школярі, як правило, мають міцні знання з історії і суспільствознавства. Під час вивчення теми «Підготовка до проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції» учні ознайомилися з окремими статтями В. І. Леніна, прослухали записи виступу Володимира Ілліча на II з'їзді Рад і добре засвоїли цю

¹ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1316, арк. 36.

² Поточний архів Чернігівського інституту удосконалення кваліфікації вчителів, 1967. Альбом-рапорт шкіл Чернігівського району «Назустріч 50-річчю Великого Жовтня», 1967 р.

тему³. Вчителька застосовує письмову перевірку знань, що привчає учнів стисло відповідати на поставлені запитання, багато уваги приділяє створенню наочних посібників, таблиць, навчає працювати над історичними документами, картинами, складати діаграми, хронологічні і текстові таблиці. Усе це позитивно впливає на якість знань учнів, допомагає формуванню у них марксистсько-ленінського світогляду.

Різноманітні форми і методи, за допомогою яких вчителі знайомлять учнів з життям і діяльністю В. І. Леніна. Так, під час підготовки до семінарського заняття на тему «Заповіти В. І. Леніна молоді» учні 10 класу Бориспільської середньої школи № 3 (вчителька Н. І. Кичинська) у своєму шкільному Ленінському музеї ознайомилися із спогадами старих більшовиків-делегатів III з'їзду комсомолу Волкової і Білоусова, з промовою Ілляча, розглянули картину художника Б. В. Йогансона «Виступ В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу». Емоційна і змістовна розповідь екскурсовода справила велике враження на слухачів, а все разом дало можливість цікаво і змістовно провести семінар⁴.

Цінним в проведенні уроків в музеях і ленінських залах є те, що тут найкраще можна показати нерозривну єдність життя і діяльності В. І. Леніна й партії, створеної ним, ленінських теоретичних положень і практичної діяльності партії по втіленню їх в життя. Тому деякі уроки особливо бажано проводити в шкільних ленінських музеях. Наприклад, урок з теми «Початок революційної діяльності В. І. Леніна» учитель історії, комуніст, директор Берестовецької середньої школи на Чернігівщині М. Ю. Барішевський побудував цілком на матеріалах експозиції ленінської кімнати⁵. Учні не лише слухали розповідь учителя, а й уважно вдивлялися в кожную картину, в кожний документ, усвідомлюючи, як формувався революційний світогляд Леніна під впливом сім'ї, життя народу, революційно-демократичної літератури. Під час уроку М. Ю. Барішевський часто проводив невеликі бесіди про зміст використаних картин і документів, що також сприяло активізації мислення учнів. Звичайно, не завжди є потреба проводити всі уроки в ленінських кімнатах чи музеях. Частина матеріалу вчителі беруть на уроки звідти з собою.

Центрами виховної роботи у школі № 79 м. Києва стали музеї В. І. Леніна, бойової слави і тематичний «Як тебе не любити, Києве мій», створені учнями під керівництвом учителів-комуністів. Партійна організація школи планує свою роботу так, щоб максимально використати експонати цих музеїв у роботі по вихованню громадян-ленінців. Програмою дій кожного вчителя школи став девіз «За глибокі знання, ідейний гарт і красиві вчинки учнів», який ухвалили на відкритих партійних зборах. Партійна організація і педагогічний колектив виховують в учнів любов і повагу до традицій, які народжуються в шкільному колективі. Ними вже стали відзначення дня народження В. І. Леніна, початку навчального року, свята «за честь школи» та ін. Першого вересня перед початком занять вся школа урочисто проходить біля бюста В. І. Леніна, біля якого стоїть почесна варта ветеранів ленінської партії, комсомольців і піонерів. Потім у кожному класі виступають із спогадами про любимого вождя ті, кому випало щастя бачити Ілляча.

З 1960 р. у школі запроваджено уроки, на яких розповідають про мужність і героїзм радянських людей. Це також вже є традицією. Ось

³ Підвищення рівня знань учнів і попередження другорічництва, Ж., 1967, стор. 28.

⁴ «Радянська школа», 1968, № 11, стор. 21.

⁵ Поточний архів Чернігівського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів. Протоколи засідання ради Інституту за 1968 р.

деякі теми таких уроків, проведених у різних класах у 1966/67 навчальному році: «Полум'яний Фелікс» (ім'ям Ф. Е. Держинського названа піонерська дружина школи), «Жінки-герої війни і праці», «Доки б'ється серце» (про щоденник і листи Героя Радянського Союзу льотчиці Жені Рудневої), «Вічна пам'ять героям, що загинули, вічна слава тим, хто живе», «В гостях комуністи — герої Жовтня» тощо. Знаючи наперед тему уроку, учні читають відповідну літературу, переглядають кінофільми, зустрічаються з героями, або з тими, хто їх знав. Цікаві були зустрічі учнів 6—7 класів з членом КПРС з 1915 р., Героєм Радянського Союзу І. Г. Драченком. Старшокласники один із уроків завершили поїздкою до Трипілля⁶.

Партійна організація спрямовує роботу педагогічного колективу школи в такому напрямі, щоб навчання і виховання гармонійно поєднувалися, щоб комуністи були прикладом для інших. Питання про якість знань учнів в класах де працюють комуністи, обговорювалося на засіданні партбюро, на якому було визначено ефективні шляхи до покращення навчання і виховання. В результаті наполегливої роботи партійної організації і всього педагогічного колективу половина учнів школи навчається тільки на «5» і «4».

В багатьох школах республіки партійні організації приділяють велику увагу пошукам нових форм ленінського виховання, більшість яких згодом стає традиційними. Так за ініціативою партійної організації середньої школи № 2 м. Чернівці 22 квітня кожного року в актовому залі відбуваються ленінські читання для старшокласників. За традицією їх проводить випускний клас. Це немовби їх своєрідний звіт за навчання і працю у школі, клятва на майбутнє. Першою учні слухають доповідь «Життя і діяльність В. І. Леніна — великий приклад для молоді», а потім інші. В урочистій обстановці вручаються Почесні грамоти тим з учнів, кого занесли до Книги Пошани за успіхи у навчанні, праці і громадській роботі. Завершують ленінські читання тематичний концерт і спів «Інтернаціоналу»⁷.

Змістовно проходять ленінські читання у середній школі № 34 м. Кіровограда, № 153 м. Києва, № 18 м. Ровно, Олишівській середній школі Чернігівської області та інших. Методика проведення їх різноманітна, але здебільшого зводиться до глибокого опрацювання творів В. І. Леніна, читання художніх творів уголос, спогадів про Ілліча, а також до підготовки учнями рефератів, тематичних оглядів літератури, організації кінофестивалів, виставок образотворчого мистецтва з наступним обговоренням тощо.

Завжди цікаво проводять кінофестиваль фільмів про В. І. Леніна клуб любителів кіномистецтва і шкільний кінотеатр Таращанської середньої школи № 1. У квітні 1967 р. було проведено кінофестиваль та конференцію на тему «Образ В. І. Леніна в радянському кіномистецтві», під час яких демонструвалися фільми «Розповіді про Леніна», «На початку століття», «Синій зошит». Після перегляду нового художнього фільму «Страчені на світанку» відбулося його колективне обговорення⁸.

Ленінському вихованню школярів значно сприяють уроки з історії і суспільствознавства, під час яких вчителі намагаються навчити учнів працювати над творами В. І. Леніна, вивчати окремі його праці, робити повідомлення про них.

⁶ Поточний архів партійної організації середньої школи № 79 м. Києва. Книга обліку виховних заходів у 1966/67 навчальному році.

⁷ «Народне господарство», 1966, № 5, стор. 88.

⁸ Підвищення рівня знань учнів і попередження другорічництва, стор. 94.

Якщо у 1963/64 навчальному році були зроблені тільки перші кроки у цій справі і деякі учителі несміливо підходили до викладання теорії, вважаючи, що вона буде не під силу учням, то нині, з введенням суспільствознавства, багато з них нагромадили цінний досвід. Це зокрема вчителі С. Є. Крол (середня школа № 170 м. Києва), Є. О. Дмитрієва (середня школа № 52 м. Львова), І. О. Сергєєва (середня школа № 6 м. Комунарска), Є. Є. Прокушева (середня школа № 5 м. Чернігова) та інші.

Змістовна робота учителів по вивченню таких праць В. І. Леніна, як «Про двовладдя», «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Марксизм і повстання», «Чергові завдання радянської влади», «Завдання спілок молоді», «Великий почин» сприяють кращому усвідомленню учнями ролі В. І. Леніна як вождя партії і революції, організатора і керівника радянської держави. Досвід показує, що вивчення творів В. І. Леніна тільки тоді матиме успіх, якщо воно тісно пов'язуватиметься з фактичним матеріалом теми і в той же час спиратиметься на положення, вже засвоєні учнями.

Шляхом бесіди передові вчителі створюють відповідну проблемну ситуацію, яка викликає в учнів інтенсивне мислення. Так, перед вивченням статті В. І. Леніна «Про двовладдя» вчитель С. Є. Крол розповів про встановлення двовладдя в Росії, а потім під час короткої бесіди підвів учнів до таких проблемних питань: Чому встановилось двовладдя? Чиєю перемогою воно могло закінчитися? Яку тактику мав виробити пролетаріат, щоб взяти владу в свої руки? Учитель повідомив, що відповісти на ці запитання можна тільки ознайомившись з статтею, і після цього організував роботу учнів над її текстом⁹. Такий підхід до вивчення праць Володимира Ілліча не тільки поглиблює знання учнів, теоретично та ідейно, а й допомагає їм краще уявити гігантський розмах діяльності вождя, вчить по-ленінському підходити до вивчення окремих явищ суспільного розвитку, фактів і подій життя. Особливо змістовними, з емоційною наснагою бувають уроки, що проходять в шкільному музеї В. І. Леніна.

З роками у справі комуністичного виховання школярів нагромаджується певний досвід, який завдяки постійній увазі партійних організацій стає здобутком кожного учителя. Цьому сприяла також обласна науково-практична конференція із питань кращого використання шкільних музеїв у виховній роботі серед шкільної молоді, що відбулася у Чернігові в січні 1969 р. за ініціативою парторганізацій шкіл. Її учасники — вчителі та вихователі — заслухали кілька доповідей про ідейне загартування молоді. Зокрема, досвідом про інтернаціональне виховання школярів поділилась директор Чернігівської середньої школи № 20 Т. Т. Атрощенко, про виховання учнів на прикладі життя письменника Миколи Островського розповів організатор музею письменника-комуніста в середній школі № 11 М. Д. Кертес. Змістовними і повчальними були доповіді: «В. І. Ленін про комуністичне виховання», «Образ Леніна в мистецтві», «В. І. Ленін і музика», «Виховання учнів на прикладі життя і діяльності Володимира Ілліча». Доповідачі відмічали, що діти захоплюються образом юного Володі Ульянова, прагнуть наслідувати йому у навчанні, гартуванні характеру і сили волі.

Факти, матеріали із життя Ілліча, ленінські праці викликають в учнів велику зацікавленість. Там, де учитель підбирає нові яскраві невідомі учням факти, живі і переконливі приклади, створюється своєрідний, емоційний фон, настає піднесення і натхнення, пробуджується думка учнів.

⁹ «Радянська школа», 1969, № 1, стор. 23.

Великої уваги у справі виховання молоді на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна партійні організації шкіл надають поїздкам та екскурсіям по ленінських місцях Москви, Ленінграда, Ульяновська та інших міст. Ця робота особливо пожвавилась тепер, коли ведеться активна підготовка до ленінського ювілею. Протягом останніх років у школах також були проведені краєзнавчі експедиції, присвячені 90-річчю від дня народження В. І. Леніна, 40-річчю піонерської організації ім. В. І. Леніна, 60-річчю II з'їзду РСДРП, «Шляхами великого Жовтня» і інші, в яких взяло участь понад 10 млн. школярів¹⁰. В експедиції школярів України, присвяченій 60-річчю II з'їзду РСДРП, на Чернігівщині було створено 1291 загін, до якого входило 60 тис. учнів¹¹, 72 тис. учнів Київщини брали участь в експедиції «Шляхами великого Жовтня». Вони організували 300 зустрічей з старими комуністами, які знали В. І. Леніна, боролися на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн, делегатами партійних з'їздів, передовиками виробництва¹².

Плідно працює під керівництвом партійної організації загін червоних слідопитів Шепетівської середньої школи № 5, який встановив зв'язки з людьми, які особисто знали В. І. Леніна, брали участь в революційній боротьбі, билися за владу Рад. Слідопити Прилуцького будинку піонерів зібрали цікаві матеріали про створення дитячої комуністичної організації свого району, розшукали її фундаторів, а з їх допомогою — копію листа, який перші піонери писали В. І. Леніну¹³. За останні роки партійні організації провели обласні та республіканські зльоти юних істориків, слідопитів, де провідне місце відводилось ленінській тематиці. А чотири походи по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, проведені протягом 1965—1968 рр., стали справжньою школою ленінського виховання нашої молоді.

Створення ленінських музеїв, кімнат і куточків, ленінські читання, розповіді і спогади старих більшовиків, які зустрічалися з Володимиром Іллічем, науково-теоретичні конференції, екскурсії по ленінських місцях, конкурси на краще виконання творів, присвячених Іллічу, написання творів про любимого вождя, організація кінофестивалів — все це міцно увійшло в практику роботи партійних організацій і педагогічних колективів більшості шкіл республіки, активно допомагає ростити покоління людей, політично зрілих, глибоко ідейних і сильних духом, озброєних міцними знаннями основ наук, самовідданих і переконаних борців за комунізм, патріотів та інтернаціоналістів.

Багатий досвід партійних організацій шкіл має велике повчальне значення і буде сприяти дальшому вдосконаленню форм і методів виховання учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна. Але потрібно, щоб ця робота не зводилась тільки до вивчення того, що було в минулому. Цілком правильно роблять ті партійні організації, які спрямовують роботу так, щоб учні добре зрозуміли, як в сьогоденні звершеннях партії і народу здійснюється ленінське вчення, його задуми і плани. Ленінська тема повинна пронизувати все життя школи, а ознайомлення учнів з життям вождя, його революційною і державною діяльністю, рисами характеру — тісно переплітатись з вивченням ленінізму і активною участю школярів в загальній справі нашого народу. Тільки так можна виховати з молоді людини справжнього комуніста.

М. М. ОСТРЯНКО

¹⁰ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 14, арк. 219.

¹¹ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 8331, оп. 1, од. зб. 19, арк. 180.

¹² Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 14, арк. 78.

¹³ «Радянська освіта», 18 січня 1969 р.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ДБАЙЛИВО ОХОРОНЯТИ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТНИКИ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Комуністична партія Радянського Союзу, розв'язуючи завдання побудови нового суспільства, створюючи нову соціалістичну культуру, черпає сили і натхнення в ленінських ідеях, спирається на все багатство прогресивної людської думки.

Ленінська теорія пролетарської культури виходить з положення про те, що пролетарська культура є закономірним розвитком знань, традицій, культури, вироблених людством за всю його багатовікову історію.

Ленінське ставлення до культурної спадщини було сформульовано у промові вождя на III з'їзді комсомолу 2 жовтня 1920 р.: «Пролетарська культура не є культура, що вискочила невідомо звідки, не є вигадка людей, які називають себе спеціалістами по пролетарській культурі. Це все цілковита нісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства»¹.

Вже в перші дні після Жовтневої соціалістичної революції у зверненні Радянського уряду «До робітників, селян, службовців і всіх громадян Росії» говорилося: «Громадяни, охороняйте пам'ятники, будівлі..., документи,— все це ваша історія, ваша гордість. Пам'ятайте, що все це ґрунт, на якому виростає ваше нове народне мистецтво»². А в 1918 р. за підписом В. І. Леніна вийшли декрети «Про пам'ятники республіки», у відповідності з якими усі цінності культури було оголошено всенародними і взято під охорону держави³.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції український народ дістав реальну можливість глибокого досягнення створюваних віками духовних національних скарбів, могутнього розкриття своїх творчих сил.

Київщина багата на історико-культурні пам'ятники. Але під час Великої Вітчизняної війни фашистські загарбники знищили їх близько тисячі, зокрема скульптурні монументи В. І. Леніну, видатним державним і політичним діячам, а також діячам науки, літератури й мистецтва, стародавні палаці і фортеці, Успенський собор Києво-Печерської лаври з його прекрасними фресками, мозаїкою та скульптурою тощо. Тому у повоєнний час довелося здійснити великі за обсягом реставраційні роботи, аби повернути нашій культурі хоча б дещо з того, що так безжалісно було сплюндровано гітлерівцями.

Щорічно витрачаються значні кошти також для консервації та

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

² Сборник Охрана памятников истории и культуры. Декреты, постановления, распоряжения Правительства СССР и Правительства РСФСР. 1917—1968, М., 1968, стор. 14 (на правах рукопису).

³ Культурне будівництво в Українській РСР. (1917 — червень 1941 рр.). Збірник документів, т. I, К., 1959, №№ 9, 12, 14, 16, 17, 18 та ін.

наукового дослідження пам'ятників історії та культури. Так, на відбудову та капітальний ремонт лише Києво-Печерського заповідника держава витратила близько 5 млн. крб. Значну роботу виконано до 50-річного ювілею Великого Жовтня та 20-ї річниці від дня перемоги над фашистською Німеччиною. До цих знаменних дат споруджено багато пам'ятників-обелісків на братських могилах, встановлено надмогильники на поодиноких похованнях героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

До 100-річчя від дня народження генія людства — В. І. Леніна в багатьох районах м. Києва споруджено пам'ятники, зокрема, на території заводів «Більшовик», «Арсенал», ім. Паризької Комуні та ДШК. До славного ювілею намічено також відкрити ряд монументів та пам'ятних знаків партійним і радянським діячам, діячам культури й науки, учасникам громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Так, на заводі «Укркабель» збудовано пам'ятник робітникам цього підприємства, які загинули під час минулої війни. У Києві уже встановлено монументи Героям Радянського Союзу, які брали участь у форсуванні Дніпра та визволенні міста — М. Г. Шепелеву, Ф. А. Пушеній, М. Ф. Котельникову, М. О. Боровиченко та іншим. Нині зведено монумент на честь воїнів, що загинули в Дарницькому концтаборі.

ЦК КП України та уряд республіки повсякденно піклуються про історико-культурну спадщину нашого народу. За останні роки було ухвалено ряд рішень про поліпшення її охорони, збереження й раціональне використання.

22 серпня 1968 р. Президія Ради Міністрів УРСР зобов'язала виконками обласних Рад депутатів трудящих, Держбуд і Міністерство культури УРСР та Київську міську організацію Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури вжити дійових заходів до виправлення недоліків у цьому питанні. 26 листопада 1968 р. Виконком Київської міської Ради депутатів трудящих зобов'язав відповідні організації взяти на облік усі пам'ятники міста, виробити пропозиції щодо їх якісної і вчасної реставрації, доцільного використання пам'ятників архітектури, створення охоронних зон, зон регульованої забудови, а також історико-археологічного парку-музею на схилах Старо-Київської гори.

Однак у справі охорони пам'ятників історії та культури ще є істотні недоліки. Чимало з них досі не взято на облік, якість реставраційних робіт не завжди відповідає сучасним вимогам і т. д. Чимало пам'ятників зводиться останнім часом без дозволу ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР. Як правило, такі споруди виконуються з недоброякісних матеріалів, на низькому художньому рівні, тому містичтву треба покласти край, оскільки такі твори не сприяють ідеологічному та естетичному вихованню широких трудящих мас, хоч витрачаються на них великі кошти.

У своїй повсякденній роботі організації Товариства охорони пам'ятників, широка громадськість повинні пам'ятати, що на сторожі збереження культурної спадщини народу стоять держава та радянське законодавство.

Важливе значення в зв'язку з інтенсивною забудовою м. Києва має розробка науково обгрунтованих пропозицій по створенню охоронних зон і зон регульованої забудови. За пропозицією комісії, до якої входять історики, архітектори, археологи та спеціалісти інших напрямів науки, до згаданих зон включено Старокиївську та Михайлівську гори, Киселівку, Дитинку, Звіринець, Щекавицю, Китаївське городище. До архітектурних заповідників належать садиби Видубецького й Фло-

рівського монастирів, Кирилівської церкви, а також колишнього Київського братства та Києво-Могилянської колегії, Червона площа, вулиця Зелінського, квартал між Набережно-Микільською, Почайницькою, Іллінською вулицями, стара та нова Печерська фортеця в районі вулиць Цитадельної і Сурікова. Проектом передбачається у цих заповідних зонах заборонити будь-яке будівництво. Гармонійне поєднання архітектури майбутнього з надбанням минулого зробить зовнішній вигляд чудового міста над Дніпром ще прекраснішим.

Одним з найголовніших завдань Товариства охорони пам'яток старовини є популяризація історико-культурної спадщини нашого народу. У постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» підкреслено, що одним з дійових засобів ідейного виховання трудящих, особливо молоді, на досвіді Комуністичної партії, на революційних бойових і трудових традиціях народу, зміцнення у неї почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, любові до соціалістичної Вітчизни є широке ознайомлення з багатою культурною спадщиною народів нашої країни⁴. Багато зарубіжних туристів знайомляться з визначними пам'ятниками древньої слов'янської культури, створеними народними умільцями України, зокрема її столиці — м. Києва. Вони на власні очі бачать нікчемність наклепів наших ідеологічних ворогів, які намагаються за будь-яку ціну, не гребуючи ніякими засобами, принизити роль української культури.

З метою кращої пропаганди серед населення історико-культурної спадщини відповідні організації повинні докорінно поліпшити пропаганду пам'яток історії та культури, розробити для туристів спеціальні маршрути й забезпечити їх кваліфікованими екскурсоводами, видати значним тиражем необхідну літературу. Певний позитивний досвід у цьому напрямі набули організації Товариства охорони пам'ятників. За пропозицією Правління республіканського Товариства більшість газет («Правда України», «Радянська освіта», «Культура і життя», «Сільські вісті» та інші) відкрили спеціальні рубрики, в яких систематично вміщують матеріали про пам'ятники історії та культури. Велику допомогу Товариству в популяризації історико-культурної спадщини нашого народу подають також газети «Літературна Україна», «Вечірній Київ», журнали «Україна», «Ранок», «Народна творчість та етнографія», «Український історичний журнал».

Члени Київської міської організації Товариства охорони пам'ятників та активісти дедалі частіше виступають у місцевій та республіканській пресі. У випуску щомісячного радіожурналу «Пам'ятники України» найактивнішу участь беруть архітектори І. О. Ігнаткін, Г. Н. Логвин, історики О. М. Апанович, І. Ф. Шатилюк, О. Й. Щусь, скульптор І. М. Гончар та інші. Проте, на жаль, періодична преса, радіо й телебачення для пропаганди пам'ятників старовини використовуються ще недостатньо. Так, ще й досі не виходить у голубий ефір тележурнал «Пам'ятники України». Недостатньо видається путівників, буклетів, проспектів, нарисів про визначні місця України, не створюються науково-популярні фільми.

Знайомство підліткового покоління з пам'ятниками історії та культури свого народу має велике значення для його патріотичного виховання. Тому особлива увага приділяється діяльності секцій юних дослідників і охоронців пам'ятників при правліннях міської та районних організацій Товариства. До них уже залучено 16 тис. школярів.

Однак цього замало. Первинні організації Товариства потрібно

⁴ «Правда», 6 жовтня 1968 р.

створити в усіх школах. Юні дослідники, що брали участь у IV Всесоюзному поході по місцях революційної, бойової й трудової слави радянського народу, присвяченого 50-річчю Ленінського комсомолу, встановили багато імен невідомих героїв і розшукали їх родичів.

Добре організовуються походи школярів по пам'ятних місцях України і Радянського Союзу в Дарницькому районі. До речі, тут членством охоплено найбільшу кількість юних киян. Шевченківська районна організація практикує так звані заочні туристські походи по місцях, пов'язаних з діяльністю В. І. Леніна. Їх здійснено уже два. Крім школярів, у них беруть участь і дорослі. Набули поширення масові автобусні екскурсії працівників підприємств і установ району по місцях революційного минулого та героїчної оборони м. Києва під час Великої Вітчизняної війни. Однак правління міської і районних організацій Товариства спільно з відповідними установами слід виробити заходи щодо активнішої участі учнівської молоді у діяльності первинних організацій. Для цього їм необхідно докладно розробити тематику і тексти лекцій, влаштовувати тематичні вечори, екскурсії, походи, проводити бесіди.

Незабаром Шевченківська районна організація випустить інформаційний бюлетень, який висвітлюватиме мету, завдання Товариства і поширюватиме досвід роботи первинних осередків. Найближчим часом буде також підбито підсумки конкурсу на кращу стінгазету.

Необхідно розгорнути широку підготовку до відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Особливу увагу треба звернути на організацію зустрічей з ветеранами революції, проведення біля пам'ятників В. І. Леніну піонерських лінійок і т. ін.

До визначної дати в житті нашої країни і всього прогресивного людства члени Шевченківської і Печерської районних організацій підготували лекції: «Образ В. І. Леніна в образотворчому мистецтві», «Образ В. І. Леніна в народному декоративному мистецтві».

Товариство охорони пам'ятників повинно виявити, вивчити і комплексно обстежити всі пам'ятники історії та культури і взяти їх на облік. Необхідно використати всі можливі методи й форми для вирішення цих важливих завдань. Найрезультативнішою нині є діяльність комісій і комплексних бригад, до яких входять фахівці різних галузей науки. Щоб пам'ятники архітектури використовувались тільки для культурно-освітніх цілей, треба на кожний з них протягом 1968—1969 рр. скласти короткі історичні картки й анотації і найближчим часом видати каталог пам'ятників культури Української РСР, а також карту їх розміщення. В цьому напрямі вже дещо зроблено Київською міською організацією Товариства охорони пам'ятників. Так, у 1968 р. вона разом з Управлінням у справах будівництва і архітектури при міськраді виявила 70 пам'ятників архітектури і занесла їх до додаткових списків.

З кожним днем стають кращими наші міста і села внаслідок грандіозного будівництва, що розгорнулося по всій країні. Однак, захоплюючись новою архітектурою, не можна забувати про зовнішній вигляд міст, що складався віками. Нове треба гармонійно поєднувати з традиційним. Товариство зобов'язане не допускати порушення архітектурних ансамблів, як це сталося, наприклад, на Володимирській вулиці біля оперного театру (збудовано 12-ти поверховий будинок).

Товариства охорони пам'яток спрямовують свою діяльність на збереження пам'ятників народної архітектури, приділяють велику увагу створенню етнографічних музеїв на відкритому повітрі. Перший з них виник у Переяславі-Хмельницькому за активною участю заслуже-

ного працівника культури УРСР М. У. Сікорського. В недалекому майбутньому у м. Києві виникне Український музей народної архітектури та побуту. 300 його експонатів з усіх дев'яти етнографічних зон України буде розміщено на ділянці близько 200 га.

При міському Товаристві працюють 10 секцій. Добре налагоджено роботу секції історико-революційних пам'ятників (голова Т. М. Колішер), яка підготувала пропозиції щодо відзначення меморіальними дошками й бюстами пам'яті видатних партійних та державних діячів: В. П. Затонського, С. В. Косіора, П. П. Постишева, К. В. Сухомлина та інших, а також узяла активну участь у вшануванні загиблих у боротьбі з контрреволюцією. Члени історичної секції (голова О. М. Апанович) готують до видання матеріал про пам'ятники древнього Подолу. Недоліком у роботі секцій міської організації є те, що вони не подають науково-методичної допомоги секціям районних правлінь. Таку роботу веда тільки секція народних музеїв і краєзнавства (голова І. Ф. Шатилюк), систематично організовуючи семінари з керівниками музеїв, заснованих на громадських засадах, ленінських шкільних кімнат тощо.

Товариство охорони пам'ятників має серйозні претензії до республіканських науково-реставраційних виробничих майстерень щодо якості виконуваних робіт. Наприклад, дзвіниця Миколи Доброго після реставрації втратила свій первісний вигляд, зникли окремі архітектурні деталі. Майстерні майже щорічно не використовують повністю державних асигнувань і ось уже котрий рік не можуть приступити до реставрації славновісних Золотих воріт.

Товариство та його секції мають подати державним органам дійову допомогу у проведенні обліку й комплексному обстеженні пам'ятників, а також у виробленні науково обґрунтованих пропозицій по їх упорядкуванню та раціональному використанню. Цим повинні займатися громадські бригади, до яких слід залучити архітекторів, мистецтвознавців, істориків та інших фахівців. Разом з відділами у справах будівництва і архітектури треба визначити охоронні зони й увійти з пропозиціями про їх затвердження до урядових інстанцій.

Київське міське Товариство зараз є масовою організацією. Його члени — робітники, інтелігенція, учнівська та студентська молодь, військовослужбовці. У місті існує 9 районних організацій, 416 первинних осередків, понад 400 підприємств і установ є колективними членами. Індивідуальним членством охоплено понад 40 тис. осіб.

Важливою ділянкою роботи первинних осередків і колективних членів є шефська робота, яку добре поставлено, наприклад, у Московському районі. Тут 52 установи і школи доглядають за історико-революційними пам'ятниками району, за могилами тих, хто загинули в боротьбі за Радянську владу під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Міська організація Товариства охорони пам'ятників приділяє велику увагу виявленню поховань захисників Києва та встановленню пам'ятників мужнім борцям за свободу свого народу. Так, Московська районна організація докладно обстежила Голосієве і Феофанію, де відбувалися жорстокі бої з німецькими загарбниками під час оборони міста.

Члени Товариства Залізничного району порушили питання про відкриття пам'ятника герою київського підпілля, про створення комплексу пам'ятників захисникам Києва на 3-й лінії оборони. Міська й Печерська районна організації порушили клопотання про встановлення бюста одному з керівників збройного повстання в Києві (1917—1918 рр.) А. Іванову. Над проектом бюста працюють скульптор

М. К. Вронський і архітектор тов. Ковбаса. 1967 р. у Московському районі встановлено пам'ятник М. Боровиченко скульптора М. К. Вронського.

Заслуговує на увагу організований у Залізничному районі старим більшовиком тов. Соколовим громадський огляд стану пам'ятників. На честь 100-річного ювілею від дня народження В. І. Леніна в районі буде закладено алею «100 каштанів парку «Супутник».

До участі у діяльності міської організації Товариства охорони пам'ятників необхідно залучати ширші кола громадськості. Треба досягти такого становища, щоб робота організацій Товариства була зрозумілою й близькою всім мешканцям міста, а охорона пам'ятників стала справді всенародною справою. Для цього потрібно в першу чергу поліпшити діяльність правлінь організацій, створити широкий актив, налагодити тісний, діловий контакт з партійними та державними органами. Необхідно ширше практикувати систематичне проведення семінарів, нарад, конференцій з головами районних правлінь і первинних організацій. Велику допомогу в роботі первинних організацій могли б подати науково-методичні кабінети, які слід створити при міській і всіх районних організаціях. Міська організація Товариства охорони пам'ятників зосереджує всю свою увагу на виконанні накреслених партією і урядом великих завдань по охороні та збереженню історико-культурної спадщини нашого народу. З цією метою треба кожному організації Товариства перетворити на бойовий штаб патріотичного виховання радянських людей. Треба оточити піклуванням і увагою кожному пам'ятку, пов'язану з героїчною історією нашого народу, звернувши особливу увагу на пам'ятники і пам'ятні місця революційної, бойової і трудової слави радянського народу. Хай ніколи не зароста стежка до пам'ятників, обелісків, братських могил героїв революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, які віддали своє життя за перетворення в дійсність величної програми побудови комунізму, накресленої генієм людства — В. І. Леніним!

К. І. СТЕЦЬОК

Спогади

М. О. ЛЕВКОВИЧ

СКВИРСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

Весною 1919 р. Наркомос України на чолі з В. П. Затонським провадив роботу по організації народної освіти. Я в цей час очолювала оргінструкторський відділ Наркомосу і була членом колегії. Як і всім членам колегії — С. Кокошко, С. Гопнер, Мстиславському, доводилось часто виїжджати на місця, щоб налагодити роботу, провести нараду. До того ж, я мала різноманітні доручення як депутат Київської міської Ради. Повертаючись з відрядження, інформували Володимира Петровича про становище в губернії. Становище в цей час було напруженим. Проти Радянської влади активізували діяльність українські буржуазні націоналісти, які за завданням іноземних розвідок створювали терористичні групи, куркульські банди.

В південних районах України був заколот петлюрівського отамана Григор'єва, на Лівборежжі — банд Махна, з допомогою імперіалістів Антанти білогвардійські війська Денікіна вели бої проти Червоної Армії на півдні.

Наприкінці червня стояла нестерпна спека. На 13 год. дня призначено екстрену нараду у наркома. Я переглядала папери, і раптом відкрилися двері і зайшов Федір Маслюк — працівник губкому партії і Реввійськради. Він схвилювано розповів про останні події: денікінський генерал Бредов підійшов до Києва з лівого берега, петлюрівці — з правого. У місті почалася евакуація партійних і радянських установ.

— Я залишаюсь членом Київської губернської підпільної трійки, — закінчив Маслюк. — Маріє, ти працюватимеш у моїй групі. Необхідно негайно приступити до роботи.

З С. К. Ванусевич, моєю подругою, також залишеною на підпільну роботу, ми мали переправити в одне з сіл, ще не зайнятих денікінцями, вантаж для підпільників. Після детального інструктажу Федір вручив мені полотняний шматочок — посвідчення, на якому за підписом секретаря Київського губкому Рафеса вказувалося, що я направляюсь на підпільну роботу у Сквирський повіт. Другий мій фіктивний документ — паспорт, виданий ще за царських часів, був на ім'я киянки М. О. Василюк, учительки з селян, 1900 р. народження. Ми з подругою отримали документи з печаткою директорії, що направляємося на роботу в димерську школу.

До півночі віз було повністю завантажено. На дні його лежали важкі ящики, а зверху домашнє майно, горщик з китайською трояндою. Тут же примостилися ми з подругою і моєю дитиною. Вирушили в дорогу, щоб до світанку бути подалі від міста. До с. Димерки дісталися щасливо.

Вранці другого дня я пішла представлятись місцевому начальству. Зустрів повновидий дядько з іронічною посмішкою.

— Вчительки. Приїхали і живіть собі з богом. Зарплату вчителям не платять, а хоч би і платили, то ці гроші селяни не беруть, — повідомив він.

Нас це влаштовувало. Дещо з продуктів привезли з собою. Але через кілька днів постало питання, де взяти харчів для однолітньої дитини. Я вирушила до сусідів. Господарка кам'яного будинку, вислухавши моє прохання продати хліба, молока, з посмішкою відповіла:

— Ось дивіться, ми керенками обліпили стіну, замість килима. Сини пішли чи то в партизани, чи то в січовики, і працювати в господарстві нікому. Ідіть до нас копати ранню картоплю.

Другого дня порадилися з подругою і пішли на господарське поле. На роботу брали доньку, влаштовували її під деревом, а самі копали. Поверталися ввечері додому з заробітками — відром картоплі, буханкою хліба, глечиком молока.

Десятого дня, працюючи в полі, побачили на дорозі чоловіка. Коли підійшов ближче, впізнали Ф. Маслюка. Зустріч була короткою.

— Облиште все, збирайтесь в дорогу, — сказав він. Ввечері Федір пішов до місцевих властей і пред'явив посвідчення Київського повітового відділу народної освіти про переведення нас до іншої школи. Через дві години на тій же гарбі з нашим візницею ми рушили в путь. Дорогою керівник підпілля проінформував про становище в губернії, зайнятої денікінцями. Ми направлялися в с. Хейлов, що мало стати базою підпільників.

Навкруги гуркотіла земля. Підїхали до узлісся. Маслюк скочив з воза і зник поміж деревами. Ту ж мить з лісу виїхала група козацьких вершників. Один з офіцерів, зрівнявшись з нами, спитав, чи здалеку їдемо?

— З Києва до Сквири, скоро початок навчального року, поспішаємо в школу, — відповіла я. Офіцер розпитував, чи не бачили ми військові частини. Ми заявили, що вони — перші військові. Козаки поскакали вздовж дороги. Тимчасом з-за кущів вийшов Федір і ми рушили в напрямку с. Боровики, зайнятого більшовиками. Чим ближче підїжджали до села, тим виразніше чулися розриви снарядів. Коні, сполохані канонадою, влетіли на подвір'я крайньої хати. Вийшла перелякана хазяйка. Умовили її дати нам притулок, поки закінчиться бій. Скоро віз закотили в сарай, коней поставили тут же у закуток, а самі пішли до хати. З вікна побачили, як денікінці тікали до лісу. У двері хтось стукав. Хазяйка відчинила і до хати ввійшли червоногвардійці. Після короткого опиту, хто ми і звідки, вони запросили нашого ватажка піти з ними до штабу. За годину Федір повернувся і ми навкружною дорогою поїхали далі.

Була глибока ніч, коли ми підїхали до Хейловської школи. Село спало. Вранці з'ясували, що основна бідняцька частина села повністю підтримує Радянську владу, тут існує підпільна сільська Рада, голова якої під час гетьманщини й німецької окупації боровся в одному з партизанських загонів.

Перша ніч пройшла в напруженій роботі: написали і розмножили на привезеному гектографі листівку. Друкували її в лісі, а зберігали гектограф і всі до нього матеріали (желатин, гліцерин, особливі чорнила) у коморі серед домашніх старих речей. Папір поклали в скільку шафу.

Листівки Федір разом з Чередниченком розповсюдили по навколишніх селах, частину залишили вдома для зв'язкового, умовним паро-

лем якого були слова першого рядкалюбимої пісні сквирських партизанів — «Червоні лави переможуть всіх». Маслюк порадив у Хейлові листівок не розповсюджувати, передав нам партійну касу.

Кілька днів влаштовувалися у школі, прибирали, розставляли меблі. Якось село загуло немов вулик, дітлахи бігали, галасуючи, хазяйки зачиняли ворота, заганяли до сараїв птицю.

— Синьожупаники! — чулося звідусіль. Згодом з'явилися кавалеристи. Біля школи зупинилися. Один з вершників з довгим волоссям скочив на землю і попрямував до школи. У мене промайнула тривожна думка: чи не донос? Чи випадкова зупинка? Я вийшла на ганок, вирішивши не пустити нікого в приміщення.

— З ким маю честь розмовляти? — спитав він.

— А ви хто? — сказала я.

— Я також вчитель, Махно.

— Пробачте, — відповідаю непрошеному гостю, — що не запрошую до кімнати, там щойно, після тяжкої хвороби, заснула моя донька.

— Я не збираюсь тут зупинятися, але як учитель по дорозі відвіую своїх колег.

Тут же Махно підбіг до коня, скочив на нього й понісся за село.

Наша група написала листівку про бандитський загін Махна і успіхи Червоної Армії, яка почала громити денікінців.

О 11 год. ночі, коли село спало, ми почули: «Червоні лави переможуть всіх». Зв'язківець передав наказ керівника підпільної групи — через місяць переїхати до Сквири, де зосереджено центр повітової підпільної організації. Федір там очолював повітовий відділ народної освіти, де домовилися зустрічатися. Наше завдання — пайняти квартиру, налагодити зв'язки, організувати друкування листівок і партійної преси.

Настала осінь. Йшли дощі, дороги розкисли, а вісті з центру не надходили. Вирішили збиратися в дорогу. Голова сільради дав підводу, склали речі і поїхали в Сквиру. Там зупинилися на постійному дворі. Наш віз оточили незнайомі люди. Підійшов хазяїн, дав розпорядження поставити віз під повіткою, запропонував нам квартиру у будинку повітового начальника поліції.

Будинок стояв на розі двох вулиць. Кожна половина мала парадний і чорний ходи, підвал, комори і сараї, а навкруги був садок. Ввечері, коли приходив зв'язківець, Софія йшла на другу половину грати з хазяїном у карти.

Настав січень 1920 р. Я пішла у відділ освіти до Федора, одержати чергове завдання. У відповідь він простягнув мені папірець.

— Напишіть нову заяву, — заявив він, — вже розпочався новий рік. Розгорнувши папірець, я прочитала: «Червона Армія вступила на Україну, рухається до Києва. До її приходу наші партизани будуть встановлювати Радянську владу. Готуйтеся!» Це був наказ.

За тиждень головною вулицею міста пройшло близько сотні озброєних добровольців місцевого загону, які представляли денікінсько-петлюрівське військо. З протилежного кінця у місто вступили партизани. У повітрі пролунало два-три постріли добровольців і тут же замовкли. Партизани оточили «захисників старого порядку», обеззброїли їх, заарештували денікінських чиновників.

28 січня 1920 р. влада у повіті перейшла до рук ревкому, який приступив до налагодження нового життя.

Постали чергові завдання мирного соціалістичного будівництва. Члени нашої Сквирської підпільної групи повернулися до Києва.

Наш календар

АВАНГАРД АМЕРИКАНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

(До 50-річчя
компартії США)

Комуністична партія США — один з найстаріших загонів світового комуністичного руху — утворилась 1 вересня 1919 р. з групи лівого, революційного крила соціалістичної партії (СП). Керівником її було обрано Чарльза Рутенберга. Тоді ж, з іншої групи лівого крила виникла Комуністична робітнича партія, яку очолив Джон Рід. Ці події сталися під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції у Росії, в умо-

вах революційного піднесення та страйкової боротьби в США й в той же час в умовах жорстоких переслідувань і терору з боку уряду, що розпочав у липні 1919 р. «крестовий похід проти червоних». Комуністи змушені були піти в глибоке підпілля, а для легальної діяльності вони створили «Американський робітничий союз».

Заснування компартії було схвально зустрінuto передовими американськими робітниками, в тому числі і членами української національної федерації. Так її орган — газета «Робітник» писала: «Ми, українські робітники, як частина американського пролетаріату, вітаємо з'їзд комуністів і бажаємо йому найкращих успіхів... Хай живе Комуністична партія Америки! Хай живе III, Комуністичний Інтернаціонал!»¹ У грудні 1921 р. обидві компартії об'єдналися і разом з ще однією групою, що відкололася від СП і утворила Раду робітників, заснували єдину Робітничу партію, в яку влилися також революційні елементи з профспілок на чолі з У. Фостером. З початку 1924 р. вона називалася Робітничою (комуністичною) партією Америки.

Незважаючи на спроби реакції задушити молоду партію в самому зародку, вона перенесла всі перші труднощі, швидко зростала і розвивалась. Напередодні III з'їзду (грудень 1923 р.) в її рядах налічувалось 25 тис. чол. Комуністи брали активну участь у страйковій боротьбі, в створенні виробничих профспілок; з 1924 р. почали висувати своїх кандидатів на президентських виборах.

В 1925 р. проводилась реорганізація партії на основі фабрично-заводських осередків. Проте збільшення її рядів і посилення впливу на маси гальмувалися фракційною боротьбою в зв'язку із зростанням опортунізму в умовах так званого «просперити». Особливо загострилася фракційна боротьба в 1927—1929 рр., коли до керівництва партією після смерті її генерального секретаря Ч. Рутенберга пробрався Дж. Ловстон. Він проповідував реформістські правоопортуністичні ідеї про «американську винятковість», про «особливий американський капіталізм», економіці якого нібито ніщо не загрожує. Економічна криза, що охопила США в 1929—1933 рр. повністю спростувала ці ідеї та показала справжнє обличчя їх носіїв. В 1929 р. Ловстона та 200 його прихильників було виключено з партії. В 1930 р. на VII з'їзді вона була перейменована в Комуністичну партію США.

Після цього комуністам вдалося досягти міцної єдності своїх рядів. Вони завоювали авторитет у широких масах трудящих, швидко зростали їх ряди. На час X з'їзду (травень 1938 р.) компартія США налічувала 75 тис. членів. Вона почала відігравати дедалі важливішу роль у політичному житті країни, брала участь у керівництві страйковою боротьбою, у русі безробітних, організовувала «голодні походи» і масові демонстрації. Партія боролась за соціальне страхування для робітників, за подання допомоги фермерам, виступала проти дискримінації негрів. Посилився її вплив у профспілкових об'єднаннях, що сприяло розгортанню руху робітників за виробничі профспілки.

Борючись проти фашизму та загрози імперіалістичної війни, Комуністична партія США виступила за єдність дій усіх демократичних сил, міцний мир і створення єдиного фронту проти агресорів, за співробітництво Сполучених Штатів з усіма миролюбними країнами. Вона викривала політику нейтралітету, розгорнула кампанію за подання допомоги республіканській Іспанії. З тис. американських комуністів-добро-

¹ А. Н. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс, М., 1966, стор. 199.

вольців брали участь у боротьбі проти фашистського заколоту Франко та італо-німецької інтервенції в Іспанії. Вони були головною силою бригади імені Авраама Лінкольна, яка стала на захист Іспанської республіки.

Під час другої світової війни Комуністична партія США активізувала діяльність, спрямовану на встановлення національної єдності, підтримувала зовнішньополітичний курс Рузвельта і воєнні зусилля США, відстоювала міжнародне співробітництво. 15 тис. комуністів, у тому числі такі керівники партії, як Г. Уїнсон, Г. Холл, Р. Томпсон, боролись в лавах американської армії проти військ фашистського блоку. Комуністична партія не припиняла рішучого опору реакції та викривала її агентуру в робітничому русі.

Зростаючий авторитет і вплив авангарду американських робітників викликали велике занепокоєння в правлячих колах. Почався ідеологічний наступ реакції. В цьому їй посилено допомагали антипартійна група на чолі з Е. Браудером, який став генеральним секретарем. Браудер і його спільники пропагували ідею «прогресивності» капіталізму США, намагались довести «розумність» американських бізнесменів. Ці антипартійні елементи стали на шлях відкритої ревізії марксизму-ленінізму.

Вороги Компартії та американського робітничого класу сподівались, що курс Браудера зможе швидше, ніж пряме переслідування, покінути з комуністичним рухом у США, і тому всіляко підтримували його ліквідаторську політику. В травні 1944 р. на XII з'їзді Браудеру вдалося протягти резолюцію про реорганізацію Компартії в «Комуністичну політичну асоціацію». В преамбулі статуту, затвердженого з'їздом, нічого не говорилося про класову боротьбу, імперіалізм, революційну роль робітничого класу, про встановлення соціалізму. Пізніше Браудер навіть запропонував викинути саме слово «комуністична» з назви інспірованої ним «політичної асоціації». Це була пряма капітуляція перед монополістами Уолл-стріту.

Проте вороги раділи передчасно. Незабаром американські комуністи зрозуміли свою помилку. Видатні діячі Компартії Денніс, Девіс, Вільямсон, Томпсон та інші виступили в Національному комітеті проти ліквідаторського курсу керівництва. Велику роль у врятуванні партії від браудеризму відіграла критика його У. Фостером. XIII надзвичайний з'їзд Компартії США (липень 1945 р.) відкинув політику Браудера і усунув його з керівного поста (в лютому 1946 р. він був виключений з партійних рядів). З'їзд відновив Компартію, рішуче засудивши браудеризм як відмову від марксизму-ленінізму.

Комуністи відстояли ідеологічні та організаційні принципи марксизму-ленінізму, але повний ідейний розгром правих тоді ще не був завершений. В партії залишились приховані браудеристи, яким протягом 10 років (до 1956 р.) вдавалось маскуватись.

Після подолання правого ухилу роль Компартії США в політичному житті країни почала зростати, що викликало страх у стані її ворогів. Терор, арешти, суди, тюрми — вся сила державної машини капіталістичних монополій ринула на комуністів.

Але компартія жила і боролась. Вона не тільки витримала шалені атаки реакції, а й посилила свою діяльність, особливо після звільнення ряду її лідерів з тюремного ув'язнення в 1955 р. Продовжуючи переслідувати Компартію, американська реакція робить нові спроби підірвати її зсередини. У зв'язку з підготовкою до XVI з'їзду (1956 р.) в КП США розгорнулася широка внутріпартійна дискусія, яка проходила незабаром після XX з'їзду КПРС. В цей час знову підняли голову опортуністи, послідовники Браудера. Активізація правої ревізійницької агентури буржуазії у Компартії США в 1956—1958 рр. була не тільки проявом диверсійної роботи американської реакції, але також і наслідком загострення боротьби між соціалізмом і капіталізмом на світовій арені.

На кінець 1956 р. у Компартії США остаточно сформувалась небезпечна права група на чолі з Гейтсом, який був тоді головним редактором «Дейлі Уоркер» і членом Національного комітету, та Шренком і Норманом — керівниками партійної організації штату Нью-Йорк. Ця група, заперечуючи марксизм-ленінізм, як теоретичну основу Комуністичної партії США, захопила в свої руки центральний партійний орган «Дейлі Уоркер» і перетворила його в рупор своїх ревізійницьких ідей. Шренк відкрито виступав з теорією «американської винятковості» і проповідував браудеризм. Він став на захист самого Браудера, розгорнув агітацію за почесне повернення його в Компартію.

Правоопортуністична лінія спочатку не зустріла одностайної відсічі з боку партійного керівництва. Через відсутність єдності в Національному комітеті правим ревізійністам вдалося досягти більшості в його складі, після чого вони відверто стали проводити свою лінію.

Боротьбу проти цих елементів, як і в період браудеризму, очолив видатний діяч американського робітничого руху, послідовний марксист-ленінець Уільям З. Фостер. Він рішуче виступив проти спроб ревізійників протягти в офіційні документи наступного з'їзду заяву Гейтса і його прихильників з ворожими нападками на марксизм-ленінізм. Ще більш відчутного удару ліквідаторам завдав XVI з'їзд КП США (лютий 1957 р.).

Проте праві не склали зброї і продовжували використовувати проти партії газету «Дейлі Уоркер», яка залишилася в їх руках. Липневий пленум Національного комітету КП США (1957 р.) розглянув антипартійну, ревізійнську лінію цього органу і виключив з партії колишнього редактора міжнародного відділу газети Д. Кларка — запеклого прихильника Гейтса.

Кульмінаційним пунктом внутріпартійної боротьби проти ревізійністів було обговорення на засіданні виконкому Національного комітету Компартії США (грудень 1957 р.) Декларації Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. На цьому засіданні праві добилися прийняття 11 голосами проти 7 при двох, що утрималися (Фостер був відсутній), заяви про незгоду з Декларацією. Така позиція виконкому викликала численні протести комуністів. Під тиском рядових членів партії виконком, незважаючи на опір Гейтс ухвалив припинити з початку 1958 р. видання «Дейлі Уоркер». Друкованим органом партії стала щотижнева газета «Уоркер».

Пленум Національного комітету, що відбувся в лютому 1958 р., поклав край плутанині в питанні про необхідність посилити боротьбу проти антимарксистської діяльності. 32 голосами проти 21 при трьох, що утрималися, було ухвалено запропоновану Ю. Деннісом резолюцію «Про зміцнення партії і поліпшення її роботи серед мас». Пленум засудив ревізійнізм Гейтса, який вийшов з партії, і обрав новий виконком, що складався з марксистів-леніністів. Розгром ревізійністів та ліквідаторів у рядах комуністів США остаточно завершився на XVII з'їзді в грудні 1959 р.

Цей з'їзд не тільки показав, що Компартія США з честю вийшла з серйозної внутріпартійної кризи і твердо стоїть на марксистсько-ленінських позиціях, але й закріпив надійну основу для дальшого її зміцнення, розширення зв'язків з масами та посилення впливу на політичне життя країни, шляхом створення антимонopolістичної коаліції — союзу народу проти монополістичного капіталу.

У виступі на XVII з'їзді генеральний секретар КП США Г. Холл висловив непохитну рішучість американських комуністів «організувати найширший єдиний фронт на всіх рівнях, беручи участь у ньому тисячами способів, в десятках тисяч місць, з сотень тисяч проблем, якщо можливо, разом з 180 мільйонами американців»².

Після з'їзду Компартія розгорнула велику роботу по відновленню зв'язків з профспілками, особливо в місцевих організаціях. Її зростаючий вплив позначається на змісті економічних і політичних вимог американських робітників, вона організовує рух за здійснення права на працю і збільшення компенсації тим, хто її немає, активізує і спрямовує діяльність профспілок на захист демократичних свобод та інтересів трудящих.

Активно і сміливо виступила Компартія США проти чергової спроби американських реакційних кіл заборонити в країні діяльність прогресивних сил, ліквідувати основні демократичні права і свободи, записані в конституції. Національний Комітет партії в спеціальній заяві рішуче засудив рішення Верховного суду США від 5 червня 1961 р. про визначення чинності закону Маккарена.

У відкритому листі до американського народу, надрукованому газетою «Уоркер», а також «Нью-Йорк таймс», «Вашінгтон пост» (у вигляді платних оголошень), у сотнях тисяч листівок, плакатів, виступах керівників партії по радіо, телебаченню і в пресі Компартія розкрила справжню мету імперіалістичних монополій, ганебні дії правлячих кіл США.

Завдяки героїчній боротьбі комуністів, під тиском прогресивної громадськості Сполучених Штатів та інших країн Верховний суд 23 червня 1961 р. змушений був спочатку перенести строк виконання своєї постанови про реєстрацію комуністів, а пізніше, в 1964 р., і зовсім скасувати санкції проти Компартії за відмову реєструватися, ліквідувати політичні обмеження для її членів.

Важливою подією в житті партії став її XVIII з'їзд, що відбувся 22—26 червня 1966 р. Він рішуче засудив антинародну політику правлячих кіл і закликав комуністів посилити боротьбу проти агресивного курсу американського уряду, особливо в зв'язку з війною у В'єтнамі.

У прийнятих рішеннях підкреслено тісний зв'язок виступів за зміну зовнішньої політики уряду з урегулюванням внутрішніх проблем, розроблено конкретну програму дій проти політичної та економічної дискримінації негрів та інших національних меншостей — пуерторіканців, мексиканців, індіанців. З'їзд намітив лінію комуністів з основних питань боротьби за економічні й соціальні вимоги, за демократичні права і свободи. Його учасники розглянули і схвалили проект Програми партії як основу для дальшого обговорення в усіх партійних організаціях, а також затвердили виправлений проект Статуту.

Багато уваги в рішеннях XVIII з'їзду приділялося проблемам профспілкового руху в США, зокрема, єдності негрів'янських і білих робітників, що має виняткове значення для згуртованості рядів трудящих у країні.

Компартія США рішуче засуджує керівництво АФП-КВП за його підтримку зовнішньої політики уряду, особливо злочинної війни у В'єтнамі. Поряд з цим вона вба-

² XVII съезд Коммунистической партии США, М., 1961, стор. 16.

чає в профспілковому русі важливий засіб боротьби робітників проти монополій, а тому прагне допомогти профспілкам і, не вдаючись до шкідливої негативної критики, знайти шляхи усунення розбіжностей в інтересах єдності робітничого класу.

Загострення економічної і політичної кризи в Сполучених Штатах, погіршення становища трудящих призвели останнім часом до дальшого піднесення боротьби мас проти наступу реакції на їх життєві права, проти системи економічної експлуатації з боку монополій, до зростання лівих політичних сил, виступів за визволення негрівського народу, дальшого розгортання руху за мир.

В цих умовах перед Комуністичною партією США постало питання про аналіз становища, що склалося у країні в період після XVIII з'їзду, і вироблення відповідної тактики, про завдання і конкретні шляхи боротьби за інтереси трудящих, за організаційне та ідеологічне зміцнення партії.

Саме цьому присвятив головну свою увагу XIX з'їзд партії, який відбувся 30 квітня — 4 травня 1969 р. в Нью-Йорку. В його роботі взяли участь 364 делегати з різних штатів.

В ухвалених рішеннях дано критичну оцінку становища в країні і вказано завдання, які постали перед партією у зв'язку з політичною і соціальною кризою, що загострилась останнім часом, зокрема в результаті агресії американського імперіалізму у В'єтнамі.

Особливу увагу було звернуто на необхідність ініціативної роботи в гущі робітничого класу, на заводах і шахтах, боротьби за оновлення профспілкового руху, за інтернаціональну єдність трудящих, висунуто вимогу постійного розширення рядів партії, особливо за рахунок робітників — білих та чорних. З'їзд закликав рішуче боротися проти всіх форм опортунізму та антикомунізму, засудив відхід маоцзедунівського керівництва Компартії Китаю від принципів марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

XIX з'їзд прийняв переглянутий проект нової партійної програми, яка два з половиною роки обговорювалась американськими комуністами.

Нова програма дає аналіз економічних, політичних, соціальних процесів і змін в США, націлює комуністів на боротьбу за соціалістичне перетворення американського суспільства. Тільки марксистсько-ленінська партія з послідовною революційною ідеологією, пікреслюється в цьому документі, заснована на найпередовішій соціальній науці і принципах демократичного централізму, спроможна привести країну до історичної мети — визволення від ігa монополістичного капіталу.

Саме такою і є Комуністична партія США. У боротьбі за права, життєві інтереси і демократичні свободи всього американського народу вона показує приклад великої мужності й самовідданості. Відбиваючи запеклі атаки реакції, американські комуністи крок за кроком зміцнюють свій вплив, знаходять нових друзів та союзників і наполегливо готують майбутню перемогу соціалізму в цитаделі світового імперіалізму.

М. Г. СИРЦОВ

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО КІНО

П'ятдесят років тому 27 серпня 1919 р. В. І. Ленін підписав декрет про націоналізацію кінематографу, який у законодавчому порядку закріпив успіхи, досягнуті молодими радянськими кіноорганізаціями.

Наступ Радянської влади на приватно-капіталістичний кінематограф на Україні розпочався ще постановою Уккранднаргоспу, яка забороняла з квітня 1919 р. функціонування всіх приватних кінематографів, проведення приватними особами всіх видів фото- і кінозйомок, а також продаж, вивіз і зберігання сировини для виробництва фільмів. Націоналізація його, згідно з декретом, підписаним В. І. Леніним, зміцнила матеріальну базу українських кіноорганізацій і сприяла створенню державної кінопромисловості.

У родині радянських кіноустанов першим був Петроградський кінопідвідділ Позашкільного відділу Наркомосу, який виник ще у січні 1918 р. Своєю діяльністю він довів, що кінофільми у поєднанні з іншими формами агітаційно-масової роботи, за висловом В. І. Леніна, є у вищій мірі корисні для малопідготовленого глядача і для його розвитку¹. Створений у травні того ж року Московський кінокомітет, яким також завідував Наркомос, був уже центральним всеросійським органом, адміністративно-управлінським і виробничим водночас.

Всеукраїнський кінокомітет розпочав свою діяльність у Харкові на початку

¹ Самое важное из всех искусств. Ленин о кино, М., 1963, стор. 94.

1919 р., як тільки у місті була відновлена радянська влада. Точна дата заснування кінокомітету ще не встановлена. Цілком ймовірно, що початок його діяльності збігся з обнародуваною 18 січня лаконічною як бойовий наказ постановою Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України, якою приписувалося передати всі театри і кінематографи у відання Відділу освіти.

З самого початку свого існування Всеукраїнський кінокомітет поряд з визначенням політичної, художньої та моральної цінності тих фільмів, які мали кінотеатри й прокатні склади, розгорнув інтенсивну і багатогранну адміністративно-організаційну і виробничу діяльність. Уже в лютому 1919 р. згідно з обов'язковою постановою Комітету, розпочалася реєстрація фото і кіноапаратури, що належали приватним особам. Невдовзі було опубліковано декрет Раднаркому Республіки про націоналізацію ряду кінотеатрів і всіх фільмів наукового і культурно-виховного характеру та передачу їх у відання Комітету, а також постанову, що зобов'язувала всі кінотеатри у короткий строк подати відомості про кількість електротехнічного обладнання, його стан і запаси допоміжних матеріалів. Всіма засобами Комітет домагався виконання наказу центральних органів Республіки про заборону самовільного витрачання позитивної і негативної плівки, продажу і вивозу за кордон кіноапаратури, технічної сировини і готових фільмів. За його поданням Раднарком видав ряд інших декретів, якими заборонялося без погодження з Наркомосом чи його місцевими органами реквізувати і займати не за призначенням приміщення кінотеатрів та інших видовищних установ, а діяльність останніх регламентувалася².

За штатною структурою Всеукраїнський комітет був організацією відносно невеликою, але надзвичайно мобільною, що диктувалося воєнно-політичною обстановкою. Він мав такі відділи: загальний, обліково-контрольний, експлуатаційний, кінотеатральний, науково-педагогічний. Крім того був ще відділ цензури і рецензій, а деякий час діяв і спеціальний дитячий.

В міру того, як визволялися нові райони республіки обсяг роботи збільшувався і колектив Кінокомітету вже не міг вирішити всі справи. Тоді Наркомос, щоб розвантажити його діяльність щодо адміністративного нагляду за кінопромисловістю, забезпечити управління реквізованими підприємствами і театрами і встановити живий зв'язок між центром і позашкільними підвідділами місцевих відділів народів, створив перші у країні філіали — прообрази сучасних обласних відділів кінофікації³. Філіали мали відділи: загальний, обліково-контрольний, цензури і рецензій, кіно- і фотохроніки, науковий і експлуатаційний. Очолювала філіал комісія у складі голови і двох членів, які призначалися Всеукраїнським комітетом.

Діяльність Комітету та його філіалів ускладнювалася відчайдушнішим опором явних і прихованих ворогів, а також браком досвіду у молодих організаторів кінематографії, інерцією традицій, які тяжіли над тими старими спеціалістами, що чесно служили новому соціалістичному ладу, труднощами у плануванні, фінансуванні і т. д. Але завдяки повсякчасній допомозі центральних і місцевих парторганізацій, політорганів Червоної Армії, чисельного активу пропагандистів — громадських діячів дедалі успішніше здійснювалася вказівка В. І. Леніна про те, щоб «просунути здорове кіно в маси у місті, а ще більш того у селі»⁴. Зокрема для клубів та інших культурно-освітніх установ налагодили випуск кінобюлетенів-каталогів, що допомагали відбирати фільми певного характеру.

Відразу ж було вжито заходів щодо створення державного фільмофонду. За короткий строк працівники Кінокомітету переглянули й анотували майже 500 кінострічок, але ідейно-художня якість їх виявилася настільки низькою, що для фільмотеки було залишено лише 12. Також облікували і частково реквізували у приватних власників фільми наукового і культурно-освітнього змісту, видовищні стрічки, кращі екранізації літературної класики, народних казок. До травня 1919 р. фільмофонд збільшився у кілька разів за рахунок відомих тоді екранізацій творів вітчизняних і зарубіжних письменників-реалістів, кінострічок з географії, етнографії, історії тощо, придбаних ціною найменшій зусиль у боротьбі з саботажем власників прокатних контор, магазинів, майстерень і бібліотек.

В приміщеннях, відібраних у кінопідприємств, створювалися так звані «показові кінотеатри, які переслідували виключно культурно-освітні цілі»⁵. У Харкові ще у лютому 1919 р. відкрилися три таких театри: імені К. Лібкнехта, ім. Розі Люксембург і «Третій Інтернаціонал». Наприкінці березня у Києві почали діяти «пролетарсько-червоноармійські театри», «Червона зірка», «Комуніст», ім. Я. М. Свердлова і ряд інших, переважно у робочих районах міста.

² Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, 1919, № 29, ст. 444; № 32, ст. 477; № 34, ст. 513—514 тощо.

³ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, 1919, № 29, ст. 443; ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 30, арк. 100, спр. 35, арк. 19; ф. 166, оп. 32, спр. 60, арк. 17, 30; спр. 63, арк. 44, 84, 90, 114.

⁴ Ленін про культуру і мистецтво, К., 1957, стор. 517.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 30, арк. 149.

І досі вражає та ініціатива і оперативність, що їх проявили молоді радянські кінематографісти у використанні всіх можливостей кіно для утвердження нового життя. Так, при складенні кінопрограм неодмінно враховувалися конкретні сучасні завдання, характер масових заходів, що проводили, і склад аудиторії. Демонстрування стрічок революційного, наукового чи історичного плану обов'язково супроводжувалося словесним коментарем, під час якого давалися роз'яснення з окремих видів і родів виробництва, культури і т. д. Як пропагандисти-коментатори часто виступали багато визначних громадських діячів, зокрема Г. І. Петровський, О. В. Палладін, О. І. Білецький та інші⁶.

Спеціальні сеанси і, зокрема, ранкові влаштовувалися для дітей робітників, вихованців дитбудинків, у лікарнях, на підприємствах. Саме тоді з метою охоплення більш широкої аудиторії й раціонального використання пропагандистських кадрів і апаратури Київ було поділено на десять зон, в яких для науково-освітніх сеансів виділили найкращий кінотеатр, почали практикувати культпоходи. Часто на базі культурно-освітніх кінематографів створювали клуби, школи писемності, бібліотеки і читальні, організовували спектаклі і концерти художньої самодіяльності, бесіди і диспути.

Питання про максимальне використання кінематографа для учбово-наукових цілей неодноразово обговорювалося в керівних партійних і радянських організаціях, зокрема, було вирішено створити при Наркомосі секцію у складі кінематографіста, лектора і педагога, яка мала узагальнювати досвід використання кіно у культурно-освітніх цілях, складати тематичні кінопрограми і оформляти замовлення на зйомку фільмів — учбових, пропагандистських і літературно-художніх⁷.

На початку діяльності перших радянських кіноорганізацій України з'явилися і перші пересувні кіноустановки. Портативною апаратурою оснащалися також агітпоїзди, агітпароплави, клуби-трамваї, агітвоззки. В арсеналі засобів ідеологічного впливу важливе місце у них посідали кінострічки, що відображали окремі періоди з історії російського визвольного руху.

Виробництво таких фільмів, що знаменували початок радянського кіновиробництва, також стало одним з головних завдань кінокомітетів і кіносекцій. На Україні до цієї роботи, виключно складній через відсутність технологічної сировини і кіноспеціалістів, зуміли приступити оперативно і розгорнути для тих часів у досить широкому масштабі. Уже 16 березня 1919 р. випуском революційної хроніки під назвою «Червона зірка» розпочалася діяльність воєнного кіноцентру. Тоді ж до зйомок хронікального «Живого журналу» приступив і Всеукраїнський кінокомітет⁸. Ці провідні кіноорганізації згуртували навколо себе велику групу літераторів, режисерів, операторів, акторів, художників і пропагандистів*. Щоб залучити свіжі літературні сили і здійснити тематичне планування кіновиробництва, передбачалося проведення широкого конкурсу на сценарії «картин робітничо-селянської тематики». Ще раніше, на початку березня, відбувся конкурс на сценарій фільму про життя і діяльність великого українського поета Т. Г. Шевченка⁹.

Перші радянські фільми, які стосовно до дореволюційних кінострічок були якісно новим явищем, знімалися як хроніки чи так звані агітфільми. Покликани в образній формі роз'яснювати найважливіші лозунги партії й радянської держави, боротися за утвердження нової революційної дійсності, кращі з них позначені політичною злободенністю, публіцистичною пристрасністю, простотою і доступністю художніх засобів. Значна кількість агітаційних фільмів присвячувалася Червоній Армії, визвольним цілям її боротьби, кровним зв'язкам з трудовим народом (кінострічки «Хай живе Червона Армія», «41-а дивізія», «Життя червоних курсантів»). Інші агітфільми відображали кардинальні зміни, привнесені у життя новими соціальними відносинами, нагадували про необхідність класової пильності. Розроблялась також тема єднання робітників і селян, дружба народів. Були стрічки антирелігійні і санітарно-освітні, а також екранізації творів, що претендували на узагальнення «етапів боротьби робітничого класу і перемоги робітничо-селянської революції». Це, зокрема, фільми «Не плачте над трупами загиблих бійців», «Братерський союз міст і села», «Невідомі герої», «Колись і тепер», «Два світи», «До південного берега», «Смерть і воскресіння» та ін.

⁶ «Коммунист», 13 і 26 березня 1919 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 180, оп. 1, спр. 10, арк. 85, 108.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 32, спр. 1, арк. 38; спр. 5, арк. 16—25; ф. 1738, оп. 1, спр. 38, арк. 45; спр. 51, арк. 296—297.

⁸ Там же, ф. 166, оп. 32, спр. 1, арк. 27, 40; спр. 3, арк. 42; спр. 5, арк. 9, 30, 65; спр. 60, арк. 135; ф. 1738, оп. 1, спр. 398, арк. 39; спр. 62, арк. 68.

* Докладніше про діяльність ентузіастів масової кінороботи і деяких піонерів української кінематографії див. О. Шимон. Сторінки з історії кіно на Україні, К., 1964.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 32, спр. 1, арк. 23; спр. 3, арк. 12—13; спр. 5, арк. 23; ф. 1738, оп. 1, спр. 38, арк. 49.

Агітаційних кінострічок було зроблено чимало, більше, принаймні, ніж та кількість, що зафіксована у фільмографічних довідниках. Але з різних причин (мізерний тираж копій, знос, загибель тощо) — більшість їх не була своєчасно зареєстрована.

За своїм завданням, змістом і формою перші радянські фільми зближались з іншими видами агітаційного мистецтва. Випускалися кіноплакати і кінолістівки, робилися кіномонтажі з хронікальними вставками, стрічки типу «масових дійств», кінобайки та ін. Чимало агітфільмів, здебільшого «багатометражні», були наслідуванням загальновідомим кіножанрам — драмі, комічній, пригодницькій стрічці. Природно, що агітфільми були дуже строкаті за своїми ідейно-художніми якостями. Адже робили їх поспішаючи, люди, різні за своїми суспільно-політичними устремліннями і кінематографічною кваліфікацією.

Про великий успіх перших радянських фільмів свідчать архівні документи. Так, на театралізований і кінофікований мітинг у Катеринославі зібралося 7 тис. глядачів, 6 тис. — у Білій Церкві, все населення у Лозовій, Лубнах, Богодухові, Прилуках та інших населених пунктах. У резолюціях, прийнятих після перегляду фільмів, висловлювалася подяка Комуністичній партії й Радянському урядові, прохання зміцнювати зв'язки діячів культури і мистецтва з трудовим народом. В одній з них писалося: «Обіцяємо до останнього захищати нашу робітничо-селянську владу і проголошуємо «ура» на честь нашого вождя революції товариша Леніна. Хай живе Червона Армія! Хай живе Комуністична партія більшовиків»¹⁰.

Авторські колективи, що брали участь у створенні українських радянських фільмів періоду громадянської війни, ще потрібно розшифрувати. Відомо, що найактивніше працювали режисери М. Бонч-Томашевський, А. Лундін, М. Вернер, М. Салтиков, С. Ценін та інші, оператори В. Добржанський, Г. Дробін, А. Грінберг, А. Станке. На Україні робили фільми такі видатні майстри радянського операторського мистецтва, як Е. Тиссе, П. Новицький, П. Ермолов, Г. Гібер, А. Левицький, знімалися актори П. Інсаров, А. Нікітін, М. Салтиков, талановиті майстри російської сцени С. Кузнецов, М. Тарханов, П. Скуратов. З українськими кінематографістами спільною роботою були зв'язані М. Марджанов, Ю. Зозуля, В. Ярошенко, М. Кольцов (завідував відділом кінохроніки у Кінокомітеті). З діяльністю молодшої української радянської кінематографії пов'язані також початкові сторінки творчих біографій таких видатних діячів радянської культури, як О. Довженко, Л. Курбас, М. Бажан, А. Бучма й багатьох інших.

У фундаторів українського радянського кіно було багато цікавих і вагомих задумок, що свідчили про прагнення вирішувати завдання більш ширші, ніж ті, яким служили агітфільми. Але жорстока боротьба з внутрішньою контрреволюцією, підтриманою іноземними багнетами, загальмувала на якийсь час розвиток кінематографу. Настав «один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»¹¹. Україну тимчасово окупували денкінські банди. Частина кінопрацівників встала до лав Червоної Армії і там продовжувала свою діяльність. Тяжкі випробування випали на долю тих, хто опинився на території, захопленій ворогом. Для радянського кіномистецтва тим більше пам'ятно, що день свого народження воно зустріло у розпалі жорстоких боїв за остаточну перемогу соціалістичного ладу, зустріло в рядах передових бійців, і метрику свою отримало за підписом В. І. Леніна.

О. О. ШИМОН

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 33, арк. 29.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 388.

30-річчя РОЗГРОМУ ЯПОНСЬКИХ ІМПЕРІАЛІСТІВ БІЛЯ р. ХАЛХИН-ГОЛ

31 серпня 1969 р. минуло 30 років від дня розгрому Збройними Силами Радянського Союзу й Монгольської Народної Республіки японських загарбників біля річки Халхин-гол.

Згадуючи події тих років, усе частіше й яскравіше постають перед нами картини колишніх боїв за честь, свободу та незалежність радянської Батьківщини.

Японська вояччина, що наприкінці липня — на початку серпня 1938 р. підступно вдерлася на радянську територію в районі озера Хасан, зазнала рішучої відсічі. Однак, японські імперіалісти не відмовлялись від своїх агресивних планів. У травні 1939 р. вони знову спробували вдертися на радянську землю через Монгольську Народну Республіку. Радянський Союз, вірний своїм зобов'язанням, прийшов на допомогу братньому монгольському народу.

Воєнні дії розгорнулися на річці Халхин-гол і тривали з травня до кінця серпня 1939 р. Наприкінці травня японці зосередили на кордоні Монгольської Народної

Республіки велике угруповання військ. Противник мав кількісну перевагу в живій силі, кулеметах і протитанкових гарматах.

Вранці 28 травня японці перейшли в наступ, намагаючись відрізати радянсько-монгольські війська від переправи через річку Халхин-гол, оточити й знищити їх.

29 травня радянсько-монгольські частини, діставши підкріплення, перейшли в контратаку й відкинули ворога на маньчжурську територію.

Але японські агресори не заспокоїлись. Перекинувши в район бойових дій нові сили, вони розпочали на початку липня другий наступ.

Командування радянсько-монгольськими військами вирішило, міцно утримуючи плацдарм на східному березі річки Халхин-гол, підготувати сильний контрудар з глибини.

З метою оточення частини радянсько-монгольських військ на східному березі річки Халхин-гол, японці 3 липня форсували річку й зайняли висоту Баїн-Цаган. Створилось напружене становище. Справу вирішили радянські танкісти. Бій на Баїн-Цагані закінчився повною перемогою над ворогом, що уславила 11-у танкову бригаду і комбрига М. П. Яковлева.

Через кілька днів після баїн-цаганської битви 11-а бригада одержала нове завдання. Японський підрозділ, прорвавши вночі нашу оборонну лінію, просунувся майже до річки Халхин-гол і зайняв там оборону. Його завданням було прикрити переправу великих сил противника, які мали намір прорватися в тил радянських військ.

Перша атака наших піхотинців при підтримці танків проти сильно укріпленого противника не дала успіху. Тоді комбриг М. П. Яковлев особисто повів танкістів у другу атаку. Розпочався жорстокий бій. Безстрашний комбриг, вискочивши з свого танку, скомандував: «Вперед, за Батьківщину!» — і кинувся назустріч ворогові. За прикладом комбрига піхота під градом куль пішла в атаку. Рукопашний бій завершився повним розгромом противника.

Після бою знайшли тіло комбрига. У нього виявилось сім смертельних ран. Так хоробрий радянський командир віддав своє життя за свободу і незалежність своєї Батьківщини, Монгольської Народної Республіки. Радянський уряд на честь героя присвоїв 11 танковій бригаді ім'я М. П. Яковлева.

Японці, прагнучи оточити й знищити радянсько-монгольські частини, почали новий наступ, але самі потрапили в оточення, яке закінчилось розгромом їхнього головного угруповання.

Після провалу липневого наступу японське командування тимчасово відмовилось від широких наступальних дій. Війська, які діяли на території Монгольської Народної Республіки, дістали наказ створити міцну систему укріплень на східному березі річки Халхин-гол і одночасно готуватися до нового «генерального» наступу. А тим часом з Маньчжурії прибували нові з'єднання й частини.

Перед командуванням радянсько-монгольськими військами постало завдання — підготувати й провести рішучий наступ з метою повного знищення японських загарбників, що порушили державний кордон дружньої нам Монгольської Народної Республіки. З військ, зосереджених біля Халхин-гола, була створена 1-а армійська група, командування якою очолював комкор Г. К. Жуков. Військова Рада опрацювала спеціальний план підготовки наступу. Задум нашого командування полягав в тому, щоб скувати противника по фронту, вдарити з флангів, оточити й знищити ворожі війська між державним кордоном і річкою Халхин-гол. План передбачав дезінформацію противника з метою створення у нього враження про перехід наших частин до оборони.

Велика політична робота серед радянсько-монгольських частин забезпечила їх високе наступальне поривання. Всі солдати й офіцери були охоплені єдиним прагненням провчити японських загарбників.

Вранці 20 серпня радянсько-монгольські війська після бомбардування та артіл-готовки перейшли у загальний наступ по всьому фронту.

Удар був настільки несподіваним для противника, що протягом перших півтори години він не зробив жодного гарматного пострілу.

Розвиваючи успіх, досягнутий в перший день наступу, радянсько-монгольські війська у наступні дні продовжували громити оборонну смугу японців. Кожну вогневу точку доводилось брати штурмом. Велику роль при цьому відіграла наша артилерія і вогнеметні танки.

Уже 23 серпня наші рухомі з'єднання завершили оточення противника.

Ввечері 28 серпня 24-й мотострілецький полк під командуванням полковника І. І. Федюнінського при підтримці вогнеметних танків знищив останнє вогнище опору японців.

На ранок 31 серпня дружними зусиллями радянських і монгольських частин територія Монгольської Народної Республіки була повністю очищена від японських загарбників.

Наступ радянсько-монгольських військ у серпні 1939 р. мав блискучі наслідки. Протягом 10 днів була оточена й знищена більша частина сил 6-ї японської армії.

Радянська Армія у тісній бойовій співдружності з Народно-революційною армією Монгольської Народної Республіки дала японським загарбникам біля Халхин-гола такої нищівної відсічі, після якої вони вже не намагались відверто зазіхати на недоторканість наших далекосхідних кордонів і на територію дружнього нам монгольського народу.

Бої на берегах Халхин-гола виявили високий рівень радянського військового мистецтва, відмінні якості радянської військової техніки і неперевершену мужність і героїзм наших солдатів і офіцерів. За доблесть і героїзм, виявлені в боях у річки Халхин-гол, Радянський уряд удостоїв 33 радянських воїнів високого звання Героя Радянського Союзу; 17 тис. солдатів і офіцерів були нагороджені орденами і медалями. Лютьчики Герої Радянського Союзу майор С. І. Грицевець і майор Г. П. Кравченко були нагороджені другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу.

Хоробро й самовіддано бився з японськими загарбниками і наш земляк лютьчик І. І. Красноюрченко. За героїзм і відвагу у повітряних боях йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Він брав активну участь у боях проти фашистських полчищ у 1941 р. при обороні Києва й форсуванні Дніпра в 1943 р. Тепер генерал-майор авіації І. І. Красноюрченко в запасі, бере активну участь у військово-патріотичному вихованні трудящих столиці України.

Перемога радянських і монгольських військ у р. Халхин-гол продемонструвала силу пролетарського інтернаціоналізму, безперспективність будь-яких агресивних зазіхань на свободу і незалежність братніх країн. Як символ вірності великій братерській дружбі радянського і монгольського народів стоїть на місці колишніх боїв пам'ятник-монумент герою-танкісту М. П. Яковлеву.

П. П. ЦВІРКУН

СЛАВНА СТОРІНКА БОЙОВОЇ СПІВДРУЖНОСТІ (До 25-річчя Словацького народного повстання)

29 серпня трудящі Чехословаччини відзначили 25-річчя Словацького народного повстання. За визначенням секретаря ЦК КПЧ Густава Гусака, це була подія, завдяки якій після шести років німецько-фашистської окупації вперше була визволена частина чехословацької території і «почалася національна і демократична революція»¹.

Протягом шести років чехословацький народ стогнав під ярмом фашистських поневолювачів і до певного часу чинив лише пасивний опір гітлерівцям в чеських землях та їх ставленикам у Словаччині. Розвиток активної боротьби проти окупантів серйозно гальмувався політикою вичікування, що її провадили у країні антигітлерівські кола національної буржуазії та створений ними чехословацький емігрантський уряд.

Активними діями трудящих керували чехословацькі комуністи. Організовані ними партизанські загони дедалі більше ставали не тільки вагомим військовою, але й провідною силою руху Опору. Чехословацькі комуністи і партизани ретельно і самовіддано готували народ до загального повстання.

На початку серпня 1944 р. радянські війська, долаючи опір німецько-фашистських частин, підійшли до кордонів Чехословаччини. В цей час гітлерівське командування вирішило використати словацьку армію для утримання своїх позицій. Над словаками нависла загроза бути втягнутими у воєнні дії проти радянського народу.

Тим часом наближення радянських військ значно підвищило активність трудящих мас Словаччини. Народ і армія були готові збройно повстати проти німецько-фашистських поневолювачів та їх прислужників. «Опір словацького народу братіславському уряду зрадників, — писав К. Готвальд, — досяг такого ступеня, що його лакейську політику відносно Німеччини всіляко саботували не тільки народ, але також значна частина створеного німцями словацького державного і адміністративного апарату, включаючи і армію. Гітлерівські прислужники у Словаччині втратили будь-яку підпору серед словацького народу. У Словаччині зростає рух опору і народного повстання»².

Очолювані Бенешем антигітлерівські кола чехословацької буржуазії, переконавшись у своїй неспроможності утримати народні маси від активної боротьби, робили спроби перехопити ініціативу і керівництво з рук комуністів. Однак розвитком партизанського руху, поширенням революційних настроїв у словацькій армії ці кола були налякані не менше, ніж профашистські правителі. За таких умов чехословацька

¹ «Правда», 3 червня 1969 р.

² «Правда», 8 вересня 1944 р.

буржуазія, враховуючи те, що першими у Словаччину мають увійти радянські, а не англо-американські війська, навесні 1944 р. спішно розпочала готувати локальний, ізольований від революційного руху народних мас військовий переворот. «Загальна думка уряду у серпні була така, — писав бенешівський генерал Вієст, — що війна закінчиться на користь союзників ще до зими. На цій основі робилися ревні приготування до захоплення влади у державі»³.

У здійсненні цих планів чехословацький емігрантський уряд спирався на старший офіцерський склад словацької армії, оскільки багато офіцерів, відчуваючи неминучу загибель тіснівського режиму, шукали засобів уникнути відповідальності за співробітництво з фашистськими поневолювачами. Чехословацька буржуазія, щоб зберегти своє панування, намагалася використати піднесення політичної активності трудящих. Але цим намірам перешкодив революційний рух народних мас, який очолювала випробувана у боях марксистсько-ленінська Комуністична партія Чехословаччини, допомога повсталому народу, подана Країною Рад та її армією, що переможно просуvalася на захід.

Ще у травні 1944 р. закордонне керівництво ЦК КПЧ звернулося до радянського уряду з проханням допомогти досвідченими командними кадрами і озброєнням партизанському рухові, що розгортався у Словаччині. Це завдання було покладене на Український штаб партизанського руху. У Києві, а потім під Ровно розпочалася прискорена підготовка радянсько-чехословацьких організаторських груп. Наприкінці серпня на базі цих груп, закинутих у Словаччину, виникли великі з'єднання і бригади народних месників під командуванням П. А. Величко, О. С. Єгорова, Є. П. Волянського, Ернеста Беліка, Теодора Поли. Водночас у східні райони країни просувалися радянські партизанські з'єднання і загони М. І. Шукієва, В. О. Карасьова, М. А. Прокіпюка, В. О. Квитинського, Л. Є. Беренштейна. Таким чином, напередодні народного повстання його вже було забезпечено досвідченими бойовими кадрами.

За цих умов антигітлерівські буржуазні кола мусили погодитися на давно запропоноване комуністами співробітництво в організації антифашистської боротьби. В центральний орган цього руху — Словацьку національну раду — увійшли представники всіх прошарків населення країни.

У другій половині серпня 1944 р. у зв'язку з наближенням радянських військ до кордонів Словаччини і поширенням революційних настроїв у країні гітлерівське командування розпочало підготовку до її окупації. Чутки про вторгнення німецько-фашистських військ викликали бурхливу реакцію населення Словаччини. Уже неможливо було стримати вибух всенародного обурення. Протягом 25—29 серпня місцеві національні комітети, спираючись на збройні сили партизанів, захопили владу на значній території Середньої Словаччини. Багато словацьких солдатів приєдналося до повстанців. Радіостанція центру визволеного району — м. Банська Бистриця закликала народ до загального повстання. Тільки після цього буржуазні представники в Словацькій національній раді видали наказ про виступ армії. Тим часом удари німецько-фашистських військ, що вторглися у країну, відбивали партизани і ті солдати-словаки, які приєдналися до них, незважаючи на заборону старших офіцерів.

Характеризуючи події тих днів, К. Готвальд писав, що вони «набули особливо бурхливого розвитку після німецької катастрофи у Румунії. Словацькі органи національного Опору, національні комітети, партизани й військові частини побачили..., що німці, готуючи раптову окупацію Словаччини, під різними приводами почали перекидати спеціальні загони німецьких військ і СС, тоді як на словацьких кордонах — в чеських землях, у Польщі і в Угорщині — концентрувалися цілі німецькі дивізії з великою кількістю танків... Ось чому словацький національно-визвольний рух не був захоплений зненацька. Словаки відповіли на вторгнення німецьких орд організованим збройним опором»⁴.

Вибух народного гніву перешкодив намаганням буржуазних керівників повстання зміцнити своє становище шляхом «дворцового перевороту». У багатьох з них інтерес до повстання послабшав. Замість активних дій по залученню до нього не тільки широких мас населення, але й армії буржуазні керівники головні зусилля спрямували на боротьбу проти здійснення демократичних перетворень на визволеній території, що їх вимагав народ. Ці зрадницькі дії ускладнювали становище повстанців, які вели кровопролитні бої з регулярними німецько-фашистськими військами.

Повсталий словацький народ і цього разу спирався на братню підтримку Радянського Союзу. На рішучу вимогу К. Готвальда тодішній чехословацький посол З. Фірлінгер вже 1 вересня офіційно звернувся до радянського уряду в справі військової допомоги повстанцям. Почалося регулярне постачання визволеного району зброєю і боеприпасами. У середині вересня туди було перекинуто чехословацький винищувальний авіаційний полк, а також частину чехословацької парашутно-десантної бригади. Про дедалі зростаючі темпи цієї допомоги свідчить те, що за ніч на аеро-

³ «Historický sborník», 1962, № 10, стор. 55.

⁴ «Правда», 8 вересня 1944 р.

дроми повстанців приземлялося до 160 важких радянських літаків⁵. Одночасно з дією «повітряного» моста, за наказом Верховного Головнокомандування виступили радянські війська і створений на території СРСР чехословацький корпус. Розпочалася історична Дукельська битва.

Відбиваючись з відчаєм приречених, німецько-фашистські війська використовували для оборони винятково сприятливі умови гірської місцевості. Тільки після 17-денних запеклих боїв радянські та чехословацькі частини прорвалися до Дукельського перевалу. В цих битвах радянські війська втратили вбитими і пораненими 85 тис., а чехословацькі — 6,5 тис. чол. Тимчасом, західні союзники обмежилися лише доставкою словакам невеликої кількості зброї та деклараціями про моральну підтримку повстання. Невипадково, командуючий повстанською армією бенешівський генерал Гольян писав у ті дні до Лондона: «Моральний стан падає у зв'язку з відсутністю до цього часу навіть незначної нашої чи союзницької допомоги. Організуйте для нас хоч би пропагандистський політ англійських винищувачів, що дуже нам стане в пригоді»⁶.

Наступ радянських військ і матеріальна допомога Союзу РСР дали змогу повстанцям встояти до кінця жовтня. Керівництво Словацької компартії і командування партизанських сил, усвідомлюючи неможливість і марність збереження визволеного району, почали орієнтувати повстанців на партизанські методи боротьби. Однак зрадницький наказ буржуазного командування повстанської армії зірвав цей намір. У гори пішли тільки 20 тис. озброєних партизанів і частина словацьких солдатів. Вони відтягували на себе значні сили фашистських з'єднань до моменту повного визволення країн радянськими військами.

Словацьке збройне повстання — славна сторінка в літописі героїчної боротьби народів Європи проти фашистських поневолювачів. Під час підготовки до повстання і в ході його, у жорстоких боях виріс і зміцнів авторитет справжнього керівника антифашистського руху Опору в країні — Чехословацької комуністичної партії.

Непослідовна політика національної буржуазії, що нерідко зраджувала інтереси народу, значно підірвала її вплив на маси. Демократичні перетворення у визволеному районі зумовили ряд важливих положень історичної Кошицької програми. У виступі, присвяченому 5-й річниці народного повстання, К. Готвальд відзначив: «Незаперечним фактом є те, що у нас республіка — держава рівноправних чехів і словаків, держава трудящих, що у нас республіка, у якій трудящі — господарі долі своєї країни, і що наш народ перебуває в непорушному союзі з могутнім СРСР. Це, я вважаю, і є найвеличніше досягнення Словацького народного повстання»⁷.

В. І. КЛОКОВ

⁵ Мирослав Гиско. Словацкое народное восстание, Братислава, 1954, стор. 47.

⁶ Архів ЇД КСС, zpravy od vita.

⁷ Клемент Готвальд. Избранные произведения, М., 1958, т. II, стор. 331.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПУБЛІКАЦІЯ ЛЕНІНСЬКИХ ТВОРІВ У ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ (ГРУДЕНЬ 1919 — ГРУДЕНЬ 1920 рр.)

За роки Радянської влади десятки ленінських праць публікувались у газетах і журналах України. Питання публікації праць В. І. Леніна на сторінках газет України висвітлювалось у працях українських істориків¹.

Автору цієї статті вдалось знайти ряд нових публікацій, не вказаних у згаданих матеріалах. Це перш за все промова В. І. Леніна при відкритті Сьомої (Квітневої) конференції 24 квітня (7 травня) 1917 р. та доповідь про поточний момент 24 квітня (7 травня), виголошена ним на цій же конференції (В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 193, 194—208. Далі вказується тільки том і сторінка). Виклад цих двох документів подається у статті С. Гопнер «О Всероссийской конференции РСДРП» («Звезда» (Катеринослав), 1917, № 10, 12 (25) мая. Промова В. І. Леніна на першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р., опублікована в газеті «Пролетарская мысль» (Київ), 1917, № 19, 30 листопада під назвою «Тов. Ленин о национальном вопросе» (т. 26, стор. 302—307).

На доповнення до відомих праць В. І. Леніна, надрукованих у газетах України в 1918 р., слід назвати ще дев'ять публікацій².

Крім того, знайдено 56 нових публікацій праць В. І. Леніна у 1919 р.*, що не зазначені в статті В. А. Молостова³. Тринадцять з них було опубліковано в газеті «Коммунист» (Київ).

В. А. Молостов указував, що в № 103 (131) газети «Коммунист» було надруковано доповідь тов. Леніна «Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади» на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 липня 1919 р. під назвою «На перевале»⁴. Слід доповнити, що закінчення промови опубліковано в № 104 (132) цієї газети.

В. А. Молостов згадує статтю «Памяти незабвенного борца», опубліковану в № 26 газети «Известия» (Київ) за 20 березня, і вказує, що в ній подається виклад промови В. І. Леніна пам'яті Я. М. Свердлова на екстремному засіданні ВЦВК 18 березня 1919 р. Але треба додати, що в цій статті подається також виклад промови В. І. Леніна на похороні Я. М. Свердлова 18 березня 1919 р.⁵

За грудень 1919 р. знайдено тільки шість публікацій праць В. І. Леніна. Але не тому, що вони в цей період не друкувались в газетах України, а в зв'язку з тим, що за ці місяці збереглося дуже мало газет.

Знайдено три публікації доповіді В. І. Леніна на VII Всеросійському з'їзді Рад та три публікації резолюції ЦК РКП про Радянську владу на Україні, що була написана особисто В. І. Леніним. Ці документи відіграли важливу роль у житті

¹ И. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960; М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Леніна у більшовицьких газетах України (березень 1917—лютий 1918).— «УІЖ», 1966, № 4; П. М. Шморгун. Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р.— «УІЖ», 1966, № 7; П. Л. Варгатюк. Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917).— «УІЖ», 1964, № 2; В. А. Молостов. Публікація ленінських творів у більшовицьких газетах України (березень 1918—серпень 1919 рр.).— «УІЖ», 1968, № 4; та ін.

² «Звезда» (Катеринослав), 1918, № 32. Социалистическое отечество в опасности (т. 27, стор. 13—14); № 42. К истории вопроса о несчастном мире (т. 26, стор. 395—402); № 49. Доклад Ленина (т. 27, стор. 63—83); № 51. Речь Ленина в Московском Совете (т. 27, стор. 135—139); № 51. Речь Ленина (продолжение следует) (т. 27, стор. 144—160); № 52. Речь тов. Ленина (т. 27, стор. 144—160); № 52. Черновой набросок проекта программы, предложенный тов. Лениным (т. 27, стор. 124—129); № 62. Главная задача наших дней (т. 27, стор. 130—134). «Известия» (Київ), 1918, № 3. Речь председателя Совета Народных Комиссаров тов. Ленина (т. 26, стор. 407—423).

* Список подається на стор. 147—149.

³ Див. В. А. Молостов. Назв. праця, стор. 63—70.

⁴ Там же, стор. 70.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 74.

українського народу і саме тому, напевно, широко розповсюджувались на Україні. Початок публікації праць В. І. Леніна в газетах України в 1920 р. пов'язаний з нашою перемогою над військами Денікіна, з приводу якої 28 грудня 1919 р. Володимир Ілліч звернувся з листом до робітників і селян України. Цей лист було надруковано в багатьох газетах України. Він відіграв дуже важливу роль у згуртуванні трудящих України навколо Радянської влади, у зміцненні єдності між трудящими України та Росії.

Внаслідок розгрому основних сил внутрішньої контрреволюції й іноземної інтервенції була завойована мирна передишка. Радянський уряд продовжував наполегливо добиватись укладення миру з державами Антанти і будовав нове суспільство. Всі актуальні питання боротьби за побудову світлого майбутнього нашого народу розкривались у матеріалах IX з'їзду РКП(б), II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, IX Всеросійської конференції РКП(б), VIII Всеросійського з'їзду Рад, в численних виступах В. І. Леніна на різних засіданнях, конференціях, нарадах, які передруковувались на сторінках багатьох газет України. Майже всі газети надруковували лист В. І. Леніна до неможливих селян України від 2 жовтня 1920 р.

Переглядаючи республіканські й обласні газети, автор статті виявив, що протягом грудня 1919 — грудня 1920 рр. в газетах України надруковано десятки праць В. І. Леніна (список подається в додатку до статті). Але цей список не є вичерпним, оскільки окремі газети й номери газет досі не знайдені.

Вивчення публікацій праць В. І. Леніна на сторінках газет України дає можливість уточнити окремі дати їх перших публікацій. Так, у 5-му виданні Творів В. І. Леніна і в «Хронологическом указателе произведений В. И. Ленина» (М., 1962, ч. 2) зазначається, що привітальна радіограма від імені VIII з'їзду партії від 22 березня 1919 р. урядові Угорської Радянської Республіки вперше надрукована 1927 р. у статті І. Грейнера «Революция в Венгрии (1918—1919 рр.)» у журналі «Пролетарская революция» (М.—Л, № 5 (64), май, стор. 150). Але ще 24 березня 1919 р. скорочений текст цього привітання опубліковано в № 23 «Коммунара» (Київ), 25 березня — в № 19 (47) «Коммуниста» (Київ), 26 березня — в № 34 (50) «Известия» (Полтава).

Дата першої публікації звернення В. І. Леніна 2 жовтня 1920 р. до неможливих селян України в «Хронологическом указателе» — «Коммунист» (Київ), 13 жовтня 1920 р., а звернення було опубліковано ще 5 жовтня 1920 р. в газеті «Коммунист» (Харків).

В «Хронологическом указателе произведений В. И. Ленина» до праць, написаних до 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., подаються всі прижиттєві видання, але є пропуски окремих праць, що були опубліковані в газетах України. Так, у «Хронологическом указателе» зазначається, що перша неповна публікація промови В. І. Леніна при відкритті Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції була опублікована в газеті «Социал-демократ» (Москва) 1917 р. № 43 за 12 травня в статті Окова «Впечатления от Всероссийской конференции» і більше ніяких видань промови В. І. Леніна в газетах не вказується. А проте 12 травня виклад цієї промови В. І. Леніна вміщено в газеті «Звезда» (Катеринослав) в № 10 в статті С. Гопнер «О Всероссийской конференции РСДРП», де подається і виклад доповіді В. І. Леніна про поточний момент 24 квітня на Сьомій (Квітневій) Всеросійській конференції. Остання публікація також не зазначена в «Хронологическом указателе».

Праця В. І. Леніна «Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою» 25 травня (7 червня) 1917 року була опублікована не тільки в газеті «Пролетарий» (Харків), як це зазначено в «Хронологическом указателе», а й у № 46 за 14 червня в газеті «Голос социал-демократа» (Київ) у статті «Конференция фабрично-заводских комитетов г. Петрограда».

СПИСОК НОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА В ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ ДО ГРУДНЯ 1919 р.*

«Більшовик» (Київ), № 3. Союз переможного пролетаріату з середнім селянством (т. 29, стор. 186—189); № 12. Тов. Ленін про Колчака (т. 29, стор. 247—259); № 55. Телеграма тов. Леніна** (ПСС, т. 50, стор. 349—350); № 93. Ответ тов. Ленина американцам (т. 29, стор. 460—464); № 99. Тов. Ленін про повалення Угорщини (т. 29, стор. 489—491).

«Вісти» (Київ), № 26. Памяти незабвенного борца. Речь на похоронах Я. М. Свердлова 18 марта 1919 г. (т. 29, стор. 74); № 26. Речь т. Ленина в Петербургском Совете (т. 29, стор. 1—7).

«Голос коммуниста» (Полтава), № 26. Завоеванное и записанное (т. 28, стор. 439—441); № 30. Тезисы доклада т. Ленина о буржуазной и пролетарской

* Публікації наводяться під тими назвами, що друкувалися в газетах.

** Матеріали, надруковані тільки в 5-му виданні Повного зібрання творів В. І. Леніна, вказуються скорочено — «ПСС».

демократии (т. 28, стор. 421—436); № 35. 8-й съезд Российской Коммунистической партии (Отчет Центрального Комитета 18 марта) (т. 29, стор. 122—138); № 38. 8-й Всероссийский съезд Коммунистической партии (Доклад о партийной программе 19 марта) (т. 29, стор. 139—157); № 39. Заключительная речь т. Ленина (т. 29, стор. 158—167); № 43. Резолюция 8-го съезда РКП о работе в деревне (т. 29, стор. 186—189); № 44. Доклад Ленина по вопросу о работе в деревне (т. 29, стор. 169—184); № 45. Доклад тов. Ленина по вопросу о работе в деревне (т. 29, стор. 169—184); № 46. Заключительное слово тов. Ленина (т. 29, стор. 190—193); № 51. Доклад тов. Ленина на чрезвычайном заседании Московского Совета 3 апреля (т. 29, стор. 222—237).

«Деревенская жизнь» (Конотоп), № 25 (4). Речь Ленина на съезде по внешкольному образованию (т. 29, стор. 295—298).

«Знамя коммунара» (Николаев), № 5. Победа будет за нами (т. 29, стор. 405—417); № 10. Ответ на вопросы американского журналиста (т. 29, стор. 460—464).

«Известия» (Житомир), № 73 (68). Речь тов. Ленина (т. 29, стор. 405—417); № 74 (69). Торжественное заседание ВЦИК (Окончание). (О современном положении и ближайших задачах Советской власти. Доклад на соединенном заседании ВЦИК, Московского Совета рабочих и красноармейских депутатов, Всероссийского совета профессиональных союзов и представителей фабрично-заводских комитетов Москвы 4 июля 1919 г.) (т. 29, стор. 405—417).

«Известия» (Могилев-Подольск), № 4. Ленин — питерским рабочим (т. 29, стор. 240).

«Известия» (Николаев), № 70. Привет т. Ленина венгерским рабочим (т. 29, стор. 343—347).

«Известия» (Полтава), № 10 (26). Ответ на запрос крестьянина. 14 февраля 1919 г. (т. 36, стор. 459—462); № 24 (40). Завоеванное и записанное (т. 28, стор. 439—441); № 29 (45). Тезисы доклада тов. Ленина о буржуазной и пролетарской демократии (Окончание) * (т. 28, стор. 421—436); № 33 (49). Доклад т. Ленина. Самоопределение наций и самоопределение трудящихся (т. 29, стор. 139—157); № 33 (49). 8-й съезд Российской Коммунистической партии (Отчет Центрального Комитета 18 марта) (т. 29, стор. 122—138); № 34 (50). Приветствие 8 съезда РКП (т. 29, стор. 168); № 40 (56). Резолюция 8-го съезда РКП о работе в деревне (т. 29, стор. 186—189); № 43 (59). Постановление Совета Оборона (Телефонограмма во Всероссийскую Чрезвычайную Комиссию. 1 апреля 1919 г.) (т. 29, стор. 221).

«Коммунар» (Киев), № 11. Торжественное заседание Всероссийского ЦИК (Об основании Коммунистического Интернационала. Речь на торжественном соединенном заседании ВЦИК, Московского Совета, МК РКП(б), ВЦСПС, профессиональных союзов и фабрично-заводских комитетов Москвы в день чествования открытия Коммунистического Интернационала 6 марта 1919 г.) (т. 28, стор. 442—446); № 19. Похороны т. Свердлова (Речь на похоронах Я. М. Свердлова 18 марта 1919 г.) (т. 29, стор. 74); № 19. Памяти тов. Свердлова (Речь памяти Я. М. Свердлова на экстренном заседании ВЦИК 18 марта 1919 г.) (т. 29, стор. 68—73); № 21. Съезд Российской Коммунистической партии (Доклад о партийной программе 19 марта 1919 г.) (т. 29, стор. 139—157); № 23. Приветствие Венгерскому Советскому правительству (т. 29, стор. 168); № 26. Отношение 8-го съезда РКП к среднему крестьянству (т. 29, стор. 186—189); № 27. Доклад т. Ленина (т. 29, стор. 139—157).

«Коммунист» (Киев), № 19 (47). Приветствие Венгерскому Советскому правительству (т. 29, стор. 168); № 20 (48). 8-й съезд Российской Коммунистической партии (Речь при закрытии съезда 23 марта) (т. 29, стор. 190—193); № 24 (52). Речь Ленина (т. 29, стор. 119—121); № 24 (52). Доклад тов. Ленина (Продолжение следует) (т. 29, стор. 122—138); № 25 (53). (Окончание речи тов. Ленина) (т. 29, стор. 122—138); № 26 (54). Доклад тов. Ленина о программе партии (т. 29, стор. 139—157); № 29 (57). Заключительная речь т. Ленина (т. 29, стор. 158—167); № 31 (59). Доклад тов. Ленина по вопросу о работе в деревне (Продолжение в завтрашнем номере) (т. 29, стор. 169—184); № 33 (61). Доклад тов. Ленина по вопросу о работе в деревне (Продолжение) (т. 29, стор. 169—184); № 34 (62). Доклад тов. Ленина о работе в деревне (Окончание) (т. 29, стор. 169—184); № 34 (62). Заседание Московского Совета (Доклад о внешнем и внутреннем положении Советской республики) (т. 29, стор. 222—237); № 104 (132). На перевале (Речь тов. Ленина на Всероссийском ЦИК) (Окончание) (т. 29, стор. 405—417); № 134 (162). Тов. Ленин о методах пролетарской борьбы (т. 29, стор. 476—482).

«Красная правда». Орган №-ой дивизии Советской Армии Украины, № 18. Т. Ленин на первых Московских советских командных курсах (т. 29, стор. 268).

«Правда» (Конотоп), № 2 (41). Речь т. Ленина красноармейцам (т. 29, стор. 458—459).

«Подольский Коммунист» (Винница), № 1. Речь т. Ленина в Петербургском Совете (т. 29, стор. 1—7).

* Початок не знайдено.

«Сільська комуна» (Київ), № 17. Доклад тов. Леніна на 8-му з'їзді Комуністичної партії (т. 29, стор. 139—157).

СПИСОК ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА, НАДРУКОВАНИХ ГАЗЕТАМИ УКРАЇНИ (ГРУДЕНЬ 1919 — ГРУДЕНЬ 1920 рр.)

1919 рік. Грудень. «Більшовик» (Київ), № 118. Резолюція ЦК РКП про Радянську владу на Україні (ПСС, т. 39, стор. 334—337); № 118. 7-й Всеросійський з'їзд Рад (Доповідь ВЦВК і Раднарком 5 грудня) (т. 30, стор. 183—206).

«Известия» (Київ), № 1. Резолюція ЦК РКП о Советской власти на Украине (ПСС, т. 39, стор. 334—337); № 1. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 183—206).

«Коммунист» (Київ), № 2. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 183—206).

«Комуніст» (Харків), № 1. Резолюція ЦК РКП о Советской власти на Украине, одобренная Всероссийской партийной конференцией (ПСС, т. 39, стор. 334—337).

1920 рік. Січень. «Власть Советам» (Сумы), № 38. Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным (т. 30, стор. 260—268).

«Власть Советов» (Полтава), № 3 (18). Экономика и политика в эпоху диктатуры пролетариата (Окончание) * (т. 30, стор. 87—96); № 19 (34). Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным (т. 30, стор. 260—268).

«Звезда» (Екатеринослав), № 156. Письмо к рабочим и крестьянам Украины. По поводу побед над Деникиным (т. 30, стор. 260—268).

«Известия» (Київ), № 33. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 279—283).

«Известия» (Харьков), № 24. Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным (Окончание) * (т. 30, стор. 260—268).

«Коммунист» (Київ), № 21. Речь тов. Ленина (Продолжение следует) (т. 30, стор. 148—165); № 22. Речь тов. Ленина (Продолжение) (т. 30, стор. 148—165); № 22. Тов. Ленин о разгроме белых. Письмо т. Ленина к рабочим и крестьянам Украины (Продолжение следует) (т. 30, стор. 260—268); № 23. Письмо т. Ленина к рабочим и крестьянам Украины (Окончание) (т. 30, стор. 260—268); № 23. Речь тов. Ленина (Окончание) (т. 30, стор. 148—165).

Лютий. «Вісти» (Вінниця), № 10 (32). Тов. Ленин на беспартийной рабочей конференции (т. 30, стор. 316—318).

«Известия» (Київ), № 41. Т. Ленин... о борьбе с хозяйственной разрухой (т. 30, стор. 314—315); № 47. Речь тов. Ленина на беспартийной рабочей конференции в Москве (т. 30, стор. 316—318); № 53. Тов. Ленин о моменте (т. 30, стор. 316—318).

«Коммунист» (Київ), № 41. Доклад тов. Ленина (т. 30, стор. 285—304); № 44. Речь тов. Ленина на Всероссийском съезде Совнархозов (т. 30, стор. 279—283); № 47. Речь тов. Ленина на беспартийной конференции (т. 30, стор. 316—318); № 48. Коль война, так по-военному (т. 30, стор. 314—315); № 54. Тов. Ленин о моменте (т. 30, стор. 316—318).

«Одесский Коммунист», № 164. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 285—304).

Березень. «Вісти» (Київ), № 82. 9-ый съезд РКП (Доклад Центрального Комитета 29 марта) (т. 30, стор. 401—418).

«Вісти» (Одеса), № 43. 9-ый Всероссийский съезд РКП. (Доклад Центрального Комитета 29 марта) (т. 30, стор. 401—418).

«Коммунист» (Київ), № 64. К женщинам-работницам (т. 30, стор. 337—338); № 66. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 372—378); № 83. Доклад тов. Ленина (т. 30, стор. 401—418).

«Комуніст» (Харків), № 53. Речь тов. Ленина на Всерос. казачьем съезде (т. 30, стор. 345—363); № 68. Речь Ленина (т. 30, стор. 387—393).

«Одесский Коммунист», № 187. О международном положении. Из речи тов. Ленина на казачьем съезде (т. 30, стор. 345—363); № 189. 9-й Всероссийский съезд РКП (Доклад Центрального Комитета 29 марта) (т. 30, стор. 401—418).

Квітень. «Вісти» (Вінниця), № 59 (81). Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 438—443).

«Вісти» (Київ), № 88. Тов. Ленин о ближайших задачах коммунистической партии (т. 30, стор. 438—443); № 89. Почему мы победители (Из доклада тов. Ленина на 9 Всероссийском съезде РКП) (т. 30, стор. 401—418); № 90. Мы должны победить (Из доклада т. Ленина на 9 съезде РКП) (т. 30, стор. 401—418); № 91. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 438—443); № 92. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 438—443); № 94. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 455—467); № 95. От разрушения векового уклада к творчеству нового (т. 30, стор. 468—470).

«Вісти» (Одеса), № 131. Речь тов. Ленина на 3-ем Всероссийском съезде профессиональных союзов (т. 30, стор. 455—467).

«Звезда» (Екатеринослав), № 233. Коль война, так по-военному (т. 30, стор. 314—315).

«Известия» ВУЦИК, № 87. Девятый съезд РКП (Заключительное слово по до-

* Початок не знайдено.

кладу Центрального Комитета 30 марта 1920 г.) (т. 30, стор. 419—426); № 91. Заключительное слово Ленина (т. 30, стор. 438—443).

«Коммунист» (Киев), № 89. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 438—443); № 90. 9-й съезд РКП (Из доклада тов. Ленина) (т. 30, стор. 401—418); № 92. Речь Ленина (т. 30, стор. 427—433); № 101. Чествование тов. Ленина (Речь на собрании, организованном Московским Комитетом РКП(б) в честь 50-летия В. И. Ленина, 23 апреля 1920 г.) (т. 30, стор. 478—480).

«Коммунист» (Харьков), № 74. 9-й Всероссийский съезд РКП (Доклад Центрального Комитета 29 марта) (т. 30, стор. 401—418); № 75. Доклад тов. Ленина (Продолжение следует) (т. 30, стор. 401—418); № 78. Доклад тов. Ленина (Окончание) (т. 30, стор. 401—418); № 78. Речь Ленина (т. 30, стор. 427—433); № 80. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 438—443); № 81. Речь т. Ленина на 3-м Всероссийском съезде профсоюзов (т. 30, стор. 455—467); № 82. От разрушения векового уклада к творчеству нового (т. 30, стор. 468—470); № 91. Чествование т. Ленина (Речь на собрании, организованном Московским Комитетом РКП(б) в честь 50-летия В. И. Ленина, 23 апреля 1920 г.) (т. 30, стор. 478—480).

«Одесский Коммунист», № 191. Девятый Всероссийский съезд РКП (Речь о хозяйственном строительстве 31 марта) (т. 30, стор. 427—433).

«Радянська влада» (Полтава), № 82 (97). Доклад тов. Ленина. Работа ЦК (Окончание будет) (т. 30, стор. 401—418); № 84 (99). Доклад тов. Ленина (Продолжение) (т. 30, стор. 401—418).

Травень. «Вісти» (Одеса), № 150. Тов. Ленин о событиях в Польше и Баку (т. 31, стор. 94—97).

«Звезда» (Екатеринослав), № 257. Нам навязали новую войну. Подымемся все как один человек, чтобы защитить себя! (т. 31, стор. 94—97); № 260. Тов. Ленин о событиях в Польше и Баку (т. 31, стор. 94—97).

«Известия» ВУЦИК, № 117. Речь т. Ленина (т. 31, стор. 103—108).

«Известия» (Луганск), № 87. От разрушения векового уклада к торжеству нового (т. 30, стор. 468—470).

«Коммунист» (Харьков), № 100. От первого субботника на М.-Каз. ж. д. ко Всероссийскому субботнику-маевке (т. 31, стор. 98—100); № 100. Тов. Ленин о событиях в Польше и Баку (т. 31, стор. 94—97); № 109. Т. Ленин о наступлении шляхты (т. 31, стор. 110—111).

Червень. «Вісті ВУЦВК», № 147. Промова тов. Леніна на 2-ій Всеросійській нараді з приводу роботи на селі (12-го червня 1920 року) (т. 31, стор. 140—151); № 151. Лист Леніна до англійських робітників (Далі буде) (т. 31, стор. 113—117); № 152. Лист Леніна до англійських робітників (Закінчення) (т. 31, стор. 113—117).

«Вісти» (Київ), № 131. Промова т. Леніна на 2 Всеросійській нараді (12-го червня 1920 року) (т. 31, стор. 140—151); № 133. Лист Леніна до англійських робітників (т. 31, стор. 113—117); № 133. Тов. Ленін про «Союзників» (т. 31, стор. 140—151); № 134. Лист т. Леніна до англійських робітників (т. 31, стор. 113—117).

«Вісти» (Полтава), № 24. Письмо Ленина к английским рабочим (т. 31, стор. 113—117); № 25. В Исполкоме III Интернационала (Речь на заседании Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала 19 июня 1920 г.) (ПСС, т. 41, стор. 152).

«Власть Советам» (Сумы), № 152. Тов. Ленин о войне с Польшей и Врангелем (т. 31, стор. 140—151); № 155. Из речи Ленина на втором Всероссийском совещании по работе в деревне (т. 31, стор. 140—151).

«Известия» (Николаев), № 121. Тов. Ленин о задачах работы в деревне (т. 31, стор. 140—151).

«Коммунист» (Киев), № 108. Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 140—151); № 109. Письмо Ленина к английским рабочим (30 мая 1919 г.) (т. 31, стор. 113—117); № 110. Письмо Ленина к английским рабочим (т. 31, стор. 113—117).

«Коммунист» (Харьков), № 135. Речь тов. Ленина на совещании по работе в деревне (т. 31, стор. 140—151); № 138. Письмо Ленина к английским рабочим (т. 31, стор. 113—117); № 140. К созыву 2 конгресса Коммунистического Интернационала (Речь на заседании Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала 19 июня 1920 г.) (ПСС т. 41, стор. 152).

Липень. «Більшовик» (Полтава), № 39. Промова т. Леніна на 1-ім засіданні конгресу Інтернаціоналу (Далі буде) (т. 31, стор. 183—200); № 40. Що повинен зробити всесвітній пролетаріат і які його сили. Промова товариша Леніна (Продовження) (т. 31, стор. 183—200).

«Вісті ВУЦВК», № 165. Національне питання на II з'їзді Комуністичного Інтернаціоналу (Перший начерк тезів по національному та колоніальному питаннях) (Продовження буде) (т. 31, стор. 118—124); № 166. Те ж саме (докінчення); № 180. Промова т. Леніна на 1-ому засіданні 2-го конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (Кінець буде) (т. 31, стор. 183—200); № 183. 2-ий конгрес III-го Інтернаціонала (Доклад комиссии по национальному и колониальному вопросам 26 июля) (т. 31, стор. 205—210).

- «Вісти» (Київ), № 163. Промова тов. Леніна (т. 31, стор. 201—204).
- «Всероссийская кочегарка» (Луганск), № 10 (157). Коммунистический Интернационал (Доклад о международном положении и основных задачах Коммунистического Интернационала 19 июля) (т. 31, стор. 183—200).
- «Коммунист» (Київ), № 136. Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 183—200).
- «Коммунист» (Харьков), № 166. Речь тов. Ленина на 1-м заседании (т. 31, стор. 183—200); № 168. Речь тов. Ленина (Продолжение) (т. 31, стор. 183—200); № 169. Второй конгресс Коминтерна (Доклад комиссии по национальному и колониальному вопросам 26 июля) (т. 31, стор. 205—210).
- «Одесский Коммунист», № 283. Речь тов. Ленина. На 1 заседании 2-го конгресса Коммунистического Интернационала (Продолжение следует) (т. 31, стор. 183—200).
- «Пролетарий» (Харьков), № 46. Заседание 2-го конгресса Коммунистического Интернационала (Речь о роли Коммунистической партии 26 июля) (т. 31, стор. 201—204); № 48. Доклад тов. Ленина (т. 31, стор. 205—210).
- Серпень.** «Більшовик» (Полтава), № 58. Промова тов. Леніна на 2-й Всеросійській нараді з приводу роботи на селі (12-го червня 1920 року) (т. 31, стор. 140—151).
- «Вісті ВУЦВК», № 186. 2-й конгрес III-го Інтернаціоналу. (Промова про умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу 30 липня) (т. 31, стор. 211—216).
- «Вісті» (Вінниця), № 38 (119). Промова тов. Леніна при відкритті II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (т. 31, стор. 183—200).
- «Вісти» (Київ), № 164. Другий конгрес III Інтернаціоналу (Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня) (т. 31, стор. 205—210).
- «Всероссийская кочегарка» (Луганск), № 14 (161). Коммунистический Интернационал (Доклад комиссии по национальному и колониальному вопросам 26 июля) (т. 31, стор. 205—210); № 15 (162). II-й конгресс III-го Коммунистического Интернационала (Доклад комиссии по национальному и колониальному вопросам 26 июля) (т. 31, стор. 205—210).
- «Коммунист» (Харьков), № 182. 2 конгресс Коммунистического Интернационала (Речь о вхождении в Британскую рабочую партию 6 августа) (т. 31, стор. 221—227).
- «Одесский Коммунист», № 284. Выступление... Ленина (т. 31, стор. 211—216); № 284. Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 183—200); № 287. Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 183—200).
- «Пролетарий» (Харьков), № 51. Речи... Ленина (т. 31, стор. 211—216).
- Вересень.** «Вісти» (Полтава), № 90. Ответ Ленина Сегрю — корреспонденту «Лондон Дейли Ньюс» (т. 31, стор. 237—238).
- «Власть Советам» (Сумы), № 222. Ответ Ленина Сегрю — корреспонденту «Лондон Дейли Ньюс» 8.IX.1920 г. (т. 31, стор. 237—238).
- «Коммунист» (Харьков), № 207. Ответ тов. Ленина Сегрю — корреспонденту «Лондон Дейли Ньюс» 8 сентября 1920 г. (т. 31, стор. 237—238).
- Жовтень.** «Більшовик» (Полтава), № 95. Ленін про комуністичне виховання молоді (т. 31, стор. 247—263); № 107. Завдання робітничої молоді (3 промови тов. Леніна на 3-му Всеросійському з'їзді РКСМ) (т. 31, стор. 247—263).
- «Вісті ВУЦВК», № 237. Чергові завдання партійного будівництва * (ПСС, т. 41, стор. 292—293); № 238. Чергові завдання партійного будівництва (Продовження) (ПСС, т. 41, стор. 292—293).
- «Вісти» (Київ), № 226. Відозва т. Леніна до неможлих селян України (т. 31, стор. 277).
- «Вісти» (Полтава), № 102. Ленин о войне с Польшей и мировой политике (т. 31, стор. 239—243); № 111. Очередные задачи партийного строительства. Резолюция (Продолжение следует) * (ПСС, т. 41, стор. 292—293); № 113. Очередные задачи партийного строительства. Резолюция (Окончание) * (ПСС, т. 41, стор. 292—293).
- «Власть Советам» (Сумы), № 237. Тов. Ленин о войне и мире (т. 31, стор. 239—243); № 238. Обращение тов. Ленина к неможливым селянам Украины (т. 31, стор. 277).
- «Всероссийская кочегарка» (Луганск), № 62 (209). Речь тов. Ленина на конференции РКП (т. 31, стор. 239—243), № 72 (219). Обращение тов. Ленина к неможливым селянам Украины (т. 31, стор. 277); № 72 (219). Очередные задачи партийного строительства (Резолюция) * (ПСС, т. 41, стор. 292—293).
- «Знамя Советов» (Чернигов), № 227 (483). Победа за нами. (Речь т. Ленина на заседании Всероссийской конференции РКП) (т. 31, стор. 239—243); № 229 (485). Речь Ленина (т. 31, стор. 247—263); № 230 (486). Всероссийская конференция РКП (Проект резолюции об очередных задачах партийного строительства) (ПСС, т. 41, стор. 292—293).
- «Знамя Советов». Орган Поупраформа 14-ой Советской Армии, № 55. Обращение тов. Ленина к неможливым селянам Украины (т. 31, стор. 277); № 55. Что такое

* Проект резолюції писав В. І. Ленін.

комунізм (Из речи т. Ленина) (т. 31, стор. 247—263); № 61. Из речи тов. Ленина (т. 31, стор. 280—294).

«Известия» (Николаев), № 200. Ленин о войне с Польшей (т. 31, стор. 239—243).

«Известия» (Херсон), № 192. Ответ Ленина Сегрю — корреспонденту «Лондон Дейли Ньюс» 8 сентября 1920 г. (т. 31, стор. 237—238).

«Коммунист» (Київ), № 198. Очередные задачи партийного строительства. Резолюция* (ПСС, т. 41, стор. 292—293); № 199. Очередные задачи партийного строительства. Резолюция* (Продолжение) (ПСС, т. 41, стор. 292—293); № 199. Обращение т. Ленина к незаможным селянам Украины (т. 31, стор. 277).

«Коммунист» (Харьков), № 219. Тов. Ленин о войне с Польшей (т. 31, стор. 239—243); № 222. Обращение тов. Ленина к незаможным селянам Украины (т. 31, стор. 277); № 224. Очередные задачи партийного строительства (Резолюция)* (ПСС, т. 41, стор. 292—293); № 225. Очередные задачи партийного строительства (Резолюция)* (Продолжение) (ПСС, т. 41, стор. 292—293); № 225. Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 247—263).

Листопад. «Известия» (Херсон), № 223. Тов. Ленин о положении Республики (Продолжение следует) (т. 31, стор. 280—294); № 226. Тов. Ленин о положении Республики (Продолжение) (т. 31, стор. 280—294); № 227. Тов. Ленин о положении Республики (Окончание) (т. 31, стор. 280—294).

Грудень. «Більшовик» (Полтава), № 158. Промова Леніна (Продовження буде) (т. 31, стор. 436—464); № 160. Треба відновити господарство. Продовження промови т. Леніна (т. 31, стор. 436—464).

«Вісті ВУЦВК», № 298. Доклад т. Леніна (т. 31, стор. 436—464); № 299. Кінцеве слово т. Леніна (т. 31, стор. 465—469).

«Вісті» (Київ), № 39 (284). Доповідь тов. Леніна (Продовження буде) (т. 31, стор. 436—464); № 40 (285). Промова тов. Леніна (Продовження) (т. 31, стор. 436—464).

«Вісті» (Полтава), № 170. Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 415—435); № 171. Речь тов. Ленина (Окончание) (т. 31, стор. 415—435).

«Всероссийская кочегарка» (Бахмут), № 120 (270). Доклад Ленина (т. 31, стор. 436—464); № 123 (273). Письмо Ленина о Красной Пресне (т. 31, стор. 478—479).

«Киевский пролетарий», № 2. Доклад тов. Ленина (т. 31, стор. 436—464); № 3. Доклад т. Ленина (Окончание) (т. 31, стор. 436—464).

«Коммунист» (Київ), № 254. Доклад т. Ленина (т. 31, стор. 436—464); № 255. Продолжение речи т. Ленина (т. 31, стор. 436—464); № 256. Речь Ленина на 8 съезде Советов (Продолжение следует) (т. 31, стор. 436—464); № 257. Речь т. Ленина на 8 съезде Советов (Продолжение) (т. 31, стор. 436—464); № 259. Речь т. Ленина на 8 съезде Советов (Продолжение) (т. 31, стор. 436—464).

«Коммунист» (Харьков), № 272. Тов. Ленин о концессиях. (Из речи на собрании секретарей ячеек Московской организации) (т. 31, стор. 386—388); № 290. Доклад тов. Ленина (Продолжение следует)** (т. 31, стор. 436—464); № 291. Заключительное слово тов. Ленина (т. 31, стор. 465—469); № 292. Заключительное слово тов. Ленина (т. 31, стор. 464—469).

«Пролетарий» (Харьков), № 163. Доклад тов. Ленина (т. 31, стор. 436—464); № 164. Заключительное слово тов. Ленина (т. 31, стор. 465—469).

П. Х. БЕЛЯЕВА

* Проект резолюції писав В. І. Ленін.

** Продовження не знайдено.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

До найвизначніших подій європейської історії бурхливого XVII ст. безперечно належить визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. — подія, велика за масштабами й наслідками, яка радикально змінила становище на сході континенту і тим самим істотно вплинула на загальноєвропейську політичну ситуацію. Як зазначав К. Маркс, вона відіграла важливу роль в ослабленні польської шляхетської монархії, що позначилось на дальшому ході європейської історії¹. Поряд з цим возз'єднання України з Російською державою спричинилося до різкого посилення останньої, до її поступового перетворення в основну суспільно-економічну й військово-по-

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 571.

літичну силу на сході Європи. До речі, таку думку висловлювали європейські політичні діячі та історики у XVIII ст.; приміром, відомий німецький історик Й. Х. Енгель категорично заявляв: «Це об'єднання — найважливіший фактор зростання російської могутності»². Варто тут нагадати й слушне твердження М. І. Костомарова про те, що з добою Богдана Хмельницького пов'язана рішуча перевага російської сторони у багатовіковій боротьбі Польщі й Росії за гегемонію у Східній Європі³.

Якщо глянути на визвольну війну 1648—1654 рр. у контексті всеєвропейської історії XVII ст., то передусім впадає у вічі визначна роль боротьби українського народу в остаточному крахові політичної системи контрреформації, трьома «китами» якої на континенті були Іспанія, Австрія і шляхетська Польща, тісно пов'язані з папським Римом, з феодально-католицьким минулим Європи. Як відомо, в останній третині XVI ст. польський феодалізм вступив у союз з Ватиканом та всім табором контрреформації, і відтоді Річ Посполита поступово перетворюється в оплот феодально-католицької реакції на сході Європи. Не тільки папський Рим, але й весь католицький світ вітав і підтримував її політику експансії на Україні і загалом на Русі, а горезвісна унія була власне «породженням того напрямку в ідеології польського феодалізму, котрий в 70—80-х рр. XVI ст. склався на ґрунті його (феодалізму. — Д. Н.) тісного зв'язку з контрреформацією»⁴. Отже, опір українського народу шляхетсько-католицькій експансії був зрештою нічим іншим, як ланкою загальної боротьби народів Європи з наступом феодально-католицької реакції, боротьби, що її початок поклала Нідерландська революція.

Тяжкого удару табір контрреформації зазнав у 1648 р., коли поразкою Австрії й Іспанії закінчилася Тридцятилітня війна — перший великий загальноєвропейський конфлікт. І одна з основних причин того, що Польща не змогла взяти в ній активної участі на боці Католицької ліги, — це народний рух на Україні, селянсько-козацькі повстання 1625, 1630 і 1637—1638 рр.⁵ Ще не стих грім битв Тридцятилітньої війни, коли в Англії розпочалася буржуазна революція, а на південно-східному краї Європи вибухнула визвольна війна українського народу, яка завдала непоправного удару шляхетській Польщі, останньому з «китів» європейської політичної системи контрреформації. Цими трьома подіями, звичайно, в різній мірі, знаменуються корінний перелом в європейській історії: зазнають краху і занепадають «великі держави», які служили оплотом католицизму і ще на рубежі XVII ст. претендували на гегемонію (монархії іспанських й австрійських Габсбургів — на заході Європи, Річ Посполита — на сході). Провідна роль на континенті остаточно переходить до країн, що стали на шлях буржуазного розвитку (Англія і Голландія), а також до тих, де вже склалася абсолютна монархія нового типу (Франція), або ж складалася (Росія). І головне — зміни ці в неабиякій мірі були зумовлені визвольною війною 1648—1654 рр.

Важливим свідченням великого міжнародного значення визвольної війни 1648—1654 рр. є її широкий і тривалий відгомін у Західній Європі. Не можна сказати, що ця проблема не привертала уваги дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Не обминав її вже М. І. Костомаров у відомій монографії «Богдан Хмельницький», досить значне місце відводив їй М. С. Грушевський у VIII й IX томах своєї «Історії України-Руси». З спеціальних студій дожовтневого періоду слід взяти на розвідку М. Кордуби «Венецьке посольство до Хмельницького»⁶. Серед польських істориків найчастіше до цих питань звертався Л. Кубала, даючи їм, проте, односторонню й тенденційну висвітлення⁷. В радянській історіографії найважливіше явище у дослідженні міжнародного значення й впливу подій 1648—1654 рр. — праці І. П. Крип'якевича, зокрема заключний розділ його монографії «Богдан Хмельницький»; слід відзначити й книгу В. О. Голобуцького про дипломатичну історію визвольної війни⁸. Важливим внеском у розробку цих питань є також праці чехословацьких вчених Й. Мацурека,

² J. Ch. Engel. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, Halle, 1796, стор. 194.

³ Н. И. Костомаров. Монографии и исследования, т. 9, Богдан Хмельницкий, Спб., 1884, стор. I—II.

⁴ E. Winter. Russland und das Papstum, t. 1, Berlin, 1960, стор. 260.

⁵ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. III, т. VI, стор. 40 (передмова М. Молчанівського).

⁶ Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ), т. XXVIII, Львів, 1907.

⁷ L. Kubala. Jerzy Ossoliński, t. I — II, Lwów, 1883; його ж. Wojna Moskiewska 1654—1655, Warszawa, 1910; його ж. Wojna szwedzka, 1655—1656, Warszawa, 1913.

⁸ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 487—589; В. Голобуцький. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., К., 1962.

Ч. Аморта і особливо Ф. Гейля, опубліковані в збірнику «Вічна дружба»⁹. Необхідно тут вказати й на розділ у книзі відомого вченого НДР, академіка Е. Вінтера «Русь і папство», де також розглянуто міжнародний аспект визвольної боротьби на Україні¹⁰.

З праць історіографічного й джерелознавчого характеру заслуговують на увагу коментар М. Молчанівського до «Реляції про походження і звичаї козаків» Альберто Віміні¹¹ і ґрунтовна передмова А. З. Барабою до українського видання книги П. Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»¹². Список досліджень такого плану цим не вичерпується.

І все ж з повним правом можна твердити, що міжнародний резонанс і значення визвольної війни 1648—1654 рр. вивчені ще недостатньо. Особливо це стосується відгуків на неї серед громадськості різних країн Західної Європи, її оцінки в численних історико-літературних джерелах і пам'ятках того часу.

Ще на початку 1648 р. шляхетська Польща належала до найсильніших держав Європи, зовні навіть здавалося, що вона вступила в добу свого найвищого розквіту. Яскраву характеристику цього періоду в її історії дає І. Франко. Вказуючи на міжнародний вплив Речі Посполитої і зміцнення її позицій, він писав, що навіть «українське козацтво від 1638 р. було так прикорочене і взяте в шори, що здавалося, не здумає вже двигнутися більше». Шляхетські поети XVII ст. не без підстав говорили про настання «золотих Сатурнових часів» для своєї держави, але страшний удар зіпхнув її з висоти, зазначав Франко, «се була Хмельниччина, була пожежа, що розгорілася з малої іскри, але знайшла собі багато запального матеріалу»¹³.

Втім, для спостережливих дипломатів, державних діячів і політичних письменників Європи визвольна війна не була громом з ясного неба. Уже в 20—30-і рр. XVII ст. для західних держав «не становило таємниці, що Україна — це Ахіллесова п'ята великодержавної Польщі; тут з часу Люблінської унії не припинялися заворушення, які час від часу виливалися в спалахи повстань»¹⁴. Під цим враженням країни протестантського табору, що брали участь в Тридцятилітній війні, в 1628—1632 рр. вдаються до політичних комбінацій з метою підняти українських козаків проти Польщі, з їх допомогою розгромити її і тим самим ослабити східний фланг Католицької ліги¹⁵.

В 40-х роках XVII ст. у творах західних істориків з'являються перші стислі описи козацьких повстань — від Наливайка до Острянина (до речі, у нас ці матеріали ще зовсім невідомі). Так, італійський історик А. Дзіліоло писав у своїй книзі «Про достопамятні події наших часів» (1642): «Спершу вони (козаки. — Д. Н.) добилися того, щоб мати власного гетьмана (un Generale proprio) та інші привілеї». Внаслідок цього згодом «вони перетворилися в майже відокремлений народ (quasi in natione separata) і стали, разом з селянами свого краю, не менш грізними ворогами для поляків, ніж інші держави. Багато разів виникала необхідність виступати проти них з військом, як, наприклад, за правління Стефана Баторія, котрий наказав відрубати голову їхньому генералу Підкові, і за правління Сігізмунда III, коли тим же способом були страчені Наливайко й Бородавка. Ще гірша доля спіткала багатьох з них під час кампанії Конєцпольського, який діяв проти їх численного війська в сорок тисяч і змусив їх повернутися додому (мається на увазі Січ. — Д. Н.) та забезпечив колишній порядок»¹⁶. Тут ідеться у Дзіліоло про повстання 1630 р., але, всупереч твердженню історика, польсько-шляхетському війську не вдалося тоді досягнути вирішального успіху в боротьбі з козаками.

На початку 1648 р. у Парижі вийшов «Трактат про Польське королівство» Ж. Лабураера, в якому козакам відведено окремий розділ під промовистою назвою «Про запорізьких козаків, військо Русі» (тобто України; так її називали у Франції до появи знаменитої книги Боплана, а Російська держава в тогочасних французьких

⁹ Věčná družba. Sborník prací k třístému výročí opětného sčlenění Ukrajiny s Ruskem, Praha, 1955.

¹⁰ E. Winter. Назв. праця, т. I, Kapitel VI, стор. 317. Незрозуміло, чому цей розділ пропущено в російському перекладі монографії (Э. Винтер. Папство и царизм, М., 1964).

¹¹ «Киевская старина», 1900, т. XVII, ч. I.

¹² П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, К., 1960.

¹³ І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. — ЗНТШ, т. XXIII і XXIV, Львів, 1908, стор. 7, 9.

¹⁴ О. Л. Вайнштейн. Россия и тридцатилетняя война 1618—1648, М., 1948, стор. 8.

¹⁵ Докладніше про це див.: АЮЗР, ч. III, т. VI; І. П. Крип'якевич. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 років. — ЗНТШ, т. СХУП, Львів, 1914; О. Л. Вайнштейн. Назв. праця, стор. 80; К. Chodyncki. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita polska, Warszawa, 1934, rozdział IX.

¹⁶ Alessandro Ziliolo. Delle historie memorabili de suoi tempi, Venetia, 1642, стор. 120—121.

джерелах виступала як «Московія»). В ньому наведено також стислий опис козацьких повстань проти шляхетської Польщі. На думку автора, вони були відповіддю козаків на спроби польського уряду підпорядкувати їх своєму контролю. Так, про повстання 1594—1596 рр. він пише: «Король Сігізмунд III хотів скорити козаків своїй владі і з цією метою послав проти них Жолкевського; той завдав поразки їх генералові Наливайку, який походив з простих воїнів (soldat de fortune); Наливайко був захоплений в полон разом з іншими керівниками (officiers principaux) і страчений у Варшаві»¹⁷. Лаконічно повідомляє Лабурер і про повстання 1637—1638 рр. та про жорстокі репресії, яким були піддані козаки після його розгрому¹⁸. В цілому ж «козацьку проблему» цей автор вважає однією з найгостріших суспільно-політичних проблем Речі Посполитої. Подібно до Дзіліоло, козацтво він розглядає як «майже зовсім відокремлений народ, державу в державі, не так вже й далеко розбігаючись в цьому з дійсністю».

Селянсько-козацькі повстання, а також запекла релігійно-політична боротьба на Україні викликали у західних спостерігачів враження, що Річ Посполита внутрішньо розкололася на два релігійно-національні табори, і це підточує її могутність та загрожує тяжкими ускладненнями в майбутньому. До таких уважних і вдумливих спостерігачів належав прославлений італійський філософ, автор утопії «Місто сонця» Томазо Кампанелла. В трактаті «Про іспанську монархію» (1636), аналізуючи політичний стан тогочасної Європи з погляду релігійної боротьби та можливості створення антитурецької коаліції, він характеризував Польщу як опору католицького табору на сході континенту і разом з тим вказував, маючи на увазі визвольний рух українського народу, що передусім він ослаблює Річ Посполиту. «Польське королівство у наш час наймогутніше серед королівств Півночі, — писав Кампанелла, — і якби через різницю релігій не було внутрішньо розділене та було королівством спадковим і не запрошувало правителів з-за кордону, то могло б наганяти великий страх на турецького султана, особливо в союзі з великим князем Московським»¹⁹. До речі, цей трактат призначався для короля Іспанії, і Кампанелла, який зазнав жорстоких переслідувань з боку контрреформації, не без прихованої зловтіхи вказував главі католицького табору в Європі на нестійкість «східного муру» католицизму й радив пильнувати, щоб на польський престол не сів протестант.

Для Західної Європи також не були таємницею ні люте кріпосницьке гноблення українського селянства, ні політика постійних утисків козацтва, тобто ті явища, які можна назвати соціальними причинами вибуху 1648 р. Нестерпно тяжке становище селян в Речі Посполитій впадало в вічі навіть папським нунціям, і, приміром, Ю. Руджієрі ще в кінці XVI ст. заявляв у своїй реляції: «Сміливо можна сказати, що нема на світі більш приниженого невільника, ніж польський селянин»²⁰. В 1623 р. лікар-венеціанець Д. Ф. Ольмо на підставі особистих вражень порівнював селянство Речі Посполитої з рабами у давньому Римі²¹. Уже згадуваний Лабурер зазначав у своєму трактаті, що польські пани, ніби королі правлять простим людом, цілком безправним і вкрай бідним, що його життя — «злиденні халупи, кріті соломою, в більшості яких нема нічого, крім печі; діти сплять на соломі, нерідко голі, без сорочок, і причина цьому бідність»²². Безперечно, в той час становище селян на Наддніпрянщині було порівняно кращим, ніж в інших краях Речі Посполитої, але й там кріпосницький гніт в 30—40-х рр. XVII ст. вже досягав потворних розмірів, і селяни, рятуючись від нього, бралися за зброю, поповнюючи ряди козацтва. Все це відбито у знаменитому «Описі України» (1650) Боплана, котрий глибоко й яскраво характеризує соціальний стан України напередодні визвольної війни.

Словом, Західна Європа певною мірою була «підготовлена» до повстання 1648 р., але його розмах, його катастрофічне наростання виявилось для неї приголомшливою несподіванкою. Правда, початок подій і перші успіхи козаків не привернули особливої уваги — такого роду вісті з України були вже для Заходу досить звичним явищем. І тому, наприклад, нунцій Д. Торрес повідомляв папі про битву на Жовтих Водах дуже стисло і в досить-таки недбалому тоні: «Кажуть, що козаки, які повстали проти республіки (Речі Посполитої. — Д. Н.) числом в сорок тисяч..., вирубили два

¹⁷ J. le Laboureur, sieur de Bleranval. Histoire et relation du voyage de la Royale de Pologne... et un traité particulier du Royaume de Pologne, Paris, 1648, стр. 229.

¹⁸ Там же, стр. 229—250.

¹⁹ Th. Campanella. De monarchia Hispanica discursus, Amsterdam, 1640, стр. 317—318.

²⁰ Цит. за S. Kot. Rzeczpospolita polska w literaturze politycznej Zachodu, Kraków, 1919, стр. 11.

²¹ G. F. Olmo. Relatione del regno di Polonia scritta l'anno 1623. — Relationi della Republica di Venetia, Venetia, 1628, стр. 21.

²² J. le Laboureur. Назв. праця, стр. 105—106.

полки республіки, а шість інших її полків об'єдналися з козаками»²³. Але незабаром тон нунція рішуче змінився, і його реляція від 8 червня 1648 р. вже вся проіннята тривогою і нервозністю: «Спершу здавалося, що можна не надавати важливого значення бунту козаків проти цього королівства, але він розгорався все більше, і дійшло вже до того, що, коли господь нам не допоможе, боюся, станеться така катастрофа, яку нелегко описати»²⁴. Ця реакція Торреса на початковий етап визвольної війни загалом досить характерна і для інших західноєвропейських спостерігачів.

Як слушно зазначав чеський історик Л. Гараскім, всю Європу дуже вражало й те, що «пригноблений народ, який не мав своєї держави, регулярної армії, який постійно зазнавав руйнівних нападів турецько-татарських ханів, успішно воює з сильним ворогом і завдає йому поразки за поразками»²⁵. І справді, битви під Корсунем і Пилявцями, Зборівська епопея 1649 р. були сприйняті на Заході як грандіозні сенсації віку, — адже шляхетську Польщу безспідставно вважали тоді одним з наймогутніших європейських королівств. Після цих перемог досяг апогею престиж козаків як національних військових сил України, що був високим у Європі вже в попередній період²⁶.

В зв'язку з визвольною війною українського народу вже в 1648—1649 рр. на Заході з'явилося багато брошур, памфлетів і «летючих листків», переважно польських (латиномовних) і німецьких. Систематично висвітлювали її хід тогочасні періодичні видання різних країн, зокрема французькі «Gasette de France» і «L'Espion des cours des princes chrétiens», англійські «Mercure Anglois» і «The Moderate Intelligencer», німецька «Frankfurt Post-Zeitung», голландські газети та ін. Ці часописи поруч з короткими повідомленнями та депешами вмішували реляції і нариси про події на Україні. Наприклад, «Mercure Anglois» у випуску від 12 грудня 1648 р. подав детальний опис битв на Жовтих Водах і під Корсунем, де, як тоді говорили, шляхетська Польща «в пилу і крові впала під ноги козаків»²⁷. Докладну й співчутливу інформацію про визвольну війну українського народу публікував інший англійський часопис — «The Moderate Intelligencer», який проголошував себе незалежним, а фактично був органом партії левелерів. Майже в кожному номері він давав докладні повідомлення про боротьбу українського народу під проводом Хмельницького, а також про дипломатичну активність «козацького генерала», його переговори з турками, Москвою і т. д.²⁸ Відоме тогочасне видання — франкфуртський «Theatrum Europaeum» у випуску 1652 р. широко висвітлював боротьбу козаків з литовськими військами Радзівілла, битву під Лоевим. Тут же було наведено її план і портрет козацького командира, полковника Кричевського, який поліг у цій битві²⁹.

Один з дослідників, який вивчав відображення руху, очолюваного Хмельницьким, в західній, зокрема французькій, пресі того часу, авторитетно засвідчує: «Без вагання можна запевнити, що «Gasette de France», перший номер якої вийшов 1 квітня 1631 р. є кращим джерелом для того, щоб день за днем простежити за подіями на Україні в другій половині XVII віку. Щодо епохи Хмельницького, то не було жодного номера цієї газети без новин з України»³⁰.

Звичайно, на характер цієї інформації великий вплив чинили ідеологи шляхетської Польщі. Але не слід його надмірно перебільшувати, ігноруючи принципово важливі розходження авторів тогочасних західних публікацій з оцінками польсько-шляхетських джерел.

Нагадаймо, що боротьба українського народу в 1648—1654 рр. була й національною визвольною війною, і соціальним козацько-селянським рухом, що обидва її аспекти не виступали окремо, а становили історичну єдність. В цьому, до речі, вона має багато спільного з такими ранніми буржуазними революціями, як, наприклад, нідерландська. І характерно, що ідеологи Речі Посполитої, як на це вже вказував

²³ Донесения папского нунция Иоанна Торреса. — Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, К., 1916, стор. 10.

²⁴ Там же, стор. 10—11.

²⁵ L. H a r a s k i m. Osvobodzovacia vojna ukrainského ludu r. 1648—1654 pod vedením Bohdana Chmelnického. — Věčna družba, стор. 24.

²⁶ Д. Н а л и в а й к о. Запорожці в Західній Європі. — «Наука і суспільство», 1969, № 1, стор. 46—51.

²⁷ E. B o r s h a k. Early Relation between England and Ukraina. — «The Slavonic and east european Review», vol. X, 1931, стор. 141.

²⁸ Там же; Г. Р. Л е в и н. Из истории демократического движения в годы английской буржуазной революции XVII века. — Ученые записки Ленинградского ГПИ им. Герцена, т. 288, Л., 1966, стор. 81—82.

²⁹ Anhang zu dem Krieg zwischen Polen, Cossaqnen und Tartaren. — «Theatrum Europaeum», VI, 1652, стор. XII.

³⁰ E. B o r s h a k. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, Paris, 1935, стор. 24.

Іван Франко й інші дослідники³¹, старанно приховували перед Європою справжню суть «Хмельниччини». Адже вона була не тільки «бунтом черні», але й національною визвольною війною «руського народу», коли вся Русь, як говориться в одному польському документі тих часів, палала ненавистю «contra Catholikos et Polonos»³². Всупереч дійсності шляхетська пропаганда всіляко наголошувала на тому, що це тільки «хлопська жакерія», або ж «реbelія» — повстання варварів-козаків, які противляться поширенню культури.

Слід сказати, в усій цій демагогії правлячі кола Польщі не проявляли особливої оригінальності: до такої ж тактики в другій половині XVI ст. вдавався Філіпп II у боротьбі з повсталими Нідерландами, коли абсолютистська Іспанія вводила в оману громадську думку, заявляючи, що ніякої революції, ніякого національного руху там нема, є лише бунти голоди та розбій морських банд. Так само і Польща мала на меті досягнути повної ізоляції повсталі України на континенті або ж хоча б порушити контакти з нею інших держав шляхом «дискредитації» (з точки зору панівного класу) її визвольного руху.

Але жодні спроби ідеологів і дипломатів не могли приховати справжнього характеру подій на Україні, приховати, що «се було повстання руського люду. Русь піднялася проти поляків, Русь хоче вигнати ляхів із своїх границь...»³³. Можливо, демагогія й давала б належний ефект, коли б рух не був таким масштабним і грізним. І тому зарубіжна громадськість сприймала й тлумачила його передусім як національно-визвольну боротьбу, війну «козацько-руського народу» проти Польського королівства. Про це, зокрема, переконливо свідчать такі визначні західноєвропейські пам'ятки, як «Історія громадянських війн останнього часу» (1653) М. Бізаччіоні та «Історія війни козаків проти Польщі» (1663) П. Шевальє³⁴, а також твори А. Віміні, Г. Пріорато, Отевіля, Лінажа де Восьєнна, Б. Коннора та ін. Сказане проте не означає, що соціальний аспект повстання українського народу випадав з поля зору зарубіжних авторів, навпаки, змалювання «страхів» козацько-селянського руху, «кривоносівщини» за поширенням тоді виразом, посідає в їх описах велике місце. Але характерно: якщо національно-визвольний аспект цієї боротьби нерідко знаходив у західноєвропейських джерелах цілком об'єктивне й навіть співчутливе зображення, то «кривоносівщину» вони найрішучіше засуджували.

Про реакцію Західної Європи на визвольну війну українського народу не можна говорити як про явище цільне й монолітне: в різних країнах вона була різною. Як вже зазначав І. П. Крип'якевич, ставлення західних держав до подій на Україні великою мірою залежало від їх поділу на два ворожі табори, католицький і протестантський³⁵. Природно, що держави першого з них — Австрія, Іспанія та князівства південної Німеччини підтримали свого союзника, шляхетську Польщу, і відразу ж зайняли цілком негативну позицію до визвольної боротьби українського народу. І навпаки, протестантський табір, до якого належали Англія, Голландія, Швеція й князівства північної Німеччини, виявляв небезкорисливий інтерес до розвитку подій на Україні, бо вони вели до ослаблення Речі Посполитої, а, отже, й всього католицького блоку. Не дивно, що найбільш співчутливе ставлення «велика козацька війна» викликала в Англії, де буржуазна революція проходила під релігійними антикатолицькими гаслами. Франція ж, як католицька держава й разом з тим ворог Габсбургів, займала щодо визвольних змагань України негативну позицію, зумовлену її гегемоністською політикою на континенті.

Що ж до папського Риму, то закрята ворожість Ватикану до українського народу і його визвольної боротьби цілком визначилася ще в 20—30-ті рр. XVII ст., коли став очевидним, передусім завдяки рішучому опору козацтва, провал унії на Україні, а з нею й планів окатоличення всього східного слов'янства. Унія, як відомо, була спільною справою шляхетської Польщі й папського Риму, і з численних джерел того часу добре видно, що Ватикан та його ідеологи оцінювали успіхи й поразки польської шляхти в «заспокоєнні» України як власні досягнення і невдачі³⁶. Зокре-

³¹ І. Франко. Назв. праця, стор. 17; W. Lipiński. Stanisław Michał Krzyczewski. — Z dziejów Ukrainy, Kijów, 1912, стор. 165—166.

³² W. Lipiński. Назв. праця, стор. 166.

³³ І. Франко. Назв. праця, стор. 17.

³⁴ Maiolino Bisaccioni. Historie delle guerre civili di questi ultimi tempi, Venetia, 1653; P. Chevalier. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, Paris, 1663.

³⁵ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 380—381.

³⁶ Такий підхід з'являється вже у «Всесвітніх відомостях» (1596) італійського політичного письменника, ідеолога контрреформації Д. Ботеро (див. G. Botero. Relationi universali, t. I, Torino, 1601, стор. 142—143, 184—185). З часом цей підхід поглиблюється (див. Relacye nuncioszów apostolskich i innych osób o Polsce, t. II, Berlin-Poznań, 1862).

ма, повне схвалення знайшли в Римі заходи польського уряду й магнатів, спрямовані на ліквідацію козацтва після розгрому повстання 1637—1638 рр.³⁷

Ця традиційна ворожість папства до народу «схизматиків-бунтівників» досягає крайньої точки під час визвольної війни, яка поставила під загрозу саме існування «східного муру» католицизму. Саме в цей час у документах Ватикану «стає вживаним різкий вираз «зміїна порода», коли мова заходить про волелюбних українців»³⁸. Запозватою ненавистю дихають вже згадувані реляції нунція Д. Торреса за 1648—1652 рр., де про дії польсько-шляхетських військ постійно говориться як про «наші перемоги» й «наші невдачі», а справа польського короля небезпідставно отожднюється з справою католицької релігії. Ватикан застерігав польський уряд від найменших поступок козакам і вимагав найрішучішої боротьби з ними, до їх повного знищення. Так, нунцій Д. Торрес енергійно виступав проти Зборівської угоди як «надто шкідливої» (*si pregiudiciale*) для католицької релігії», а папа Інокентій X 12 листопада 1649 р. надіслав королю і сейму бреше з таким різким протестом проти її укладення, що Ян Казимір не наважався оголосити цей документ сеймові. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд дав йому зрозуміти, що Зборівська угода — це тільки вимушений маневр і серйозно виконувати зобов'язань він не збирається³⁹.

Наляканий успіхами українського народу в його визвольній боротьбі, папа Інокентій X порівнював козаків з гуситами і закликав католицькі держави подавати всіляку допомогу шляхетській Польщі⁴⁰. Дипломатія Риму докладала немало зусиль до того, щоб організувати об'єднаний виступ, справжній хрестовий похід всієї католицької Європи проти «схизматичної України»⁴¹, але здійсненню цих планів завадила складна політична ситуація на континенті, передусім різке ослаблення табору контрреформації після поразки в Тридцятилітній війні.

Іспанія на той час вже остаточно вступила в смугу безнадійного занепаду, до того ж її останні сили поглинала боротьба з Францією. В тяжкому становищі була також Австрія, з якою шляхетська Польща від часів Сігізмунда III підтримувала особливо тісні політичні зв'язки. Австрійські Габсбурги прагнули зберегти свій вплив у Польщі, але не мали можливостей для збройного виступу на її боці. Після Тридцятилітньої війни їх імперія переживала великі економічні й політичні труднощі. До того ж, у Чехії все ще залишалися шведські війська і, в разі прямого втручання Австрії у польські справи, вони були б кинуті на Відень, бо інтересам Швеції аж ніяк не відповідало посилення австрійського впливу в Речі Посполитій⁴².

Але все це не означає, що Австрія обмежувалася лише моральною підтримкою шляхетської Польщі, — надто бже вона була заінтересована в тому, щоб уберегти від катастрофи свого політичного союзника в Європі. Не наважуючись однак на відкрите воєнне втручання, імперія Габсбургів розгорнула гарячкову дипломатичну діяльність в інтересах шляхетської Польщі, а поряд з цим подавала їй нелегальну військову допомогу. Так, вже в 1648 р. вона дозволила одному з претендентів на польський трон, своєму ставленику Каролу Фердинанду набирати в австрійських володіннях (Сілезії) солдатів для Речі Посполитої, і нунцій Торрес радісно повідомляв Ватикан, що цей претендент готує 10-тисячне військо⁴³. В формуванні збройних сил для Польщі особливо значну роль відігравав Оттавіо Пікколоміні, один з кращих австрійських полководців часів Тридцятилітньої війни. Не задовольняючись організацією найманих загонів для польської армії, він наполягав на прямій австрійській інтервенції проти українського народу.

Як повідомляв у своїй реляції Н. Сірі, австрійський резидент у Варшаві, наприкінці квітня 1649 р. віденський двір поступився наполяганням Пікколоміні і позитивно вирішив питання про пряму допомогу Яну Казимиру. Однак в останній момент Габсбурги все-таки не наважилися втрутитися в конфлікт, причому на відміну Фердинандом III згаданого рішення в неабиякій мірі вплинули вісті про силу козацького війська⁴⁴⁻⁴⁷. Даремно лютував Пікколоміні, імператор обмежився тим, що дозволив набирати для Польщі солдатів у своїх володіннях.

Д. С. НАЛИВАЙКО

(Далі буде)

³⁷ F. Hejl. *Politika Vatikanu, Habsburků a polského magnatstva v letech ukrajinského národné osvobodovacího boje (1648—1654)*. — *Věčná družba*, стор. 122—123.

³⁸ E. Winter. Назв. праця, т. I, стор. 317.

³⁹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 56, 74—75, 77—78.

⁴⁰ E. Winter. Назв. праця, т. I, стор. 319.

⁴¹ I. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 381; F. Hejl. Назв. праця, стор. 119—123.

⁴² H. Gejer. *Geschichte Schwedens*, t. III, стор. 378—388; F. Hejl. Назв. праця, стор. 127—128.

⁴³ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. II, стор. 12. Насправді ж, Кароль Фердинанд зібрав лише 2 тис. чол.

⁴⁴⁻⁴⁷ F. Hejl. Назв. праця, стор. 126—128.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

СТАТИСТИКА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА І КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

(Бібліографічний показник).

Склали: Д. С. Альохін та Н. М. Уманська.

Редакційна колегія: Л. Л. Макаренко,

О. А. Парасунко, І. С. Слабеев,

І. В. Шажко,
К., 1968, 291 с.

Багатотисячний колектив української радянської інтелігенції вже кілька років працює над створенням 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Написання повноцінних історичних нарисів неможливе без використання якнайширшого кола друкованих і архівних джерел. Велику практичну допомогу в цьому подає Державна історична бібліотека УРСР, працівники якої зібрали літературу, що містить матеріали з історії населених пунктів України, і склали топографічну картотеку (понад 200 тис. карток). У 1965 р. бібліотека підготувала «Короткий список бібліографічних джерел на допомогу в написанні історії міст і сіл Української РСР», а наприкінці минулого 1968 р.—рецензовану першу бібліографію, присвячену статистичним джерелам за всі періоди історії України. У дожовтнєві часи видань з бібліографії статистики взагалі не було. В радянський період вийшло лише дві такі праці, що охоплювали невелике коло видань і за обмежений час, а саме: «Бібліографічний показник видань Центрального статистичного управління УРСР за 1921—1927 рр.» (Харків, 1928) та «Бібліографічний показник видань місцевих органів державної статистики України (1921—1928 рр.)» (Харків, 1929).

Використання статистичних даних в історичних дослідженнях робить останні не тільки ґрунтовнішими, але й переконливішими за змістом. Зважаючи на це, важко переоцінити наукове значення бібліографічного показника з статистики народного господарства і культури Української РСР, виданого за рішенням Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР».

За своїм змістом показник виходить за межі допоміжного матеріалу для написання однієї (хоч і капітальної) праці. Він стане в пригоді чи не кожному істо-

рику-науковцю, викладачу, студенту. Упорядники виконали значну роботу щодо виявлення й опису статистичних джерел та їх упорядкування (2124 джерела розкривають найрізноманітніші сторони життя українського народу в дожовтнєвий період і в роки Радянської влади). Вони також поставили за мету зібрати матеріали, «які охоплюють майже всі питання народногосподарського і культурного розвитку, а також окремі галузі народного господарства і культури по Україні в цілому і по окремих областях» (стор. 3). Як же вони справилися з цим?

Матеріали показника розміщено в двох розділах. У першому—за такими тематичними рубриками: Довідники та збірники. Населення. Промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок. Комунальне господарство. Сільське господарство. Праця та заробітна плата. Торгівля та споживча кооперація. Фінанси. Охорона здоров'я. Народна освіта і культура. Ті матеріали з цих тематичних питань, що є у загальних статистичних виданнях, сюди не потрапили.

Другий розділ характеризує розвиток економіки і культури в областях, районах, містах і селах республіки за сучасним адміністративно-територіальним поділом Української РСР. До нього вміщено також статистичні документи дожовтнєвого періоду, що стосуються губерній, воєводств, повітів, території яких своєю більшою частиною входили до певної сучасної області. Таке розміщення не вдалося. Якщо статистичні матеріали радянського періоду, незважаючи на різні і досить значні адміністративно-територіальні зміни, можна більш-менш точно віднести до тієї чи іншої сучасної області, то цього не скажеш про дореволюційні. Адже за територією жодна з сучасних областей України не відповідає дореволюційним губерніям. Такі ж області, як Сумська, Черкаська, Кіровоградська, Житомирська, складаються з територій, що входили до складу кількох колишніх суміжних губерній. Складність з добором статистичних джерел для сучасних областей України за дореволюційний період примусила упорядників показника робити посилання до відповідних видань, вміщених у першому (загальному) розділі, та до багатьох видань, перелічених у списках інших областей. Май-

же для всіх них є посилання до всього першого розділу (№№ 1—504), а для таких областей, як Сумська, крім нього, ще до 262 номерів (стор. 226), Вінницька — 59 (стор. 84), Донецька — 83 (стор. 113), Житомирська — 172 (стор. 115), Луганська — 132 (стор. 167), Одеська — 104 (стор. 185) і т. д.

Очевидно, труднощі з розміщенням статистичних джерел за певною системою та утруднення в користуванні покажчиком є наслідком того, що упорядники не застосували єдиного наукового принципу систематизації джерел за суспільно-економічними формаціями та територіально-адміністративним поділом, що історично склався.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства, утвердила нову суспільно-економічну формацію — соціалістичну. Природно, що і в історії України чітко розрізняються дожовтневий і післяжовтневий періоди. Тому джерела та матеріали для вивчення цих двох періодів також слід добирати і систематизувати роздільно.

Україна як адміністративно-територіальна одиниця до 1917 р. не існувала. Проте на ній історично склалися територіальні, а почасти й адміністративні області як Південно-Західний край у складі Київської, Подільської і Волинської губерній; Лівобережна Україна або Малоросія — Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній; Південна Україна, як частина Новоросії, до якої входили українські губернії: Херсонська, Катеринославська і Таврійська. Крім того, за межами Росії українські землі складали окремі адміністративні утворення: Західна Україна (Галичина), Буковина та Закарпаття.

Різні установи та організації, що обстежували певні суспільно-економічні явища, утворювалися одночасно з установленням і утвердженням адміністративно-територіального поділу Росії. Зокрема, в кожній губернії існував губернський статистичний комітет, якому були підпорядковані повітові статистичні бюро. Отже, для дожовтневого періоду найдоцільніше статистичні джерела систематизувати за адміністративно-територіальним поділом України, що історично склався в рамках колишньої Російської імперії та Австро-Угорщини.

Покажчик статистичних матеріалів має чітко вказати територіальний об'єкт статистичного обстеження. Оскільки такі обстеження здебільшого охоплювали різні галузі життя і діяльності суспільства, дослідник, зорієнтувавшись у матеріалі, що містить статистичне джерело, самостійно вибере дані, потрібні йому для вивчення того чи іншого питання історії України дожовтневого періоду.

Систематизація статистичних джерел для історії України післяжовтневого періоду також вимагає певного поліпшення. Безперечно, спочатку слід подати статисти-

стичні джерела, що охоплюють Українську РСР загалом, а вже потім по кожній області окремо.

У передмові до видання зазначено, що «статистичні джерела, які подані у даному покажчику, можуть служити основою для складання вичерпної ретроспективної бібліографії» (стор. 7). Таку роботу слід всіляко вітати і розгорнути якнайшвидше. Хоч упорядники і не ставили своїм завданням дати вичерпну бібліографію радянської та дожовтневої статистики, однак слід зауважити, що дожовтнева статистика представлена у покажчику значно повніше. У бібліографії радянської статистики трапляються значні прогалини. Це стосується насамперед джерел останніх років. На титульному аркуші покажчика позначено 1968 р. видання. У книзі, хоч і зрідка, називаються джерела, надруковані 1967 р., але зовсім не згадані узагальнюючі статистичні збірники, що вийшли в світ до 50-річчя Радянської влади, — «Україна за п'ятдесят років (1917—1967)», «Українська РСР в цифрах» та ін., а також аналогічні за характером загальносоюзні видання.

Згадуючи видані у 20-х — 30-х роках різного роду загальні довідники про окремі міста й області Української РСР, упорядники чомусь ігнорували такі ж книги 50-х — 60-х років, а також масові видання типу «Агітаторам про Миколаївщину» (Миколаїв, 1950) тощо. Варто б окремих розділ покажчика відвести партійно-комсомольській статистиці, включивши до нього не тільки узагальнюючі видання типу «Ленінський комсомол у цифрах» (Харків, 1926), а й вказівки на відповідні матеріали з'їздів Комуністичної партії України і ЛКСМУ. Немає в рецензованому покажчику згадок і про такі значні статистичні збірники, як «Украинская промышленность в 1920 году» (Харків, 1921), «Хозяйство Украины. Сборник материалов, освещающих состояние важнейших отраслей хозяйства Украины» (М., 1926) та чимало ін.

Застосований упорядниками систематичний принцип розташування матеріалів, а всередині тематичних підрозділів — алфавітний утруднює користування покажчиком тим дослідникам, які цікавляться лише певним відрізком часу. Безперечно, з цього погляду кращим є хронологічний принцип. На допомогу ж дослідникам окремих питань варто скласти короткий предметний покажчик з посиланнями на відповідні номери статистичних джерел, розміщених у покажчику.

Безумовно, потрібно розширити бібліотечну базу, на якій упорядники будують свій покажчик. Адже фонди шести бібліотек аж ніяк не вичерпують статистичних джерел з історії України. До того ж у покажчику значаться бібліотеки Києва, Львова, Одеси, але немає Бібліотеки імені В. Г. Короленка в Харкові; є Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, але немає

Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна в Москві; є бібліотека Інституту економіки АН УРСР, але немає бібліотеки Інституту історії АН УРСР і т. д.

В даному покажчику, який має допомогти авторам нарисів з історії міст і сіл дізнатися, де зберігаються потрібні їм статистичні джерела, можна вважати виправданим для рідкісних видань те, що після бібліографічного опису подані скорочені умовні позначення назв бібліотек, фонди яких враховано в покажчику (стор. 6). Однак зазначення місця зберігання того чи іншого джерела мають нерідко випадковий характер, оскільки масові, загальновідомі статистичні джерела або є в більшості бібліотек, або їх не важко розшукати в інших книгосховищах.

Значного поповнення потребують розділи покажчика про західні області Української РСР в дорадянський час, зокрема виданнями, опублікованими німецькою,

польською та іншими мовами. Адже переважна більшість відповідних офіційних статистичних матеріалів видавалася тоді цими мовами, а не українською чи російською. Майбутній доопрацьований покажчик потрібно доповнити вступним розділом на тему: «Статистика України в працях В. І. Леніна», залучивши до нього вказівки на певні місця ленінських творів, «Ленінських сборників», перелік праць інших авторів, що висвітлюють методику і методологію опрацювання Володимиром Іллічем статистичних джерел.

Доопрацювання і видання по можливості найповнішого покажчика статистичних джерел з історії України стає невідкладним і відповідальним науковим завданням. Є потреба найближчим часом побачити його вихід у світ не ротопринтним, а друкарським масовим виданням.

О. А. БЕВЗО, В. Г. САРБЕН

В БОЯХ ЗА ХАРЬКОВЩИНУ, ВОСПОМИНАНИЯ УЧАСТНИКОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.

Издание второе, исправленное и дополненное, изд-во «Прапор». Харьков, 1968, 391 с.

Рецензований збірник вийшов напередодні 25-річчя з дня визволення м. Харкова від німецько-фашистських загарбників. Книгу підготували співробітники партійного архіву Харківського обкому КП України та Військово-наукового товариства при Харківському Будинку офіцерів Радянської Армії. До неї входить 64 статті-спогади. Передмову «Вони воювали за Харків» написав доктор історичних наук, професор, генерал С. З. Голюков. Він же є відповідальним редактором книги. Автор післямови — перший секретар Харківського обкому КП України Г. І. Ващенко.

Інтерес у читачів, безперечно, викличуть спогади Маршала Радянського Союзу, начальника Генерального штабу Радянської Армії, колишнього начальника штабу Степового фронту М. В. Захарова; начальника Політичного управління Радянської Армії, колишнього секретаря Харківського обкому партії О. О. Єлішева; командуючих корпусів армій, дивізій, командирів взводів і рядових, а також партійних і радянських працівників, медичних працівників, представників братнього чехословацького народу та ін. Спогади — різні за своєю літературною якістю стосуються різних моментів бойової діяльності харків'ян. Проте всіх їх об'єднує щирість викладу і вірогідність, оскільки автори, не надіючись тільки на свою пам'ять, вивчили архівні документи.

Спогади згруповано в трьох розділах: оборона Харкова, боротьба харків'ян у період фашистської окупації, бої за визволення області. Тут же варто сказати, що

спогади про життя Харківщини після визволення потрібно було вивести в окремий розділ, оскільки це є самостійний матеріал, що ніби показує продовження боїв за встановлення мирного життя на колгоспних полях, на виробництві, у вузівських аудиторіях і школах.

Перший розділ просто і дохідливо показує оборону Харкова (стор. 21—94), зокрема те, як «у дуже стислі терміни колективи промислових підприємств освоїли випуск необхідної для фронту бойової техніки й військового спорядження» (стор. 24), як уже в серпні 1941 р. тільки в самому Харкові було створено народне ополчення у складі 9 дивізій, як проходило формування партизанських загонів, партійного і комсомольського підпілля.

Про жорстокий фашистський терор і повне свавілля загарбників оповідає другий розділ — «Боротьба харків'ян у період фашистської окупації області». Цей розділ — найменший за обсягом — містить 10 спогадів. Полковник І. Г. Старинов згадує про міні-сюрпризи, що їх підпілляники закладали і висаджували ними в повітря важливі для фашистів об'єкти. Колишній завідувач Харківським обльоту В. А. Повх розповідає про підпілляну боротьбу вчителів і школярів з окупантами. Захоплюючими є розповіді колишнього секретаря Ново-Водолазького райкому партії О. В. Коваленка — про героїчні дії народних месників; колишнього секретаря підпілляного Броварського райкому партії П. А. Журавльова — про сповнене небезпек і відваги життя підпілляників; колишнього командира партизанського загону І. М. Кулішова — про рейд партизанів по Чугуївському, Печенізькому, Старосалтівському, Вовчанському і Білгородському районах під час гітлерівської окупації. Особливий інтерес викликають п'ять спогадів «білців у білих халатах» — медичних працівників,

які не тільки виносили поранених з поля бою, а і псували лінії зв'язку ворога, висаджували в повітря мости і залізниці.

Третій розділ містить найбільшу кількість спогадів. Тут показано велику політико-масову роботу партійних організацій та політвідділів по забезпеченню виконання завдань, масовий героїзм трудящих. Відкривають розділ спогади Героя Радянського Союзу, колишнього командира взводу 78-го гвардійського стрілецького полку П. М. Широїна та його бійців, які на залізничному переїзді Таранівка Зміївського району в жорстокому бою з німецькими танками відстояли свій рубіж, не пропустили фашистів. Автори цікаво розповідають, про ту всебічну воєнно-політичну підготовку у військових частинах, що велася перед визволенням Харкова.

Визволяли Харків представники 40 національностей. Щодо цього особливо цінними є спогади шести бійців 1-го Окремого чехословацького батальйону під командуванням Л. Свободи, що воювали у складі 25-ої гвардійської стрілецької дивізії.

У третьому розділі чимало добре підібраних фактів, прізвищ, епізодів, що яскраво відображають велику організаторську роботу командування та всепермагаючий героїзм радянських воїнів. Гостроту колишніх вражень відроджують вміщені в книзі фотографії, документи, карти.

У післямові наводиться переконливий матеріал про Харківщину наших днів. Таке «порушення» хронології цілком виправдане. У читача складається завершене враження не тільки про розгром фашистських окупантів на Харківщині, але і про те, як трудящі її разом з усім радянським народом під керівництвом Комуністичної партії домоглися визначних успіхів у відродженні її розвитку народного господарства.

Рецензований збірник спогадів має неточності, помилки, редакційні огріхи. Так, наприклад, відомо, що Радінформбюро свого часу сповіщало про залишення Харкова радянськими військами 29 жовтня. У журнальних і газетних статтях з'явилася інша дата — 24 жовтня 1941 р. Її ж названо на ряді сторінок збірника (7, 24 та ін.). Але тут же автори сповіщають: «Вранці 24 жовтня бої відновилися з новою си-

лою», «25 жовтня ворог зміг відновити свій наступ тільки о 12 годині дня» (стор. 34); «обстановка 24 й 25 жовтня безперервно змінювалася» (стор. 90); «26 жовтня обоз батальйону почав витягуватися по Старосалтівському шосе» (стор. 93). Історики, які займаються вивченням боїв за Харків, та члени Військово-наукового товариства при Харківському Будинку офіцерів повинні уточнити цю дату, а редколегії потрібно було у книзі зробити застереження щодо цього.

Малоймовірні факти наводить у своїх спогадах генерал М. К. Попель (стор. 36—37) про сільську телефоністку Антоніну (прізвище не вказується), яка акуратно інформувала радянське командування про рух німецьких танків. Важко повірити, що в ті грізні дні з окупованого Коломака в Мерефу дівчина могла передавати подібні відомості.

Варто було уникнути ряду неточностей, що виникли внаслідок суб'єктивних спогадів: до площу ім. Тевелева і прилегли до неї будівлі у липні 1941 р. запалювальні бомби не падали (стор. 68); І. І. Бакулін ніколи не призначався секретарем підпільного Київського райкому партії (стор. 368), оскільки відомо, що за рішенням обкому для підпілля з Київського й Держинського районів створювався один — Нагірний; колишній професор університету, нині — українського заочного політехнічного інституту Л. М. Андріасов не був членом-кореспондентом АН УРСР (стор. 50).

У ряді спогадів наведено прізвища без ініціалів, не розтлумачено скорочення, як, наприклад, група РС (стор. 45) БТ-7 (стор. 40), ВПО (стор. 257) та ін. У книзі варто було вмістити карту Харківської області.

Проте згадані недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку збірника «В боях за Харківщину», який переконливо показує, що в світі немає сил, здатних подолати соціалізм, поставити на коліна народ, керований Комуністичною партією. Вихід у світ нового видання збірника є важливою подією у вивченні місця і ролі Харківщини у Великій Вітчизняній війні.

І. Я. МІРОШНИКОВ

О. СТАВРОВСЬКИЙ.
СЛОВАЦЬКО-ПОЛЬСЬКО-
УКРАЇНСЬКЕ
ПРИКОРДОННЯ ДО 18 СТОЛІТТЯ.
Словацьке педагогічне вид-во в Братиславі.
Відділ української літератури
в Пряшеві, 1967, 496 с.

Головною темою рецензованої книги є історія аграрних відносин і класової боротьби селян у західній частині українських Карпат (Лемківщина й західна частина Бойківщини). У вступному розділі

книги розглядається також територіальне членування і заселення цього району в ранньосередньовічний період.

На відміну від попередніх дослідників О. Ставровський висвітлює минуле західнокарапатських земель у нерозривному зв'язку з історією північного (галицького) Підкарпаття. Звертаючи увагу на найдавніше минуле цієї території, він слушно зауважує, що в ранньому середньовіччі держави найчастіше обмежувалися не кордонами, а «міжкордонними смугами», де стикалися інтереси різних державних організмів. Ще на початку XIII ст. розгля-

дувана територія відокремлювала володіння Угорського королівства від його сусідів — у східній частині (приблизно, до Дуклянського перевалу і верхньої течії р. Вислоки) від Галицько-Волинського князівства, далі на захід — від Польщі. Нездарма угорсько-польська хроніка XII—XIII ст. стверджує, що за правління в Польщі Болеслава I в околицях Сольного Граду (поблизу Пряшева) сходилися кордони польських, угорських і руських володінь, а відроги Сланського хребта (Східна Словаччина) названі в джерелі 1285 р. «Руськими горами», хоч на той час угорські королі роздавали землі вже поза цими відрогами (стор. 13). На думку О. Старовського, назва «Руські гори» означала гори, розташовані з угорського боку, але навпроти Русі або на дорозі на Русь. Відповідно до цього, під літописними «Угорськими» горами і «Угорськими» воротами слід розуміти карпатські хребти і перевали, що належали Русі, через які пролягав шлях до володінь Угорського королівства.

Автор підкреслює, «що страх перед лісами, про який часто згадується у зв'язку з неуспішними військовими виправами, котрі іноді кінчалися трагічно, існував ще й тому, що на цій території, в долинах рік і на схилах гір, жило населення, яке не могло прихильно ставитись до іноземних воїнів» (стор. 21). Далі словацький історик слушно зауважує, що населення північних гірських районів довго не корилося ніякій феодальній владі, а тому про нього в джерелах є значно менше згадок, ніж про оселі південних окраїн Закарпаття і Словаччини, включених раніше в сферу феодальної експлуатації.

О. Старовський докладно аналізує формування в XIV—XV ст. великих доміній (феодальних маєтків) — Маковицької, Строківської, Чичванської, Гуменської та Невицької, розглядає етнічний характер населення. Можна цілком погодитись з його висновком, що часткове витіснення терміну «Rutheni», поширеного в другій половині XIV ст., терміном «волохи» (Valachi) «відбивало не етнічну зміну в складі населення, а лише зміну в його соціально-економічному становищі» (стор. 89). Отже, і на закарпатському матеріалі підтверджується той факт, що «волоські» села українських Карпат мали лише незначну домішку східнороманських або романізованих елементів, а основну частину селян становило місцеве українське населення¹.

Автор вважає також, що протиставлення в джерелах XVI ст. «руського» (українського) і «слов'янського» (словацького) населення було пов'язане передусім з відмінностями в соціально-економічному ста-

новищі земель, як правило, землеробських, заселених словаками і розташованих північніше українських районів, де населення займалося «приблизно, наполовину обробкою землі, а наполовину — розведенням великої рогатої худоби і овець» (стор. 86). До цього можна додати, що порівняння відомостей про етнічний характер окремих сіл у XVI ст. і в другій половині XVIII ст. свідчить, що українсько-словацька мовно-етнічна межа в той час була значно стабільнішою, ніж це уявлялося деяким історикам².

Спираючись, в основному, на урбарі маєтків, що зберігаються в державних архівах у Будапешті і Пряшеві, дослідник вдумливо аналізує зміни в соціально-економічному становищі селян північної смуги Спиша, Шариша і Земплина. Зокрема, правильно висвітлює суперечливий характер процесу закріпачення селян в особливих умовах гірських та підгірських країв, на конкретному матеріалі показує, як у зв'язку з запровадженням фільваркового («маєрського») господарства з середини XVI ст. збільшувалася питома вага вартісної ренти, яка в першій половині XVII ст. стала повсюдною на Верховині.

О. Старовський неодноразово підкреслює переваги комплексно-порівняльного вивчення соціально-економічних процесів, що відбувалися в усьому пасмі Карпат по обидва боки від польсько-угорського державного кордону. В західній частині українських Карпат цей кордон відокремлював заселені українцями райони Південної Лемківщини від Лемківщини Північної (за адміністративним поділом XVI—XVIII ст. — південна смуга Бецького повіту Краківського воєводства і південно-західна частина Сяницької землі Руського воєводства), а на схід від Ужоцького перевалу розділяв землі передкарпатських бойків (південна частина Перемиської землі Руського воєводства) і гуцулів (південна окраїна Галицької землі) від бойків та гуцулів Закарпаття. Окремий розділ книги присвячено висвітленню соціально-економічного розвитку польського Підгалля, розташованого на захід від українських районів Північної і Південної Лемківщини. Наступний розділ містить відомості з історії аграрних відносин у галицькому Підкарпатті, що межувало з східно-закарпатськими землями (Мараморощ, Берег), а далі на захід — з західно-закарпатськими. Комплексне вивчення соціально-економічного розвитку гірських і підгірських частин усіх названих районів важливе не тільки тому, що їх колонізація була значною мірою єдиним проце-

¹ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, Львів, 1968, стор. 70; УІЖ, 1966, № 2, стор. 151.

² Я. Д. Ісаєвич. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму. — УІЖ, 1968, № 12, стор. 81.

сом*, але й тому, що саме цим землям була притаманна специфічна форма класової боротьби — опришківство (збійництво).

Показуючи соціально-економічний розвиток Підкарпаття, автор широко використовує праці українських та польських істориків — В. В. Грабовецького, В. Охманського та інших. Очевидно, у зв'язку з тим, що від часу написання книги до опублікування її українського перекладу минув значний час, у ній не враховано праці М. Горна, Ю. М. Гросмана, Я. С. Мельничука, Я. В. Рабіновича.

Друга частина дослідження, що, в основному, присвячена класовій боротьбі селян у західній частині українських Карпат, особливо насичена свіжим фактичним матеріалом. Автор розглядає історіографію питання, полемізує з концепціями буржуазних дослідників. Справедливо підкреслюючи, що рух опришків (збійників) був у своїй основі виявом класової боротьби селян, дослідник не замовчує наявності в ньому і асоціальних елементів, питома вага яких у різний час була неоднаковою.

Аналізуючи соціальний склад збійницьких загонів, автор справедливо пояснює участь у загонах священиків, частково й дрібних шляхтичів, тим, що боротьба проти соціального гніту в умовах панування іноземних феодалів перепліталася з боротьбою проти національного пригноблення. Можливо, цей фактор, певною мірою, слід враховувати і при з'ясуванні причин участі солтисів (війтів, князів) у селянських виступах проти польських та угорських феодалів.

Характеризуючи еволюцію форм опришківсько-збійницького руху в Карпатах (в основному на Лемківщині і в північно-західній частині Бойківщини) з другої половини XV і до першої половини XVIII ст., роки визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст. словацький історик розглядає окремо. Неодноразово він підкреслює наявність у збійницьких загонах представників різних народностей, спільність антифеодальної боротьби українських, словацьких, польських селян, описує спільні дії проти них феодалів Речі Посполитої та Угорщини.

Переклад книги загалом задовільний, однак подекуди хибує на недоробки. Зокрема, в українському тексті без потреби залишено чимало словацьких термінів, до того ж, латинського походження: «дієце-за» (замість епархія), «локаліта» (місцевість), «етніцита» (етнічна належність, ет-

нос), «кубул» (кобел, коблик), «пробст» і «препошт» (священик, настоятель парафії). Православних ігуменів перекладач перетворив в «абатів» (стор. 92), князів галицьких сіл волоського права — у «кенезів», солтиса — в «шкультета» (стор. 85). Подекуди наведено словацькі назви документів, написаних не словацькою мовою (стор. 264, 287, 288, 330). Чимало перекручень у прізвиськах: Добжанські, Лодзінські замість Добрянські, Лодинські і т. п., імена угорських князів Дьердя і Ференца Ракоці, польського історика Юзефа Рафаха наведено в словацькому варіанті (Юрай, Франтішек, Йозеф). Особливо багато перекручень у географічних назвах. Щоправда, в примітці до перекладу застерезено: «У зв'язку з тим, що досі не опрацьовано топоніміку українських східнославацьких населених пунктів і недостатньо розроблено транскрипцію словацьких географічних назв на українську мову, автор і перекладач були змушені дотримуватися офіційного списку населених пунктів Чехословацької республіки» (стор. 451). Однак, якщо навіть перекладачеві були недоступні складені українською мовою списки назв сіл Північно-Східної Словаччини*, це не виправдує таких порушень норм української мови, як, наприклад, вживання суфіксів «-ік», «-ін» замість «-ик», «-ин». У перекладі Медвеже перетворюється в якесь «Медвезіє» (!), Волощина — у «Волосько» тощо. Не краще становище і з передачею топонімів Галичини: «Самбор», «Репедз», «Турзі», «злочевський», «щежецький», «Лупковський» замість Самбір, Реп'ядь, Тур'є, золочівський, щирецький, Лупківський. Подібних прикладів, на жаль, можна навести ще багато.

Звичайно, вади перекладу не можуть вплинути на загальну високу оцінку змістовної монографії О. Ставровського, яка істотно поглиблює відомості про соціально-економічний розвиток і класову боротьбу на Лемківщині та в суміжних районах за доби феодалізму.

Рецензована книга переконливо засвідчує, що для вирішення багатьох вузлових наукових проблем необхідні численні регіональні дослідження. Започатковане словацьким ученим комплексне вивчення історичного минулого різних частин Карпат є запорукою дальшого успішного дослідження як особливостей розвитку окремих районів, так і спільних рис історичного процесу на усій досліджуваній території.

* Див., наприклад, список сіл в додатку до статті В. Огоновського «Число українців у межах теперішньої Словаччини». — «Сьогочасне й минуле», 1939, № 2, стор. 65—68.

* Підтвердженням цього є, зокрема, те, що ареал усіх трьох етнографічних груп українських верховинців (лемків, бойків, гуцулів) включає землі обабіч колишнього політичного кордону.

Д. А. АВДУСИН.
 АРХЕОЛОГИЯ СССР,
 изд-во «Высшая школа», М., 1967, 240 с.

У післявоєнні роки значно посилювся інтерес до стародавньої історії народів нашої країни та її археологічних першоджерел. Свідченням цього, наприклад, може служити те, що для всіх починаючих істориків не тільки університетів, але й педагогічних інститутів запроваджено викладання загального курсу і проведення практики з археології. Не дивно, що підручник з археології проф. А. В. Арциховського був виданий декілька разів. Проте з часу виходу останнього його видання минуло понад 10 років. За цей час археологічна наука збагатилася численними і різноманітними пам'ятками, що дозволяє по-новому висвітлити цілий ряд проблем. У 1964 р. був виданий учбовий посібник з археології І. Г. Шовкопляса, в якому головним чином детально розповідається про археологічні пам'ятки Української РСР.

Слід вітати вихід у світ нового підручника Д. А. Авдусіна. Потрібно зазначити, що книга добре ілюстрована (вміщено 115 рисунків).

У першому розділі визначено предмет і завдання радянської археологічної науки, її відмінні риси порівняно з буржуазною ідеалістичною археологією. Тут перераховуються головні типи археологічних пам'яток, викладаються основи сучасної методики польових досліджень і вивчення знахідок, розповідається про природничо-наукові методи датування. Та слід було б, проте, доповнити цей розділ хоча б коротким історіографічним нарисом, в якому висвітлити розвиток дореволюційної та радянської археології.

Другий розділ книги присвячений характеристичці кам'яного віку. Тут розповідається про палеоліт — стародавній кам'яний вік, докладно висвітлюються питання про техніку виготовлення знарядь праці, господарчу діяльність, суспільний устрій та ідеологічні уявлення палеолітичної людини. Та не можна погодитись з твердженням автора, який вважає, що людина шельської епохи жила великими колективами (стор. 28). Насправді ж, в цей період первісні групи людей, як правило, не перевищували кількох десятків чоловік, бо великі колективи не могли б прохарчуватися на одному місці.

Автор підкреслює, що характерним фізичним типом людини шельської епохи був синантроп (стор. 27), а мустьєрської — неандерталець (стор. 34). Виникає питання про те, який фізичний тип людини був розповсюджений в ашельську пору. У Каповій печері зображено сім мамонтів, два коні і два носороги, а не один, як твердить автор (стор. 42). Характерним пізньопалеолітичним житлом Д. А. Авдусін вважає землянку. Це не зовсім так. Найпоширенішим типом жител у розглядувану добу були невеликі за своїми розмірами

наземні або трохи заглиблені в землю житла. Серед археологів з цього питання існують різні точки зору, тому автору слід було б згадати про них та підвести короткі підсумки існуючим гіпотезам. Треба було б розповісти про існування в пізньому палеоліті великих зон-провінцій та окремих етнокультурних областей. Епоха мезоліту характеризується на основі нового археологічного матеріалу. Значний інтерес становить огляд головних пам'яток мезолітичного часу на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, в басейні Верхньої Волги та Оки, в Середній Азії.

У праці докладно розглядаються основні археологічні культури, які існували в неолітичну добу на території України, Кавказу, Середньої Азії, Зауралля, Сибіру. На жаль, дуже стисло характеризуються неолітичні культури і окремі пам'ятки України. Так, в підручнику навіть не згадані пам'ятки сурсько-дніпровської неолітичної культури, культури ямково-гребінчастої кераміки Полісся України, а також такі унікальні пам'ятки, як Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, Карельські петрогліфи.

Не можна також проминути деякі помилкові твердження Д. А. Авдусіна. Наприклад, автор підкреслює, що землянки простежені лише у племен волосовської культури (стор. 64), хоч вони були відомі й іншим племенам. На стор. 68 автор твердить, що в Оленеостровському могильнику відкрито 150 кістяків, коли насправді їх виявлено 177.

При розгляді окремих археологічних культур мідного віку недостатньо приділяється уваги характеристичці землеробства племен трипільської культури, її походженню. Як відомо, з цих питань існує кілька протилежних думок, тому в підручнику слід було хоча б коротко викласти найголовніші з них.

У третьому розділі «Бронзовий вік» автор не зовсім виправдано розглядає пам'ятки городської та усятівської культур. Їх слід було б розглядати разом з іншими пізньотрипільськими пам'ятками, зокрема залишеними племенами правобережних районів України.

Четвертий розділ, присвячений характеристичці залізного віку, — один з найбільших і найцікавіших у книзі. Він складається з 12 підрозділів. У першому з них автор докладно розглядає історію держави Урарту, її основні пам'ятки. Детально характеризує пам'ятки скіфів і сарматів, економіку й суспільні відносини племен скіфського часу. Але при цьому майже не приділяє уваги племенам, які населяли лісостепову зону і Полісся України. Навіть не згадує пам'ятки, залишені племенами мілоградської, підгірцівської та інших культур. Тимчасом лише за останні роки тут зроблені цікаві й важливі відкриття. На думку деяких дослідників, ці племена були безпосередніми попередниками, а

можливо, і предками стародавніх східних слов'ян.

У наступних підрозділах розповідається про пам'ятки дяковської, ананьїнської, п'яноборської, тагарської і таштиської культури, а також про алтайські старожитності.

З інтересом читається та частина, де йдеться про античні держави Північного Причорномор'я. Тут всебічно висвітлені результати дослідження античних пам'яток на території Української РСР (Березань, Ольвія, Пантікапей, Фанагорія, Тірітаки, Мірмекій, Феодосія, Херсонес, Харакс). При цьому слід зауважити, що автор приділив недостатню увагу висвітленню еконіміки Ольвії. Окремі її господарські комплекси навіть не згадані, як, наприклад, залишки виноробних майстерень. Необхідно було б дати хоча б короткий нарис про Тіру.

Автор докладно характеризує рабовласницькі та феодальні держави Кавказу, Середньої Азії та Сибіру; підводить підсумки досліджень пам'яток населення раннього середньовіччя Східної Європи, зокрема кочових племен — готів, аланів, гуннів, болгарів, аварів. Тут же дається огляд основних пам'яток стародавніх слов'ян, розглядаються пшеворська, зарубинецька та черняхівська культури, а також пам'ятки східних слов'ян другої половини I тисячоліття

н. е. На жаль, автор приділив мало уваги деяким літописним племенам. Так, наприклад, щодо племен правобережних районів України він обмежився лише вказівкою про розміщення деяких з них. У підручнику навіть не згадані пам'ятки, залишені полянами, древліанами, дреговичами, уличами.

На основі досліджень давньоруських курганів Д. А. Авдусін цілком обгрунтовано твердить, що дружинні поховання і могильники не можна вважати виключно скандинавськими (варязькими, норманськими). Навпаки, вони належали представникам місцевої давньоруської феодальної знаті, в той час як варягам-норманам належали лише окремі закладення. Висвітлюючи основні результати археологічних досліджень давньоруських міст, автор показує розвиток різних галузей ремесла на Русі — добування і обробку заліза, гончарне, ювелірне, деревообробне, костерізне, каменерізне, ткацьке, шкряпане та ін., а також торгівлі і культури. Та необхідно було б докладніше характеризувати такі міста, як Київ, Чернігів, Стара Ладога, Псков, Владимир, Стара Рязань.

Книга Д. А. Авдусіна, без сумніву, є потрібною і цікавою не лише для студентів вищих учбових закладів, але й для широких кіл читачів, які цікавляться давньою історією нашої Батьківщини.

М. М. БОНДАР

**ВЕЛИКАТА ОКТОМВРИЙСКА
СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РЕВОЛЮЦИЯ.
ПОБЕДА, СВЕТОВНОИСТОРИЧЕСКО
ЗНАЧЕНИЕ И ВЛИЯНИЕ В БЪЛГАРИЯ.
1917—1923.**

Бібліографія.

Под редакция на проф. Хр. Христов,
София, 1967, 353 с.

**РЕВОЛЮЦИОННОТО ПРОФСЪЮЗНО
ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ.
1878—1944.**

Бібліографія.

Под редакция на Др. Коджейков
и Г. Младжов,
Профиздат, София, 1968, 811 с.

**ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА
СОЦИАЛИСТИЧНА РЕВОЛЮЦИЯ.
ПЕРЕМОГА, ВСЕСВІТНОІСТОРИЧНЕ
ЗНАЧЕННЯ І ВПЛИВ ІЇ
НА БОЛГАРІЮ. 1917—1923.**

Бібліографія.

Под редакцією проф. Хр. Христова,
София, 1967, 353 с.
**РЕВОЛЮЦИОННИЙ ПРОФСІЛКОВИЙ
РУХ В БОЛГАРІІ.
1878—1944.**

Бібліографія.

Под редакцією Др. Коджейкова
и Г. Младжова,
Профвидав, София, 1968, 811 с.

Останнім часом галузева бібліографія з проблеми становлення й розвитку болгарського робітничого класу, впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції й перемог радянського народу на революційний рух у капіталістичній Болгарії поповнилась ґрунтовними виданнями. Це, зокрема, бібліографії Великого Жовтня та профспілкового руху 1878—1944 рр. — результат величезної роботи працівників Народної бібліотеки ім. Кирила і Мефодія, Інституту історії Болгарської Академії наук, бібліотеки ЦК БКП й кабінету історії болгарського профспілкового руху. Основна мета цих видань — служити довідниками для широкого кола наукових працівників, сприяти створенню загального уявлення про підсумки визначення болгарськими дослідниками історії Жовтня і його впливу в Болгарії, а також історії болгарського профруху, багатого на революційні традиції.

Бібліографія Великої Жовтневої соціалістичної революції відкривається переліком праць В. І. Леніна й декретами Радянського уряду, документами про підготовку й проведення Жовтневої революції, про громадянську війну і боротьбу з іноземною інтервенцією, про радянське будівництво 1917—1923 рр. При цьому в переліку творів В. І. Леніна вказуються да-

ти й місце їх першої публікації в Болгарії.

До книги включено матеріали болгарської преси — свідчення величезного інтересу передової болгарської громадськості, передусім робітничого класу, до діяльності партії більшовиків та героїчних зусиль радянського народу по створенню соціалістичної держави та її захисту. Серед них статті В. Коларова та Г. Димитрова про В. І. Леніна і Жовтень, кореспонденції про внутрішнє становище Радянської держави і перемоги Червоної Армії. Авторі-укладачі підсумовують болгарські публікації 1917—1923 рр. та сучасну літературу про партію комуністів, про розв'язання Компартією Радянського Союзу національного питання та її господарську політику, про участь болгар у Жовтневій революції і громадянській війні.

Ряд матеріалів містить публікації болгарської преси про соціалістичну революцію і громадянську війну на Україні. Це — повідомлення робітничих газет про злочини німецьких окупантів та військ Антанти та вимоги Уряду до військ Антанти звільнити територію, про розгром українських контрреволюційних сил, перемогу над білополяками під Києвом та визволення Криму від врангелівців, про безуспішні намагання антирадянської змови Савицького — Петлюри. І, нарешті, збірка констатує наявність історичних досліджень Д. Тишева, П. Панайотова, М. Дихана про участь болгарських інтернаціоналістів у громадянській війні на Україні в лавах Червоної Армії.

Зміст бібліографії відбиває вплив Жовтневої революції на Болгарію. Зосереджений у книзі матеріал свідчить про те, що єдиною в Болгарії партією, яка вітала перемогу російського пролетаріату, була партія тісників. Її центральний орган газета «Работнически вестник» перекладає статті В. І. Леніна, декрети радянських урядів Росії й України, популяризувала їх серед мас, використовуючи масові мітинги й парламентську трибуну для пропаганди ленінських лозунгів про мир без анексій і контрибуцій, про землю і право народів на самовизначення. Тісняки вели величезну роботу по викриттю антирадянської брехні і наклепів болгарської та міжнародної буржуазії.

Безперечною заслугою укладачів є те, що вони вперше зібрали й бібліографічно обробили всі друковані матеріали про відзначення Великого Жовтня в Болгарії протягом 49 років (1917—1966). Серед згрупованих джерел немале місце займають документи БКП та Комінтерну, праці Д. Благоева, Г. Димитрова, В. Коларова, історичні дослідження Хр. Христова, Д. Косева, В. Хаджиниколова та ін.

Бібліографія Великого Жовтня містить матеріали про вплив Жовтневої революції на інші країни та про міжнародну пролетарську солідарність. Це — документи Комінтерну, виступи Р. Люксембург, В. Пі-

ка, М. Тореза, Д. Ібаррурі, У. Фостера, Маніфест Революційного комуністичного комітету Закарпаття, Галичини й Буковини на захист Радянської Росії й Радянської України. Читач знайде тут і перелік художніх творів, присвячених Жовтневій соціалістичній революції та революційному рухові в Болгарії. З радянської літератури представлено твори, що мають події 1917—1920 рр., зокрема, поеми й вірші В. Маяковського, П. Тичини, М. Светлова, прозаїчні твори М. Горького, О. Толстого, М. Шолохова, О. Гончара, Ю. Смолича та ін.

Цінний довідковий матеріал зібрано в додатку до бібліографії. Він містить поєднаний з хронологічним показником перелік сіл, де БКП вжила заходів до захисту Радянської влади, до вигнання врангелівців з Болгарії та організувала допомогу голодуючому населенню Поволжя.

Збірник «Революційний профспілковий рух у Болгарії» — тематично близький до першого, але його хронологічні рамки дещо ширші. В основу групування бібліографічних матеріалів покладено наукову періодизацію історії болгарського робітничого руху з часу визволення країни від турецького ярма до перемоги народного збройного повстання 9 вересня 1944 р. Збірник має такі розділи: 1. Початок робітничого й профспілкового руху (1878—1903); 2. Основа і діяльність Загального робітничого синдикального союзу (1903—1917); 3. Робітничий і профспілковий рух у період революційної кризи (1917—1923); 4. Виникнення й легальна діяльність незалежних робітничих професійних спілок (1923—1934); 5. Революційний профспілковий рух у період відкритої фашистської диктатури та другої світової війни (1934—1944). Крім того, виділено розділи, що групують спільні матеріали про революційну боротьбу болгарського пролетаріату й літературу про окремих профспілкових діячів. Передмова, з якої читач може визначити основні віхи та характерні риси багаторічної бойової діяльності болгарських профспілок, належить перу ветерана робітничого руху Драгоя Коджейкова.

Матеріали, зосереджені на початку книги розповідають про зародження профспілок у Болгарії за умов вступу країни на капіталістичний шлях розвитку та про боротьбу двох тенденцій — революційної та угодовської — в масовому професійному русі трудящих. Укладач збірника І. Цолов спромігся відшукувати чимало цікавих матеріалів, опублікованих у минулому столітті, що відбивають боротьбу Д. Благоева та його послідовників за створення справді революційних профспілок, за розвиток класової свідомості пролетаріату та поширення в його середовищі ідей наукового соціалізму. Ряд повідомлень, виявлених укладачем у робітничій пресі, служить свідченням пильної уваги революційної партії тісних соціалістів до пролетарських мас, величезної роботи по роз'ясненню су-

ті «захисницьких» функцій профспілок в умовах капіталізму й боротьби за створення загального робітничого синдикального союзу (ЗРСС), тісно пов'язаного з БРСДП (т. с.).

Матеріали бібліографії щодо періоду першої світової війни розповідають не тільки про безперервну страйкову боротьбу, а й про відданість болгарських організованих робітників ідеям інтернаціоналізму.

Матеріали збірника стосовно 1917—1923 рр. багато чим перегукуються з даними бібліографічного збірника про Великий Жовтень, хоч профспілкова специфіка підбраної літератури в основному не порушується. Вони свідчать про надзвичайне загострення класової боротьби в країні під впливом Жовтня, зростання інтернаціональних зв'язків трудящих Болгарії та про участь болгарських профспілок у класовій та антифашистській боротьбі, в діяльності Профінтерну.

Обидва видання не позбавлені недоліків. Так, у жодне з них не увійшло цікаве дослідження П. Цанева «Видання соціалістичної книги в легальний період БКП», в бібліографію Жовтневої революції варто було включити змістовну монографію П. Панайотова про вклад болгар у перемогу Жовтневої революції. До бібліографії історії профспілок не увійшов цілий ряд статей академіка Д. Косева та професора В. Хаджиниколова, а також не зроблено до нього зведеного покажчика

врахованих укладачем джерел бібліографії.

Книги програють і від того, що укладачі обмежилися добором тільки тієї бібліографії, що була опублікована в Болгарії. Між тим, у цілому ряді досліджень радянських авторів міститься чимало цікавих даних про революційний, зокрема і профспілковий рух у Болгарії, про інтернаціоналізм БКП і революційних профспілок.

Зазначені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки обох видань. Наукові працівники-слависти з виходом у світ цих книг отримали цінні довідкові посібники. Рецензовані праці є найбільш повною болгарською бібліографією болгарського робітничого руху, Великої Жовтневої соціалістичної революції та її впливу на долю революційного процесу в Болгарії.

Авторам-укладачам вдалося сконцентрувати й узагальнити великий історичний матеріал і розв'язати таким чином у даному конкретному випадку складне завдання проблемної систематизації наукової літератури. Позитивним є також і те, що розглядувана бібліографія дозволяє зробити деякі висновки щодо ступеня вивчення в Болгарії історії робітничого руху та всесвітньо-історичного значення Жовтня, виявити завдання для нових історичних досліджень.

А. І. ДОРОНЧЕНКОВ.
ГЕОРГІ ЙОРДАНОВ.

Хроніка та інформація

ДРУГА НАУКОВА УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКА СЕСІЯ

10—11 червня в Києві проходила Друга об'єднана наукова сесія «Історичні зв'язки і дружба українського та грузинського народів», присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Організаторами сесії виступили Інститут історії ордену Леніна Академії наук Української РСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Інститут історії, археології та етнографії Академії наук Грузинської РСР. В роботі сесії взяли участь співробітники згаданих інститутів, представники від кафедр історії Київського, Тбіліського, Дніпропетровського, Ужгородського, Чернівецького університетів та ряду інших вузів України і Грузії.

Перше засідання відкрив директор Інституту історії Академії наук Української РСР академік АН УРСР А. Д. Скаба, який відзначив, що сесія відбувається у знаменний час, коли в Москві зібралися керівники комуністичних і робітничих партій на міжнародний форум. Українські та грузинські історики широко підтримують і схвалюють внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії, від усього серця бажають успіхів у роботі Народні комуністичні і робітничі партії.

Заст. директора Інституту історії, археології та етнографії АН Грузинської РСР доктор історичних наук М. І. Стуруа проголосив доповідь «В. І. Ленін про дружбу народів», що містила теоретичні узагальнення значного фактичного матеріалу. В доповіді була показана титанічна діяльність В. І. Леніна, спрямована на згуртування радянських республік, на зміцнення дружби народів Країни Рад. «В. І. Ленін про інтернаціональну єдність трудящих в період трьох російських революцій» була тема змістовної доповіді доктора історичних наук І. І. Компаніця.

На сесії велика увага приділялась співдружності братніх народів в радянській період. З інтересом слухали присутні доповідь заслуженого діяча науки УРСР члена-кореспондента АН УРСР М. І. Супруненка про бойову взаємодопомогу трудящих Грузії та України в боротьбі за перемогу Радянської влади. Кандидат історичних наук Л. А. Шевченко докладно висвітлювала соціально-політичну основу співробітництва народів СРСР. Співдруж-

ність робітничого класу Української і Грузинської РСР знайшла відображення у спільній доповіді кандидатів історичних наук В. Ф. Панібудьласки, С. М. Сирцової і Р. А. Худяк, а братерські зв'язки колгоспного селянства двох республік — у доповіді кандидатів історичних наук Є. П. Талані і Н. І. Ткач. Питання культурних взаємозв'язків Грузії та України в радянський період порушила Ц. П. Каландадзе — кандидат історичних наук. Генерал-майор запасу І. П. Бабалашвілі зробив яскраву доповідь про участь радянських воїнів-грузинів у боях за визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Змістовною була доповідь кандидата історичних наук А. В. Санцевича на тему «Проблема дружби народів СРСР в українській радянській історіографії».

Доповідачі розглядали також традиційні зв'язки українського та грузинського народів ще в дожовтневий період, прослідковували спільні риси історичного розвитку Грузії і України. Доктор історичних наук О. С. Компандала порівняльну характеристику розвитку середньовічних міст двох країн, доцент Н. П. Мургулія простежила шляхи проникнення половців у Грузію, Т. Г. Тівадзе розглянув зв'язки українського козацтва з Грузією в XVII ст.

Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко висвітлював соціально-економічне становище грузинських переселенців на Україні у XVIII ст., а кандидат історичних наук Г. Я. Сергієнко — діяльність кирило-мефодіївців у Грузії в 60—80-х роках XIX ст. Доцент Н. Н. Шалуташвілі розповіла про яскраві сторінки українсько-грузинських культурних зв'язків у дожовтневий період. «Північне Причорномор'я і Кавказ в античний час» — тема доповіді кандидата історичних наук В. В. Лапіна.

Кандидат історичних наук І. Д. Золотоверхий спинився на деяких аспектах спільного і особливого в культурах народів СРСР, а доктор географічних наук В. Ш. Джаошвілі сформулював розселення українців на території Грузинської РСР.

Виголошені на сесії доповіді містили чи-

мало нових фактів, цікавих спостережень та узагальнень. Тому учасники засідань одностайно ухвалили опублікувати окремим збірником матеріали сесії. З великим піднесенням було схвалено вітальний лист на адресу міжнародної Ради комуністичних і робітничих партій, яка проходила в Москві.

Учасники сесії здійснили захоплюючу поїздку в Канів на могилу великого сина українського народу Т. Г. Шевченка. Там було покладено квіти до пам'ятників В. І. Леніну і Великому Кобзареві.

О. І. ЛУГОВА

ТРЕТЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

13—15 травня ц. р. в Кам'янець-Подільському педінституті відбулась чергова конференція Хмельницького історико-краєзнавчого товариства.

В роботі конференції взяли участь учені Москви, Києва, Львова, Вінниці, Тернополя, Кишенева, Чернівців.

1968 р. в роботі краєзнавців Поділля пройшов під знаком підготовки до відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Кількість лекцій з краєзнавчої тематики у 1968 р. значно зросла. На сторінках обласної газети «Радянське Поділля» систематично друкується добірка статей і матеріалів під назвою «Орбіта краєзнавця». Протягом 1967—1968 рр. видано матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, вийшли з друку нарис про архітектуру Кам'янця-Подільського, путівник по Хмельницькій області¹. Науковці-історики підготували колективну монографію «Нариси історії партійної організації Хмельницької області». Обласною бібліотекою з 1967 р. видаються бібліографічні покажчики літератури про Поділля й Хмельницьку область². За ініціативою працівників музеїв і при їх допомозі в містах і селах створюються народні музеї. Якщо у 1965 р. було лише п'ять таких закладів, то тепер по області працює 87 народних музеїв. Провідною в роботі конференції була ленінська тематика. На пленарному засіданні з доповіддю «Ленінська теоретична спадщина і розвиток історичної науки на Україні» виступив доктор історичних наук Ф. П. Шевченко. Доц. О. Д. Степенко (Кам'янець-Подільський) зробив повідомлення «В. І. Ленін про економічний розвиток Поділля 80—90-х

років XIX ст.»; учитель О. М. Постоловський (с. Чернокозинці) виступив з повідомленням про транспортування ленінської «Искры» в районі Дністра. Про досвід використання ленінської спадщини у практиці викладання історії і суспільствознавства в школах розповіли учителі Л. Сташкевич (с. Княжпіль), І. У. Молотковський (с. Зіпків).

Під час роботи конференції працювало декілька секцій. На секції історії радянського періоду виступили з доповідями та повідомленнями: О. М. Лісовий, М. Ф. Александра, І. В. Гарнага, В. Г. Кулаєва, Н. К. Козлова, О. С. Маруняка, Ю. Н. Скринник, І. Ф. Слизький, П. А. Цикр, В. Л. Кульпінський, С. К. Гуменюк, З. І. Орлова (Хмельницький), С. А. Харитонова (Тернопіль), А. О. Яцюк, К. Ф. Ліщенко (Чернівці). Виступаючи показали, як виконують трудящі Поділля ленінські заповіді в галузі економіки й культури, розповіли про історію обласних партійної та комсомольської організацій.

На секції історії дожовтневого періоду обговорювались проблеми історії Поділля часів феодалізму й капіталізму. Історія революційного руху на Поділлі в XIX і початку XX ст. була темою виступів С. Д. Плахотнюка (Гайсин), С. О. Сосяновичика, Ф. І. Стеблія (Львів); різні сторінки громадсько-політичного життя Поділля тих часів були висвітлені у повідомленнях О. М. Білика, А. Г. Паравійчука, П. Ф. Щербини (Кам'янець-Подільський). Змістовну доповідь прочитала доктор історичних наук О. С. Коплан — «Кам'янець-Подільський XVII—XVIII ст. як центр ремісничого навчання». Цьому ж періоду в історії Поділля присвятили свої виступи Я. Д. Ісачевич (Львів), П. В. Михайлина (Чернівці), Л. А. Коваленко, Ц. М. Фірштейн (Кам'янець-Подільський). Наукові співробітники Молдавської АН І. А. Аницупов та С. М. Підградська зробили доповіді про економічні та соціально-політичні зв'язки населення Поділля XVI—XIX ст. з історичною Бессарабією.

Значне місце в роботі конференції зайняла археологічна проблематика. Член-ко-

¹ Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, Львів, 1968; С. Гуменюк, А. Мешишин. Хмельницька область, Львів, 1968; Є. М. Пламеницька, І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, І. І. Медведовський. Кам'янець-Подільський, історико-архітектурний пам'ятник, К., 1968.

² Радянська Хмельниччина. Бібліографічний покажчик літератури, Львів, 1967; Радянська Хмельниччина (покажчик), Львів, 1968; Література про Хмельницьку область за 1967 р., Львів, 1969.

респондент АН УРСР С. М. Б і б і к о в зробив доповідь «Сучасні проблеми археологічного вивчення середнього Подністров'я». Багатий матеріал Подністров'я часів трипільської культури незмінно притягує увагу дослідників і краєзнавців-любителів. З доповідями про нові відкриття і спостереження в цій ділянці виступили Т. Г. М о в ш а, М. С. Б а р к о в с ь к и й, О. В. К о з а к (Кам'янець-Подільський). Епоха бронзи і раннього заліза на Подністров'ї була висвітлена у виступі Л. І. К р у ш е л ь н и ц ь к о ї (Львів). У доповіді Є. О. С и м о н о в и ч а (Москва) та І. С. В и н о к у р а (Кам'янець-Подільський) йшлося про нові досягнення у вивченні племен черняхівської культури.

Проблемам історії ранніх слов'ян, зокрема, ареалу міжріччя Дністро-Дніпровського були присвячені доповіді докторів історичних наук В. В. С е д о в а (Москва), В. Й. Д о в ж е н к а й аспіранта О. М. П р и х о д н ю к а. Про пізніші часи історії східних слов'ян доповів Б. О. Т и м о щ у к (Чернівці) («Шипинська земля»). Дослідників продовжують цікавити питання, пов'язані з вивченням фортифікаційних споруд Поділля, і зокрема, Кам'янець-Подільської фортеці та Панівського замку. Про них і розповіли Є. М. П л а м е н и ц ь к а, Г. М. Х о т ю н, С. К. Ш к у р к о (Кам'янець-Подільський). Різним сторонам вивчення і розвідок археологічного матеріалу в ареалі історичного Поділля були присвячені виступи і повідомлення І. П. Г е р е т и, Є. М. Х а р и т о н о в а (Тернопіль), М. В. Г а в д ю к а, К. І. Т е р е щ у к а (Хмельницький).

На секції літературознавства та фольклору обговорювалися питання про літературне життя дореволюційного Поділля та сучасного. З доповідями виступили М. А. С к о р с ь к и й (Кам'янець-Подільський), Ю. В. Б е й д е р, О. О. Ч е х і в с ь к и й. Про зв'язки творчості письменників М. Старицького, А. Свидницького, Ю. Купріна з Поділлям розповіли В. І. О л ь і н и к, С. І. Б і л е ц ь к и й, Г. М. К р а є в с ь к а (Кам'янець-Подільський). Про вивчення фольклору Поділля доповіли

Н. С. Ш у м а д а, В. І. Т и щ е н к о, І. Ф. І в а н о в а, Т. А. С и с (Кам'янець-Подільський).

Декілька виступів були на етнографічну тематику, зокрема проф. В. Я. К а р м а з и н а - К а к о в с ь к о г о (Ясси) — «Мистецтво української народної архітектури на Поділлі і в Румунії». У 1968 р. обласний будинок народної творчості провів етнографічні експедиції в шести районах і зібрав оригінальний матеріал. Таку ж роботу проводить і педінститут. Отже, на наступній конференції доцільно виділити окрему секцію етнографії.

Під керівництвом професора М. Я. Б р и ц и н а працювала на конференції секція лінгвістики. На розгляд секції було представлено 18 доповідей і повідомлень про діалекти і говори Поділля. З доповідями про гідроніми, топоніми, ономастику, відображення подільських діалектів в українській художній літературі виступали П. Д. Т и м о ш е н к о (Київ), К. С. Б а ц е н к о, Т. А. Б а б і н а, Н. Я. Г р и п а с, О. І. Б р и ц и н а, А. Л. К а з и м и р о в, Ф. С. С е р е д а, О. Ф. С е р е д а (Кам'янець-Подільський), В. Я. В е л и к и й, Е. Я. П а в л ю к (Чернівці). Про вивчення лінгвістичного матеріалу Поділля в плані його зв'язку з російською мовою розповіли М. Я. Б р и ц и н, С. Є. В а й н т р у б (Кам'янець-Подільський), Н. М. Н и к и т е н к о, В. І. С т о л б у н о в а (Чернівці). Робота секції показала значні потенціальні можливості в дослідженні краєзнавчого лінгвістичного матеріалу Поділля і його значення для історії.

На секції методики краєзнавчої роботи були заслухані доповіді М. Ф. Д о в г а н я, В. М. К у ш н і р а, П. П. М и х а й л и н и, Л. Г. Н и ш т и, А. С. Х о п т я р а про використання краєзнавчого матеріалу у навчальній та виховній практиці.

На конференції було вирішено утворити наукову раду з проблем історії, етнографії, літератури та лінгвістики Поділля, об'єднавши зусилля істориків-краєзнавців області.

Л. К.

СКАРБНИЦЯ ЛІТОПISУ НАРОДНОЇ ДОБЛЕСТІ

5 березня 1969 р. минуло 10 років з дня створення історико-краєзнавчого музею м. Радомишля на Житомирщині. Приводом до його організації послужило виявлення у 1957 р. археологічною експедицією, очолюваною доктором історичних наук І. Г. Шовкоплясом, пізньопалеолітичної стоянки стародавніх жителів в околицях міста. У 1962 р. на місці цих розкопок встановлено монумент.

У створенні музею на громадських засадах, збиранні експонатів для нього бра-

ли участь вчителі-пенсіонери, колишні учасники революційних подій та громадянської війни, актив району, учні шкіл. Серед них колишній голова волосного ревкому і незмінний член повітового ревкому, комісар одного з загонів партизанського з'єднання І. Н. Наумова, П. М. Шевченко, в минулому розвідник кавалерійської бригади Г. І. Котовського, учасник розгрому банди Тютюнника на Радомишльщині в 1921 р., нині почесний громадянин міста П. О. Володимиренко та ін.

Постійну допомогу в роботі музею надають районні керівники, колективи підприємств та установ міста.

Створення музею поклато початок організації в районі ленінських музеїв та кімнат, музеїв бойової та трудової слави. Ця робота особливо поживалась у зв'язку з підготовкою до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Незабаром буде відкрито краєзнавчі музеї в шести великих населених пунктах району.

Історія Радомишля починається з глибокої давнини. В музеї зібрано багато експонатів, що ілюструють різні моменти історії міста. Є тут і рідкісні пам'ятки, зокрема, знаряддя праці людини кам'яного віку та інші. Ведеться цікавий літопис історії Радомишля починаючи з 1018 р. Близько двох тисяч експонатів розказують про боротьбу радомішлян в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, про самовідда-

ну працю в період соціалістичного будівництва.

Цього року з'явилися нові експозиції, присвячені В. І. Леніну, Г. І. Котовському, який жив у Радомишлі в 1921—1922 рр. Обладнана експозиція трудової слави знатного картоплевода Героя Соціалістичної Праці М. С. Худолій (померла в 1964 р.). Збирається матеріал для експозиції, яка буде присвячена народним умільцям та місцевим художникам.

За 10 років свого існування майже в чотири рази зросла кількість експонатів у музеї, а відвідало його понад 100 тис. чол. Тут побувало багато різних екскурсій.

Вчителі шкіл міста та району проводять в музеї уроки з історії.

Значення музею у справі комуністичного виховання молоді на революційних і бойових традиціях народу зростає.

О. Ф. МЕЛЬНИК

ЗАЛ БОЙОВОЇ, РЕВОЛЮЦІЙНОЇ І ТРУДОВОЇ СЛАВИ КОЛОМИЙЩИНИ

В ознаменування 25-річчя визволення Коломиї від німецько-фашистських загарбників у будинку-музеї народного мистецтва Гуцульщини відкрито зал бойової, революційної і трудової слави Коломийщини. На відкритті були присутні учасники боїв за визволення Коломиї Герої Радянського Союзу А. М. Ігнатов, А. Е. Землянов, В. П. Майборський.

У новій експозиції музею представлені матеріали про визначні події, що відбувалися у краї, про людей, які прославили гуцульську землю в минулому і тепер. Перший стенд присвячений легендарному земляку ватажку опришків Олексі Довбушу. Далі фотографії і документи, що розповідають про діяльність видатних громадських діячів революційно-демократичного напрямку, пропагандистів соціалістичних ідей у Галичині, уродженців Коломийщини Михайла Павлика й Остапа Терлецького. Серед експонатів журнал «Народ» і газета «Хлібороб», які Франко і Павлик видавали в Коломиї в 90-х роках, першотравнева листівка 1893 р. з портретом і біографією К. Маркса, видана тут же Л. Мартовичем та ін. До речі, Л. Мартович, В. Стефанік і М. Черемшина вчилися у коломиїській гімназії. Про них також розповідають матеріали музею. Частина матеріалів розповідає про події першої світової війни на Гуцульщині, про 1917 р. (фотографія демонстрації російських солдат в Коломиї у березні місяці під закликом «Да здравствует свободная Россия!»), про учасників громадянської війни — Степана Мельничука, Андрія Баб'юка (Мирослава Ірчана), Івана Ткачука, Михайла Білоскурського (нині генерал-майора у відставці).

В період тимчасової окупації західно

українських земель панською Польщею посилювся страйковий рух. Серед експонатів є представлені свідчення про ті події: картини про розстріл в 1922 р. керівників «червоної дванадцятки» Степана Мельничука і Петра Шеремети, про знамениту Заболотівську першотравневу демонстрацію 1924 р., організовану Коломийським окружком КПЗУ. Тут же фотографії керівників ОК КПЗУ — Василя Корбутяка і Созонта Букатчука, Ольги Коцко і Леся Ясінського. Документальні матеріали висвітлюють події 1939 р. — хвилюючу зустріч частин Червоної Армії 17 вересня, перші кроки Радянської влади — розподіл поміщицької землі між селянами та ін.

Свято зберігають жителі Коломиї пам'ять про тих, хто захищав їхнє місто. У музеї фотографії героїв-прикордонників Р. І. Філіпова, А. Д. Богданова, К. С. Короткова, М. В. Семенова, комсомольців-підпільників на чолі з Іваном Голубцовим, воїнів-визволителів Героїв Радянського Союзу В. О. Бочковського, А. М. Ігнатова, А. Е. Землянова, В. П. Майборського, Д. М. Синенкова, С. В. Артамонова.

За роки Радянської влади Коломия виросла у значний промисловий центр області. Трудові будні робітників, колгоспників широко представлені в експозиції музею. Славними ділами і славними людьми багата Коломийщина. Експозиція завершується фотогалереєю кращих людей міста і району — Героя Соціалістичної Праці ланкової М. С. Роздільської, кавалерів ордена Леніна робітника В. І. Якубенка і лікаря А. С. Шептуна, Заслуженого вчителя УРСР М. Г. Суркової, Заслуженого працівника культури УРСР М. В. Карцевої, Заслуженого лісоведа УРСР М. І. Кріля, Заслуженого

лікаря УРСР О. М. Єніної та багатьох інших.

Музей користується популярністю серед трудівників району. Тут проводяться уроки з історії, що допомагає кращому засвоєнню матеріалу і вихованню молоді в комуністич-

ному дусі. До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі музей буде розширений і поповниться новими експонатами.

П. Ю. СЕГАЛ

РОБОТА КОМАРІВСЬКОГО ЗАГОНУ КАНІВСЬКОЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Восени 1968 р. Комарівський загін Канівської давньоруської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом доктора історичних наук професора В. Й. Довженка завершив дослідження поселення поблизу с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області, розпочате у 1964 р. Воно було виявлене під час розвідок 1963 р., на південно-західній околиці села. Ніяких штучних укріплень не знайдено, та їх, мабуть, і не було, бо поселення розміщувалось у вигідних топографічних умовах: затока Дніпра і вкриті лісом, місцями сильно заболочена місцевість відігравали основну роль у його захисті. З півночі, півдня і сходу поселення оточували великі масиви родючого чорнозему. На розкритій площі майже в 3,5 га знайдено залишки 36 жител, 25 господарських споруд, різних за розмірами і призначенням, близько 250 зернових, господарських та виробничих ям.

Одночасно досліджувався середньовічний могильник, на якому було розкрито понад 100 поховань. За обрядом це трупопокладення у могильних ямах з дерев'яними трунами без цвяхів, кістяки — без супроводжуючого інвентаря, орієнтовані головою на захід.

Під час розкопок вдалося простежити загальне планування поселення. Житла розташовувались кількома рядами паралельно затоці, у більшості випадків на відстані 20—25 м одне від одного. Перший ряд проходив майже по берегу затоки. Житла будували однокамерні, чотирикутної форми. Вони мали площу від 9 до 36 кв. м. В одному з кутків влаштовували глинобитну піч, вимазану на дерев'яному каркасі. У заповненнях жител знайдено залишки згорілих або перетрухлих дерев'яних частин стовпових конструкцій та плах від дахів та стін.

Господарські споруди знаходились від жител на відстані 25—30 м. Це були переважно наземні споруди чотирикутної форми площею від 7 до 14 кв. м.

При розкопках виявлено різноманітні речі господарського та побутового призначення, і серед них значну кількість з заліза: наральник і три чересла, рибальські гачки, вудила, серпи, ножі, долота, сокири, ножниці, шила, кільця, оковки та дужки від дерев'яних відер, скоби, цвяхи, замки та ключі від них. Рідше зустрічаються виробки з кістки та рогу тварин. Це колодоч-

ки для ножів, кістяні голки та приколки, австрагали з дірками посередині, орнаментовані насічками (очевидно ігрові кісткі бачки або амулети). Зустрічаються також прясла та жорна із вапняку та шиферу.

Досить часто на різних ділянках поселення зустрічались залишки залізоборних горнів — ошлаковані стінки — результати сиродутного способу добування заліза, а також невеликі «криці» і скупчення залізного шлаку. Надзвичайно цікавою в цьому відношенні виявилась знахідка двох залізоборних горнів доброї збереженості. Очевидно, розташування поселення далеко від центрів ремесла і наявність місцевої сировини для залізодобування заохочували мешканців до виробництва заліза, необхідного для їх потреб.

З другого боку, великі масиви родючого чорнозему та заливні луки сприяли розвитку землеробства і особливо скотарства, яке давало не тільки продукти споживання (м'ясо, молоко та ін.), а й сировину для ремісників (шкіру, вовну, кістки, роги), а також тяглову силу для обробітку землі.

Керамічні вироби поселення представлені у більшості цілими посудинами XII—XIII ст. і фрагментами її. Серед них особливої уваги заслуговує гончарний посуд з трохи відігнутим назовні і досить товстим (кільцевим) вінцем. Посуд такого типу виявлений на поселенні разом з фрагментами стінок чавуна, а в одній з господарських ям разом із цілим чавуном. Чавун, як і кераміка, що їх супроводжувала, належать до післямонгольських часів і датуються XIV—XV ст.

На підставі здобутого матеріалу з'ясується доля Комарівського поселення. Очевидно воно було засновано десь у XI ст. Іноді разом з речами давньоруського часу виявлено знахідки, які належать до післямонгольських часів. І, нарешті, на поселенні розкрито десятки комплексів, які датуються XIV—XV ст. Все це підтверджує, на нашу думку, безперервність життя на поселенні.

В період татаро-монгольської навали всередині XIII ст. поселення не було знищено. Мешканці, які на час ворожого нападу покинули домівку, незабаром повернулися на старі місця. Життя тут тривало до початку — середини XVI ст. Про це свідчать знахідки середньовічної кераміки XIV—XV ст., татарської монети 1365—1366 рр., а

також наявність виробів з чавуну, які можна датувати за аналогічними пам'ятками Західної Європи XV — початком XVI ст. Цим же часом датується і могильник. Отже, вивчення Комарівського поселен-

ня, його топографії та планування висвітлює нові питання в історії давньоруських поселень.

А. І. КУБИШЕВ

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ ЄФІМЕНКО

15 квітня ц. р. на 85 році життя помер видатний радянський археолог, академік АН УРСР Петро Петрович Єфіменко.

Вчений широкого діапазону, він відомий своїми дослідженнями майже у всіх галузях археології. Але особливо багато досягнень цієї науки пов'язано з його ім'ям у галузі дослідження палеоліту. Заслуги видатного археолога відзначено найвищою урядовою нагородою — орденом Леніна. Академіка АН УРСР П. П. Єфіменка було обрано почесним членом багатьох зарубіжних наукових організацій: Королівського антропологічного Інституту Великобританії та Ірландії, Міжнародного Союзу доісториків та протоісториків, Італійського Інституту доісторії та протоісторії у Флоренції тощо.

Петро Петрович народився 1884 р. у Харкові в родині відомих діячів науки та культури, представників прогресивної інтелігенції Петра Савича та Олександри Яківни Єфіменків. Археологічну діяльність розпочав 1902 р., беручи участь у розкопках, організованих напередодні XII Археологічного з'їзду. З того часу ніколи не припиняв археологічних досліджень. Протягом творчого життя П. П. Єфіменко працював у великих археологічних центрах Харкова, Москви, Ленінграда. З 1946 р. до 1954 р. очолював Інститут археології АН УРСР.

Петро Петрович є автором понад 80 наукових праць. Його монографія «Первісне суспільство» тричі перевидавалася і стала настільною книгою не лише палеолітознавців, але широкого кола читачів, особливо молоді, що навчається. Інші дослідження були присвячені мезолітичним та неолітичним пам'яткам, поселенням епохи бронзи, ранньослов'янським старожитностям.

Його праці, написані на основі матеріалістичної методології та значних фактичних даних, є прикладом справжніх історичних досліджень. Вони мали великий вплив на створення і розвиток радянської школи палеолітознавців.

Загальноновизначними є дешифровки П. П. Єфіменка соціально-економічного ладу палеолітичних родових общин. Він також розкрив ідеологічний зміст стародавніх жіночих скульптур, з'ясував значення екзогамії для розвитку фізичного типу людини, довів, що палеолітичні люди в Європі вели осілий спосіб життя. Надзвичайне значення має розроблений Петром Петровичем метод археологічних розкопок на великих площах. Саме цей метод дозволив по-новому зрозуміти влаштування жител та планування древніх поселень. Чимало оригінального вніс П. П. Єфіменко також у дослідження історії культури первісної людини. Він же створив періодизацію пам'яток палеоліту СРСР, що є добре документованим хронологічним еталоном, і має досить широке застосування.

Розробляючи актуальні проблеми в інших галузях археології, П. П. Єфіменко завжди застосовував свою власну методику, прийоми вивчення археологічного матеріалу.

Він умів гармонійно поєднувати наукову діяльність з організаторською роботою. З його ініціативи була задумана колективна праця «Археологія УРСР», що знайшла втілення у виданні «Нариси стародавньої історії Української РСР». Він очолював багаторічну експедицію «Великий Київ», що дала значний фактичний матеріал.

Де б не працював Петро Петрович, навколо нього завжди створювався колектив учнів та послідовників. Вимогливий до себе і до інших, він завжди був непримирений до наукової фальші, верхоглядства, до всього, що порушувало справжнє пізнання, об'єктивність науки, її матеріалістичний зміст. Десятки кандидатів та докторів наук підготував видатний учений. П. П. Єфіменко прожив велике і яскраве життя. Продовжується воно у справах його учнів та послідовників.

РЕЗЮМЕ

Л. Д. Витрук, Е. П. Талан.— **В. И. Ленин об участии трудящихся в общественно-политической жизни Советской страны.** В статье освещаются ленинские положения о путях привлечения народных масс к общественно-политической жизни в советском государстве — к управлению производством, государственной деятельностью, к работе в общественных организациях и т. п. Приводятся данные о претворении заветов В. И. Ленина в жизнь на современном этапе развития советского государства.

А. Д. Скаба, Д. Н. Сташевский.— **Коминтерн в борьбе за единый фронт против фашизма (1933—1939 гг.).** В статье освещается роль III, Коммунистического Интернационала в борьбе против оппортунистической политики партий II Интернационала за сплочение всех антифашистских сил для предотвращения угрозы фашизма и мировой войны.

Венелин Коцев.— **25-летие социалистической революции в Болгарии.** — Автор статьи — секретарь ЦК БКП рассказывает об историческом значении социалистической революции в Болгарии, о достижениях болгарского народа за минувшие 25 лет, о значении в этом болгаро-советской дружбы, уходящей корнями в далекое прошлое.

В. В. Лапин.— **О путях становления классовых обществ.** Рассматривая избранную проблему в логическом аспекте, автор приходит к выводу о закономерности перехода от первобытно-общинного строя к феодализму и о внеформационном характере рабовладельческого способа производства.

SUMMARIES

L. D. Vitruk, E. P. Talan.— **V. I. Lenin on Participation of the Working People in Social and Political Life of the Soviet Union.** The article deals with Lenin's concepts on the ways of attracting the masses to social and political life in the Soviet state, to management by the industry, public activity, to the work in the public organizations and so on. The data are presented on the carrying out the behests of V. I. Lenin at the contemporary stage of development of the Soviet state.

A. D. Skaba, D. L. Stashevsky.— **The Comintern in the Struggle for the United Front against Fascism (1933—1939).** The author elucidates the role of the III Communist International in the struggle against opportunist policy of the parties of the II International for consolidation of all antifascist forces for averting the threat of fascism and world war. s

Venelin Kotsev.— **The 25th Anniversary of the Socialist Revolution in Bulgaria.** The author of this article — the Secretary of the Central Committee of the Bulgarian Communist party tells about the historic significance of the socialist revolution in Bulgaria, on the achievements of the Bulgarian people for the last 25 years.

V. V. Lapin.— **On Ways of Formation of Class Societies.** The logical aspect of the solution of the problem is considered. The author comes to a conclusion on the regularity of primitive communal system's development into feudalism and no extraformational character of the slave-holding mode of production.